

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

XIII. YÜZYILDAN XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINA
KADAR MAVERAÜNNEHİR'DE İMAR FAALİYETLERİ:
BUHARA ÖRNEĞİ

Aman HALYKOV

2501181529

TEZ DANIŞMANI:

Prof. Dr. Dinçer KOÇ

İSTANBUL - 2022

ÖZ
XIII. YÜZYILDAN XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINA KADAR
MAVERAÜNNEHİR'DE İMAR FAALİYETLERİ : BUHARA ÖRNEĞİ

Aman HALYKOV

Maveraünnehir'in en gözde şehirlerinden biri olan Buhara Ortaçağın en önemli ticaret yollarının geçiş ve kesiştiği noktasında yer almaktadır. Yerleştiği konum itibariyle İpek yolu ile Doğu ve Batı'yı birbirine bağlayarak kültür, din ve ticaretin merkezi olmuştur. VIII. yüzyılda İslâmiyetin gelmesinden sonra, İslâm dünyasının en önemli dört kentinden biri haline gelmiştir. XIII. yüzyıl Moğol döneminde yükselişe geçen imar faaliyetleri Timurlular ve Hanlıklar döneminde hem devam ederek görkemli yapıları ve süslemeleriyle mimarlık alanına birçok yenilikleri getirmiştir. Bu gün Buhara topraklarında o tarihlerden kalma tarihi öneme sahip kutsal türbeler, camiler, medreseler, mektepler, hamamlar, kervansaraylar, pazar yerleri ve minareler vardır. Bunların çoğu mimari özellikleriyle büyük bir üne kavuşmuş ve Türk kültüründe önemli bir yer tutmaktadırlar. Bu çalışmada, XIII. yüzyıldan önce Buhara'nın kuruluşu ve kültürel yapısına değinilerek Moğollar, Timurlular Hanlıklar döneminde gerçekleşen imar faaliyetleri ve inşa edilen mimari eserler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Maveraünnehir, Buhara, Moğollar, Timurlular, Şeybaniler, Canoğulları, Mangıtlar, İmar Faaliyetleri.

ABSTRACT

DEVELOPMENT ACTIVITIES IN TRANSOXIANA FROM THE XIII. CENTURY TO THE SECOND HALF OF THE XIX. CENTURY: THE EXAMPLE OF BUKHARA

Aman HALYKOV

Bukhara, one of the most popular cities of Transoxiana, is located at the crossing and intersection of the most important trade routes of the Middle Ages. By connecting the East and the West with the Silk Road, it has become the center of culture, religion and trade. VIII. After the advent of Islam in the 16th century, it became one of the four most important cities of the Islamic world. XIII. The zoning activities, which started to rise in the 19th century Mongolian period, continued both during the Timurids and the Khanates and brought many innovations to the field of architecture with their magnificent structures and ornaments. Today, there are sacred shrines, mosques, madrasahs, schools, baths, caravanserais, market places and minarets on the territory of Bukhara. Most of them have gained a great reputation with their architectural features and have an important place in Turkish culture. In this study, XIII. By mentioning the foundation and cultural structure of Bukhara before the 19th century, the construction activities and architectural works built from the Mongols to the Timurids, from the Timurids to the Khanates were examined.

Keywords: Transoxiana, Bukhara, Mongols, Timurids, Shibanis, Astrakhanids, Mangits, Reconstruction Activities.

ÖNSÖZ

Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasında yer alan ve “nehirin öte tarafı” anlamına gelen Maverâünnehir her zaman verimli, bereketli ve hareketli coğrafya olmuştur. İslam kültür ve medeniyetinin önde gelen merkezlerinden biri olan bu coğrafya özellikle XIII-XIX. yüzyıllarda ilim ve kültürde altın devrini yaşamıştır. Yaklaşık dört yüzyıl civarı İslâm kültür ve medeniyetine büyük katkılar sağlayarak tüm dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu güzel coğrafyanın kutsal bir şehri olan Buhara, kültürün en çok yaşanmış olan şehirlerinden biridir.

Bu çalışmanın, XIII-XIX yüzyıl olarak seçilmesinin nedenlerinden biri bu yüzyıllarda farklı amaçlarla önemli imar faaliyetlerinin gerçekleştirilmesidir. Belirlenen bu yüzyıllar aralığında Moğollar, Timurlular ve Hanlıklar dönemleri aktif rol oynamışlar ve tarihte hiçbir zaman değer kaybetmeyecek birçok mimari yapılar inşa etmişlerdir.

Araştırmanın konusu, XIII. yüzyıldan başlayarak XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Maverâünnehir’de imar faaliyetleri “Buhara örneği” olarak belirlenmiştir. Çalışmada, sadece Buhara şehri ele alınarak bir sınırlandırılma getirilmiştir. Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Moğollar’a kafar Buhara’nın tarihi ve fiziki geçmişi başlığı altında; Buhara’nın isimleri, coğrafi konumu, Moğol istilasına kadar Buhara’nın kuruluşu ve kültürü, Moğollar tarafından Buhara’nın tahribatı ele alınmıştır. İkinci bölümde, Moğollar döneminde Buhara’da imar faaliyetleri başlığı altında; Moğollar’ın Buhara’daki yönetimi, bu dönemde inşa edilen mimari anıtlar, Haniyye ve Mesudiyye Medreseleri, Seyfeddin Boharzi’nin Türbesi, Bayankulikhan Türbesi incelenmiştir. Üçüncü bölümde, Timurlular döneminde inşa edilen imar faaliyetleri başlığı altında bir çok medreseler, türbeler, camiler ele alınmıştır. Dördüncü bölümde, Buhara Hanlığı (Emirliği) adı altında hüküm süren Şeybaniler, Canoğulları ve Mangıtlar Hanedanlığı döneminde imar faaliyetleri ve bu Hanedanlıklar tarafından inşa edilen birçok mimari yapılar incelenmiştir. Son bölümde ise, Buhara’da cami, medrese, türbe gibi mimari eserler dışında kalan diğer mimari yapılar ele alınmıştır.

Bu çalışmanın amacı, ana kaynaklardan, ansiklopedilerden, seyahatnamelerden, Rusça, İngilizce ve Türkçe kaynaklardan faydalanarak, Buhara’nın imar faaliyetlerini incelemek ve onun mimari eserlerini detaylı bir şekilde tanıtmak ve değerlendirmektir. Yaptığımız araştırmalara göre bu konu hakkında detaylı olarak çalışma yapılmamıştır. Daha çok Buhara ve Buhara Hanlığı’nın

siyasi tarihi gibi konularda çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalarda yüzeysel olarak kültürel faaliyetlerine değinilmiştir. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı, Buhara'nın altın çağı olan XIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar inşa edilen mimari eserler ve bu kutsal eserlerin mimari özellikleri hakkında detaylı bir şekilde bilgi verilmesidir. Olabildiğince belirlenen yüzyıllıklar arasında inşa edilen mimari eserlere ulaşılmaya çalışılmış ve onlar hakkında gerçekçi bilgiler vermeye çalışılmıştır. Böylelikle tek bir konu başlığı altında nerdeyse Buhara'nın tüm mimari eserlerini anlatmak ve tanıtmak amaçlanmıştır.

Çalışmamda konunun belirlenmesi, gelişmesi, ilerlemesi ve şekil alması için her daim yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Sayın Prof. Dr. Dinçer KOÇ'a teşekkürlerimi borç bilirim. Aynı zamanda İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalının bütün Hocalarına da teşekkür ederim.

AMAN HALYKOV

İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
ŞEKİLLER LİSTESİ	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MOĞOLLARA KADAR BUHARA’NIN TARİHİ VE FİZİKİ GEÇMİŞİ

1.1. Buhara Adı	20
1.2. Buhara’nın Coğrafi Konumu	22
1.3. Moğol İstilasına Kadar Buhara	24
1.4. Buhara’nın Moğollar Tarafından Tahribatı	39

İKİNCİ BÖLÜM

MOĞOL HÂKİMİYETİ DEVRİNDE BUHARA’DA İMAR FAALİYETLERİ

2.1. Moğolların Buhara’daki Yönetimi	41
2.2. Moğol Hâkimiyeti Devrinde İnşa Edilen Mimari Anıtlar	45
2.2.1. Haniyye ve Mesudiye Medreseleri	45
2.2.2. Seyfeddin Boharzi Türbesi	46
2.2.3. Bayankulikhan Türbesi	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİMURLULAR DEVRİNDE BUHARA’DA İMAR FAALİYETLERİ

3.1. Kalan Minaresi	55
3.2. Çeşme-i Eyyüb Türbesi	56
3.3. Uluğbek Medresesi	57
3.4. Gijduvani Anıt Külliyesi	58
3.5. Faizabad Tekkesi	58
3.6. Hoca Zeyneddin Tekkesi	59
3.7. Çor Bakr Külliyesi	60

3.8. Namazgâh Camii	60

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BUHARA HANLIĞI DEVRİNDE BUHARA'DA İMAR FAALİYETLERİ

4.1. Şeybanîler Devrinde Buhara'da Yapılmış İmar Faaliyetleri.....	62
4.1.1 Miri Arap Medresesi	66
4.1.2. Kalyan Camii	67
4.1.3. Govkuşan Külliyesi.....	69
4.1.4. Abdullah Han Medresesi	70
4.1.5. Modarihan Medresesi	70
4.1.6. Bahaeddin Nakşibendî Külliyesi	71
4.1.7. Lebî Havuz.....	73
4.2. Astarhanlılar (Canoğullar) Devrinde Buhara'da Yapılmış İmar Faaliyetleri.....	74
4.2.1. Nadir Divanbegi Medresesi	84
4.2.2. Abdülaziz Han Medresesi	85
4.2.3. Bolohovuz Camii	86
4.2.4. Kukeldaş Medresesi.....	87
4.2.5. Koş Medresesi.....	88
4.3. Mangıtlar Devrinde Buhara'da Yapılmış İmar Faaliyetleri	88
4.3.1. Çor Minar Medresesi	96
4.3.2. Muhammed Amin Topçubaşı Medresesi.....	97
4.3.3. Elçi Ernazar Medresesi	98
4.3.4. Yüksek Camii	98
4.3.5. Sitorai Mohi Hosa.....	99

BEŞİNCİ BÖLÜM

BUHARA'DA YAPILMIŞ DİĞER İMAR FAALİYETLERİ

5.1. Kervansaraylar	103
5.2. Mektepler	106
5.2.1. Abdul Gani Mektebi	108
5.2.2. Sallahana Mektebi.....	108
5.3. Hamamlar	109

5.3.1. Sarrafon Hamamı	110
5.3.2. Misgaron Hamamı	111
5.3.3. Kunjak Hamamı	112
5.3.4. Amiri Hamamı	113
5.4. Pazarlar	113
5.5. Meskenler (Evler).....	115
5.6. Zindan.....	118
5.7. Ticaret Kubbeleri.....	120
5.7.1. Toki Telpakfuruşan Ticaret Kubbesi	121
5.7.2. Toki Sarrafon Ticaret Kubbesi	122
5.7.3. Toki Zargaron Ticaret Kubbesi.....	123
5.7.4. Tim Abdullah Han Ticaret Kubbesi.....	124
SONUÇ	125
KAYNAKÇA	128
EKLER	145

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Maverâünnahir Haritası

Şekil 1.2. Ark Kalesi

Şekil 1.3. Sâmâniler Türbesi

Şekil 1.4. Magoki Attari Camii

Şekil 1.5. Vabkent Minaresi

Şekil 1.6. Paykent

Şekil 1.7. Varakşa

Şekil 1.8. Semerkant Kapısı

Şekil 1.9. Mazarı-Şerif Kapısı

Şekil 1.10. Karşı Kapısı

Şekil 1.11. Sallyhana Kapısı

Şekil 1.12. Namazgâh Kapısı

Şekil 1.13. Şeyh-Jalol Kapısı

Şekil 1.14. Şergiran Kapısı

Şekil 1.15. Talipoç Kapısı

Şekil 1.16. Köşe Kapısı

Şekil 1.17. Hazreti İmam Kapısı

Şekil 1.18. Hazreti İmam Kapısının içerideki görünüşü

Şekil 1.19. Şehir Duvarı

Şekil 2.1. Seyfeddin Boharzi Türbesi

Şekil 3.1. Kalyan Minaresi

Şekil 3.2. Çeşme-i Eyyüb Türbesi

Şekil 3.3. Uluğbek Medresesi

Şekil 3.4. Gijduvani Anıt Kompleksi

Şekil 3.5. Çor Bakr Camisi

Şekil 3.6. Namazgah Camisi

Şekil 4.1.1. Mir Arab Medresesi

Şekil 4.1.2. Kalyan Camisi

Şekil 4.1.3. Bahaeddin Nakşibendi Külliyesi

Şekil 4.1.4. Lebî Havuz

Şekil 4.2.1. Nadir Divan Begi Medresesi

Şekil 4.2.2. Abdulazizhan Medresesi

Şekil 4.2.3. Bolohovuz Camisi

Şekil 4.2.4. Kükeldaş Medresesi

Şekil 4.3.1. Çor Minör Medresesi

Şekil 4.3.2. Sitorai Mohi Hosa

Şekil 5.1. Çitgaron Kervansarayı

Şekil 5.2. Fathullojon Kervansarayı

Şekil 5.3. Uluğbek Tomokufuruş Kervansarayı

Şekil 5.4. Poi Astana Kervansarayı

Şekil 5.5. Raşid Kervansarayı

Şekil 5.6. Saifiddin Kervansarayı

Şekil 5.7. Olimjon Kervansarayı

Şekil 5.8. Nogay Kervansarayı

Şekil 5.9. Kuluta Kervansarayı

Şekil 5.10. Barra-i Kalon Kervansarayı

Şekil 5.11. Ayaz Çinnifuruş Kervansarayı

Şekil 5.12. Bedreddin Kervansarayı

Şekil 5.13. Ahmodjan Kervansarayı

Şekil 5.2.1. Abdul Gani Mektebi

Şekil 5.2.2. Sallahhana Mektebi

Şekil 5.3.1. Sarrafon Hamamı

Şekil 5.3.2. Misgaron Hamamı

Şekil 5.3.3. Kunjak Hamamı

Şekil 5.3.4. Amiri Hamamı

Şekil 5.4. Zindan

Şekil 5.5.1. Toki Telpakfüruşan Ticaret Kubbesi

Şekil 5.5.2. Toki Sarrafon Ticaret Kubbesi

Şekil 5.5.3. Toki Zargaron Ticaret Kubbesi

Şekil 5.5.4. Tim Abdullah Han Ticaret Kubbesi

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.: Adı geçen eser

A.g.m.:Adı geçen makale

A.g.t.:Adı geçen tez

b.: Bölüm

Bkz: Bakınız

c.: cilt

Çev.: çeviren

Haz.: hazırlayan

İU: İstanbul Üniversitesi

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

s.: sayfa

S.: Sayı

ss.: Sayfa sayısı

SSR : Sovyet Soyuz Respublikası

TDv.: Türk Dünyası Vakfı

TKAEY: Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları

TTK : Türk Tarih Kurumu

UZSSR : Uzbekistan Sovyet Soyuz Respublikası

Yay.: Yayınları

GİRİŞ

Ortaçağ Türk Hâkimiyeti devrinde sanat ve imar faaliyetleri gösteren birçok eserler ve bunların aralarında çoğu şaheser vasfını taşıyan mimari, kitabe, hat, tezhib, süsleme, minyatür, çini, halı ve kilim gibi sanat eserleri olmuştur. Orta Çağ'da Türkistan'ın geniş coğrafyasında güzel ve renkli yazılı, ince tezyinatlı, bazıları çini kaplı saray, cami, medrese, mescid, imaret, han, hamam, darüşşifa, tekke, türbe, kale, sur, ribat ve mezar gibi yüzlerce yapılar bulunmaktadır. Türklerin bu çağda sanat dünyasına medrese mimarisi, medrese cami mimarisi, tuğla kümbet mimarisi ve çift kubbe inşaatı, yüksek ve ince minare tipi, “demet sütun”, “baklavalı sütun başlığı”, “sivri kemer”, dikdörtgen veya beş köşeli mihrab gibi mühim ve önemli yenilikler getirdikleri görülmektedir.¹

Bugüne kadar hem yerli, hem yabancı araştırma eserleri Buhara ve onun tarihi ile daha çok ilgilenmişler, Buhara'nın imar faaliyetleri hakkında münhasır bir çalışma yapılmamıştır. Bu boşluğu bir nebze de olsa dolduracağına inandığımız araştırmamızda XIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın ikinci yarısı arasında Buhara'da gerçekleşen imar faaliyetleri ve mimari yapılar incelenerek, ne tür mimari eserlerin inşa edildiği ve inşa edilen yapıların mimari özellikleri, mimari eserlerin hangi amaçla inşa edildiği ortaya konulacaktır.

Bilindiği gibi Arap-Fars tarih ve coğrafya eserleri, Türkistan Türk tarihinin önemli kaynaklarının bir kısmını oluşturmaktadır. Türklerin İslâmiyet öncesi ve İslâmiyet dönemlerine ait tarihini ve o tarihte cereyan eden kültürel faaliyetleri aydınlatmak bakımından İslâm tarih-coğrafyacılarının eserleri çok önemlidir. Kullandığımız Arap-Fars kaynaklarını şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

Araştırmasını yaptığımız ilk eser² İslâm coğrafyacı İbn Havkal tarafından 977 yılında kaleme alınmıştır. İslâm dünyası coğrafya kitabı olup, Mukaddime ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Eserin ikinci bölümünde İslâm dünyasının doğu yarısı olan Batı Türkistan ele alınmıştır. Ayrıca her bölgenin haritası verilmiş ve açıklaması yapılmıştır. İslâm coğrafyacılarının

¹İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, b. 42, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, s. 379.

²İbn Havkal, **Suretü'l-Arz**, Daru'l-Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, 1992

eserleri arasında, çeşitli bölgelerde üretilen ve ticaret yapılan mallara dair en sağlam bilgileri vermiştir. Bu konuda Maverâünnehir bölgesine ayırdığı bölüm önem teşkil etmektedir. Eserin Maverâünnehir ve Türkler’le ilgili kısımları Ramazan Şeşen tarafından Türkçe’ye çevrilmiş ve Yeditepe yayınlarında basılmıştır.³

İslâm öncesi ve İslâmi dönem coğrafyacılığında çok önemli bir eserdir. Yakut el-Hamevi tarafından 985 yılında yazıldığı söylene de, eserdeki bir bölüm bölümden M.Ö. 381/991 yılında telif edildiği düşünülmektedir. İbn Havkal’ın *Suret el-arz* adlı eserinden sonra en önemli coğrafya kitaplarından biridir. Toplam 14 bölümden oluşan söz konusu eserde Türk kavimlerinin yaşadığı Horasan, Maverâünnehir, Harezmi ülkelerinin coğrafi mevkii, iklimi, nüfusu, örf ve adetleri, din ve mezheplerine dair geniş bilgiler vermiştir. Özellikle Hazar Denizi etrafındaki Türkler hakkında verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Genel olarak söz konusu bu eserde coğrafi, kültürel ve tarihsel veriler düzenli bir şekilde ele alınmış ve açıklanmıştır.⁴ Biz eserin Maverâünnehir maddesinden istifade ettik. Eser Ahsen Batur tarafından Türkçe’ye tercüme edilmiş ve Selenge yayınları tarafından yayınlanmıştır.⁵

Makdisî, İslâm dünyasını on dört bölgeye ayırmış ve altısını Arap ülkeleri olarak ele almıştır. Geri kalan sekizini de Acem ülkeleri başlığı altında incelemiş ve bu bölümde Meşrik başlığı altında Maverâünnehir bölgesinide detaylı açıklamıştır. Ayrıca bu bölgeye ait haritalarda eklemiştir. İstahrî ve İbn Havkal gibi sadece İslâm ülkelerini anlatmıştır. Eserin asıl nüshası İstanbul’dadır. Bundan istinsah edilmiş ikinci nüshası ise Berlin’dedir.⁶

Çalışmamızın en önemli kaynaklarından biri olan bu eser İslâm dünyasının doğusunun, özellikle İran ve Türkistan’ın en meşhur eserlerinden biridir. Türkistan çalışmalarında sıklıkla müracat edilen bu eser, Maverâünnehir’in en eski şehirlerinden biri olan Buhara ve çevresinin İslâm öncesi ve erken dönem İslâm tarihi hakkında bilgi vermektedir. Arapça yazılmış olan bu eserde Buhara’nın durumu, fazileti, iyi tarafları, güzellikleri, Buhara ve çevresinde İslâmiyet’in

³Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1985, s. 162-173, 207-246.

⁴Şemseddin Ebi Abdilleh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir Mukaddesi, **Ahsenü’t-Tekasim fi Ma’rifeti’l-Ekâlim**, Leyden 1877.

⁵D.Ahsen Batur, **İslam Coğrafyası (Ahsenü’t-Tekasim)**, b.1, İstanbul, Selenge Yayınları, 2015.

⁶Mustafa L. Bilge, Ahsenü’t-Tekasim, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. 2, İstanbul 1989, s. 179-180.

yayıllığı, İslâm fetihleri, şehirde hüküm süren hanedanlar gibi birçok konuda bilgiler vermektedir. Buhara'nın görkemli binaları hakkında detaylı bir şekilde üzerinde durulmuştur. Biz araştırmamızda Buhara'nın kuruluşu ve bölgede Moğol istilasına kadar gerçekleşen imar faaliyetlerinden çokça yararlandık. Eser, 1128-1129 yıllarında Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubavî tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. 2013 yılında Erkan Göksu tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁷

Çalışmamızda kullandığımız bu eser İslâm tarihi kaynakları arasında birinci elden kaynak teşkil etmektedir. Eser XIII. yüzyılda Bağdat'ta vezirlik yapan Fars tarihçisi Ata Melik Cüveynî tarafından kaleme alınmıştır. Türk tarihi ve kültürü açısından çok mühim yer tutmakta olan bu eser üç ciltten oluşmaktadır. Eserin birinci cildinde Moğollar'ın eski adet ve geleneklerine, Cengiz'in yasalarına, onun ortaya çıkışına ve istila hareketlerine değinilmiştir. Daha sonra Cengiz'in ölümüne kadar Maverâünnehir ve İrandaki faaliyetleri anlatılmıştır. Biz çalışmamızda Maverâünnehir'in kadimi şehri Buhara'da yürütülen faaliyetler hakkında ki bilgilerinden istifade ettik. Tarihçiler eserin bu cildinde geçen bilgilerin başka hiç bir kaynakta bulunmamasından dolayı çok kıymetli olduğunu belirtmişlerdir. Gerek muhtevası, gerekse Farsça'yı çok iyi kullanması bakımından bu eser, yazıldığı yıllardan itibaren büyük bir şöhret kazanmış ve kendinden sonra gelen tarihçilere örnek olmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren de Avrupalı müstereklerin ve tarihçilerin dikkatini çekmiş, üzerinde muhtelif çalışmalar yapılmıştır. İranlı büyük alim Mirza Muhammed Kazvini 1912-1937 yılları arasında müellifin hayatı ve eserleri hakkında mükemmel bir mukaddime ve dipnot ve açıklamalar ile eserin üç cilt olarak tenkitli neşrini yapmıştır. Daha önce tam olarak Türkçe'ye çevrilmemiş olan Türk tarihinin bu önemli kaynağının tam çevirisi Mirza Muhammed Kazvini'nin neşri esas alınarak Prof. Dr. Mürsel Öztürk tarafından yapılmış ve 1988 yılında Kültür Bakanlığı yayınları üç cilt halinde çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin 700. kuruluş yıldönümü dolayısıyla Kültür Bakanlığı tarafından yeniden bastırılmak istenmesi üzerine üç cildi de bir arada daha uygun olacağı düşüncesiyle 1999 yılında ikinci baskısı yine T.C. Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır⁸.

İslâm tarihinin ana kaynaklarından olan *El-Kâmil fi't-Tarih* Ortaçağın en büyük tarihçisi olarak kabul edilen İbnü'l Esîr tarafından kaleme alınmıştır. Eser tarihçiler tarafından güvenilirli

⁷Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, **Tarih-i Buhara**, ter. Erkan Göksu, Ankara, TTK, 2013.

⁸Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihangüşa**, çev. M. Öztürk, Ankara, TTK, 2013.

bir birincil elden kaynak olarak görülmüştür. Eser toplam 12 ciltten oluşmakta olup, İslâm'ın ilk devirlerinden Moğol dönemine kadar olan mükemmel bir İslâm tarihini ele almaktadır. Tüm ciltleri Türkçeye tercüme edilmiştir. 1. cildi komisyon; 2. ve 4. ciltleri M. Beşir Eryarsoy; 5. cildi Yunus Apaydın; 6. cildi Abdullah Köşe; 3, 7, 8, ve 12. cildin ikinci yarısı Ahmet Ağrakça; 9. 10. 11 ve 12. cildin ilk yarısı ise Abdulkerim Özaydın tarafından çevrilmiştir. Biz eserin 4 ve 12 cildinden yararlandık. Bahsi geçen ciltlerde Buhara kültürü ve tarihi hakkında önemli bilgiler yer almıştır.⁹

Bir otobiyografi şeklinde bizzat hükümdarın kaleminden çıkmış olan *Bâbürnâme*, Bâbü'ün oldukça hareketli geçen bir hayatını ele almaktadır. Eser tarihi bilgiler yanında Herat, Semerkant, Buhara, Karşı vb. şehirler ve zamanın önemli kültür ve devlet adamları hakkında da çok önemli bir kaynak eserdir. Eser herhangi bir önsöz veya giriş kısmı olmadan Bâbü'ün on iki yaşında Fergana tahtına çıkışı ile başlayıp ölümünden bir yıl öncesine kadar olan zaman içindeki hayat macerasını anlatmaktadır. Eser üç bölümden oluşmuştur. 1494-1503 yılları arasındaki zamanın teşkil ettiği ilk bölüm, Bâbü'ün kendi memleketi olan Fergana'da geçen hadiseleri nakleder. Ayrıca Semerkant üzerine giriş yaptığı seferleri ve bütün ülkeyi istilâ eden Özbek Sultanı Şeybanî Han'a karşı mağlubiyetle neticelenen mücadelelerini de anlatmıştır. 1504-1520 yıllarına ait ikinci bölüm Bâbü'ün Fergana'dan ayrılıp yeni bir sîyasi birlik kurmak niyetiyle gittiği Kâbil devrini, tekrar Şeybanî Han ile olan mücadelesini, Afganistan'ı hâkimiyeti altına almasını ve Hindistan'a başlattığı akınları anlatmıştır. 1525-1529 yıllarına ait üçüncü bölüm, ardarda kazanılan zaferlerle Bâbü'ün Hindistan-Türk İmparatorluğunu kurduğu Hindistan devrini anlatmıştır.¹⁰ Eser XV. yüzyılın son yarısı ve XVI. yüzyılın ilk yarısının Türkistan tarihi için ele alınan orijinal bir kaynaktır. Eser üç cilt halinde Reşit Rahmeti Arat tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır. Konumuz gereği eserin birinci bölümünden yararlandık.¹¹

Tarihin ayrı devirlerini araştırmak ve öğrenmek için seyahatnameler pek mühim kaynak niteliğindedir. Tarihin çeşitli devirlerinde elçilerin ve seyyahların gezdikleri bölgelerin coğrafi özellikleri ile o coğrafyanın üzerinde yaşayan toplulukların tarihleri, kültürleri, gündelik hayat tarzları, siyasi ve ekonomi durumları hakkında verdikleri bilgilere göre oluşturulan seyahatnameler

⁹İbnü'l-Esîr, **el-Kamil Fi-Tarih**, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986.

¹⁰ Ömer Faruk Akün, *Bâbürnâme*, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c.4, İstanbul 1991.

¹¹ Reşit Rahmeti Arat, **Baburnâme, (Babur'un Hâtrâtı)**, b.1, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970.

Türkistan tarihi ve kültürü içinde son derece önemli bir kaynak niteliğindedir. Çalışmamızda kullandığımız seyahatnameleri şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

Araştırmasını yaptığımız ilk seyahatname Marco Polo Seyahatnamesi 1271-1295 yılları arasında Moğol İmparatorluğu'na seyahat eden Marco Polo'nun seyahat hatıratlarından oluşmaktadır. Marco Polo seferi esnasında geçtiği yerleri ve o yerlerdeki insanlar, onların yaşam tarzları, örf ve adetleri hakkındaki izlenimlerini düzenli olarak bir yere not etmiştir. Daha sonra bu notlar bir metin haline getirilerek "*Marco Polo Seyahatnamesi*" olmuştur. Seyahatname XIII. yüzyılın sonlarına doğru "*Marco Polo'nun Gezileri*" adı ile yayımlandığı zaman çok büyük bir ilgi görmüştür. Bunun nedenlerinden biri Marco Polo'nun gördüklerini olduğu gibi yazmasıdır. Seyahatname iki cilt halinde H.Yule tarafından neşredilmiştir.¹² Eser Filiz Dokuman tarafından da Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹³

Araştırmasını yaptığımız bir diğer seyahatname XIV. yüzyıl gezginlerinden biri olan İbn Battuta'ya aittir. Eserde seyyahın 28 yıl süren gezilerinden tutulduğu notlar yer almaktadır. Doğduğu yer Fas'tan yola çıkarak Mısır, Arap Yarımadası, Irak, İran, Türkistan, Bizans, Hindistan gibi birçok yerleri gezmiştir ve bu topraklarda gördüğü yerleri tarafsız bir şekilde not almıştır. Gittiği bu yerlerin devlet ve toplum yapıları, inanç ve adetleri, doğal özellik ve ürünleriyle tanıtmıştır. Hatta bu şehirlerin 700 yıl önceki durumlarını eksiksiz bir şekilde aktarmıştır. Yazarı tarafından *Tuhfetü'n Nuzzar fi Garaibi'l Emsar ve Acaibi'l Esfar* diye adlandırılmış, yaygın olarak Rihle olarak bilinmiş, Türkçe'de ise *İbn Battuta Seyahatnamesi* olarak bilinmiştir. Biz araştırmamızda eserin Türkçe tercümesini kullandık. Eserin özgün dili Arapçadan Türkçe'ye A. Sait Aykut tarafından giriş yazısı ve notlarıyla birlikte tercüme edilmiştir.¹⁴

Clavijo Seyahatnamesi olarak bilinen seyahatname İspanya Kastilya kralının elçisi Clavijo'nun seyahat hatıratlarından meydana gelmiştir. Türkistan'ın Çağataylılar dönemi ile ilgili, özellikle Büyük Timurlenk ile ilgili önemli bilgiler vermekte olan söz konusu eserde, Timur'u ve onun sarayını teferruatlı bir şekilde tanıtmıştır. Ayrıca Buhara'nın fiziki ve kültürel durumunu

¹²H. Yule, *The Book of Marco Polo*, London 1875.

¹³Filiz Dokuman, *Marco Polo Seyahatnamesi*, c.1, c.2., Tercüman 1001 Temel eser, 87, 88.

¹⁴İbn Battûta Tancî, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. S. Aykut, c.1, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000.

eksiksiz bir şekilde aktarmıştır. Biz araştırmamızda Türkçe tercümesinden yararlandık. “*Timur devrinde Kadis’ten Semerkan’a Seyahat*” ismi ile Ömer Rıza Doğrul tarafından Türkçe’ye tercüme edilmiştir.¹⁵

Konumuz gereği istifade ettiğimiz bir diğer seyahatname Mahmud İbn Veli’nin *More Tayn Otnositelno Doblestej Blagorodnih (Geografiya)* (“*Soylu insanların cesaretiyle ilgili sırlar denizi*”, “*Coğrafya*”)’dir. Mahmud İbn Vali ünlü bir alim ve tasavvuf temsilcisi olan Makdumi Azam’ın soyundandı. Zengin bir ailede doğdu ve genç yaşta çeşitli dersler aldı. Hindistan’ı ve Maveraünnehir’i dolaştı. Ansiklopedik açıklama şeklinde olan yukarıdaki eserini kaleme alırken Arap coğrafyacılarla (İbn el-Fakih, İstahri, İbn Havkal vb.), İranlı alimler Zekeriya Kazvini, Hamdullah Kazvinî) gibi önemli şahsiyetlerin eserlerini kullanmıştır. Eser denizi, okyanusu, vadiyi, tepeyi, dağı, pınarı, ünlü limanları, şehirleri, ülkeleri ve bunların doğal çevresini, hayvan dünyasını ve harikalarını anlatmıştır. Eser Buhara konusunda ele alınmış tarihi ana kaynak niteliğindedir. Biz tezimizde eserin Maveraünnehir ve Buhara bölümlerinden yararlandık.¹⁶

Astarhan Hanedanı devrinde Buhara Hanlığı’na gelen İ.D. Hohlov ve seyahatnamesi Buhara için çok önemli bir kaynaktır. Ivan Daniloviç Hohlov ismine ilk defa 1600’lerde Safevi Devleti ile kurulan ilişkilere ait yazışmalarda rastlanmaktadır. Safevi elçisinin Moskova’daki faaliyetleri sonrası Kazan üzerinden ülkesine dönüş yapması öngörülmüştür. Aynı dönemlerde iç ve dış işlerinde kaotik bir ortam hasıl olan Çarlık yönetimi Safevi Devleti ile ilişkilerin daha iyi noktalara gelmesi için Pir Kulu Bey’in Kazan’da karşılanarak ağırklanmasını istemiştir. O dönemde düşük rütbeli bir boyar olan İvan Hohlov da elçiyi karşılayan heyet arasında bulunmuştur. İran elçisi geldiği dönemde Hohlov, ikinci rütbede bir diplomat olmasına karşın büyükelçilik yetkileriyle donatılmıştır. İ.D. Hohlov’un ilk diplomatik görevi sonrası, Rusya’nın iç işlerinin çok karışık olduğu bu dönemde, Çar Boris Godunov tarafından yeni görevi tebliğ edilmiştir. Bu yeni görevinde Çar’ın hâkimiyetini tanımayan Terek bölgesine bir miktar asker ile gidecek ve orada düzeni yeniden tesis edilmesini sağlayacaktı. 1606 yılında Terek ve Astarhan’da bulunduğu dönem hakkında yönetimi bilgilendiren Hovlov, buradaki halkın Çar’a biat etmediğini bildirmiştir. Yani Zarutski’nin Astarhan’a geldiği dönemde zaten Rus hâkimiyeti bölgede tam tesis edilememiştir.

¹⁵Ömer Rıza Doğrul, **Timur devrinde Kadis’ten Semerkan’a Seyahat**, İstanbul, Köprü Yayınları, 2016.

¹⁶ Mahmud İbn Vali, **More Tayn Otnositelno Doblestej Blagorodnih (Geografiya)**, Vvedenie, Pervod, Primeçaniya, Ukaateli B. A. Ahmedova, Taşkent, İzdatelstvo “Fan” Uzbekskey SSR, 1977.

Hohlov'un maiyetinde bulunan kardeşi Nikolay da hapse atılmış, bir yıl boyunca işkence görek öldürülmüştür. Hatta onun vücudu Astarhan'da sergilenmiştir. Hohlov da bu kargaşa döneminde hapishaneye atılmıştır. Zarutski'nin kurduğu Kazak yönetiminde tutsak olan Hohlov, nitelikli kadrosundan yoksun Kazak atamanının kısa sürede dikkatini çekmiştir. Zira kendi yönetimine destek olması için İran Şahı'ndan yardım talep etmek isteyen Zarutski, Hohlov'u kendi adına İran'a göndermeyi kararlaştırmıştır. Çok geçmeden de 1613 yılında Şah Abbas'a elçi olarak gönderilmiştir. Bu gelişmelerden sonra Hohlov için işler daha karmaşık hale gelmiş ve kendisi Rus Çarlığı tarafından hain ilan edilmiştir. 1620 yılında Çar Mihail Federoviç tarafından kendisine önemli bir diplomatik misyon verilmiştir. Rus Çarlığı adına Buhara'da elçilik faaliyeti yürütülmesi istenen Hohlov, artık asilzadelige yükselmiş ve Daniloviç unvanını kullanmaya başlamıştır.¹⁷ Buhara Hanlığı hakkında oldukça değerli bilgiler içeren İ.D. Hohlov'un bütün yolculuk notları Knez Hilkov'un külliyatı içerisinde yayımlandı.¹⁸ Böylece onun notları XVII. yüzyılın başında Buhara Hanlığı'nın tarihi hakkında önemli bir başvuru kaynağı haline geldi.¹⁹

Tezimiz için bir diğer önemli kaynak Boris ve Semen Pazuhin kardeşlerin 1669-1673 yılları arası Buhara Hanlığı'na gerçekleştirdiği seyahat notlarıdır. Türkistan'a gönderilen bu yeni elçilik heyeti önceki elçilik misyonlarına nazaran daha özenle seçilmiştir. Türkistan'a gönderilen elçiliğe başkanlık etmesi için görevlendirilen Pazuhin kardeşler hakkındaki detaylı bilgiler kısıtlıdır. Pazuhin kardeşler XV. yüzyıla kadar Mstislav'da²⁰ yaşamışlardır. Prens Vasiliy İvanoviç'e hizmet etmek için Kostroma²¹ şehrine taşınmışlardır. İki yüz yıl sonra Mstislav'da toprakların verimsizliğinden şikâyetçi olarak Simbirsk bölgesinde yaşamaya karar vermiştir. Pazuhin ailesi Moskova'da iç karışıklık dönemlerinde Çarlık yönetiminin yanında yer almıştır. Çarlık yönetimine destek olmaları Moskova çevresinde toprak sahibi olmalarını sağlamıştır. Kısacası Pazuhin ailesi hizmet sınıfından soyluluk sınıfına geçmiştir. Çarlık yönetimi tarafından kendilerine arazi tahsisi edilmiştir. Çar'a karşı yüzyıllardır sadakatle hizmet etmeleri, elçilik heyetine önderlik

¹⁷ Mesut Karakulak, İki Dünya Arasında Bir Elçi: İvan Daniloviç Hohlov'un Buhara Misyonu (1620-1622), **Turkish Studies-Social Sciences**, 15(1), s. 369-388.

¹⁸ Sbornik Knyazy Hilkovala, (1879) "Stateynny Spisok Posolstva v Buhariyu Dvoryanina İvana Hohlova", S. Petersburg, 388-439.

¹⁹ Koç, **a.g.m.**, s. 65.

²⁰ Mstislav, Doğu Belarus, Mogilev bölgesinde bulunan bir kasabadır.

²¹ Kostroma, Rusya'nın batı kesiminde bulunan ve Kostroma Oblastı'nın merkezindedir. İdil Nehri kıyısında, Moskova'nın 320 km kuzeydoğusunda yer alır.

yapmalarının önünü açmıştır. Semen Pazuhin Türkistan seyahati sonrası Astarhan yakınlarındaki Kordsun ve Tagaev bölgesinde askerlerim koordinasyonunu sağlamış ve onlara ve onlara önderlik etmiştir. Neredeyse 40 yıl Çar'a hizmet etmiştir. Boris Pazuhin elçilik görevi sonrasında Çarlık hizmetinde bulunmuş 1679 yılında Kırım'a elçi olarak gönderilmiş ancak burada Kossaklar tarafından öldürülmüştür.²² 1670 yılının Mart ayında Astarhan'dan yola çıkan Pazuhin kardeşler 28 Haziran 1670 tarihinde Buhara'ya ulaştılar. Buhara Hanı o sırada Hivelilere karşı sefere çıktığından dolayı yaklaşık altı ay boyunca Han'ın dönmesini beklemek zorunda kaldılar. 30 Aralık 1670 tarihinde Semerkant'ta Abdülaziz Han tarafından kabul edildiler. Daha sonra 1671 tarihinde üç kez daha Buhara Han'ı ile görüştüler. Pazuhin kardeşler Buhara'da kaldıkları sırada Türkistan'da bulunan Rus köleleri hakkında malumat toplamayı başardılar. Bu Rus kölelerden 22 kişiyi parayla satın alarak esaretten kurtarmışlar. Ayrıca Abdülaziz Han Rus Çar'ına yazdığı mektuunda Rusya'ya karşı dostluk ve muhabbetini göstermek için 10 Rus esirini elçilerle birlikte göndereceğini ifade etmiştir. Türkistan'daki Rus köleleri ve ticari yollar hakkında çeşitli malumatlar elde eden Pazuhin kardeşler Buhara'da on altı ay kaldıktan sonra Astarhan'a dönmüşlerdir. Pazuhin kardeşlerin seyahat notlarında Buhara Hanlığı'nın Abdülaziz Han devrindeki siyasi, iktisadi, askeri, coğrafi ve kültürel durumu ortaya konulmuştur.²³ Pazuhin kardeşlerin oldukça ilginç ve geniş tafsillatlı seyahat notları A.N. Truvorov tarafından yayımlanmıştır.²⁴

XVIII. yüzyılda Petro tarafından amaçlar doğrultusunda Buhara'ya elçi olarak gönderilen Florio Beneveny'n çalışması dikkate değer bir çalışmadır. Aslen bir İtalyan olan Florio Beneveny bugünkü Hırvatistan'ın Adriyatik sahilinde yer alan Ragusa şehrinde (Dubrovnik) doğdu. Çok iyi bir eğitim alan F. Beneveny Farsça, Türkçe, Rusça, Tatarca ve İtalyanca dillerini çok iyi biliyordu. 1708 yılında Rus Çarlığı'nın İstanbul'da görev yapan elçisi P.A. Tolstoy'un yanında tercüman olarak çalışmaya başladı. 20 Kasım 1710 yılında Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş ilan ettikten sonra F. Beneveny Rus Elçisi'yle birlikte İstanbul'da tutuklanarak Yedikule zindanlarına atıldı. F. Beneveny ve Rus elçisi P.A. Tolstoy ancak 1714'te hapisten çıkarak Rusya'ya dönebildiler. Bundan

²² Mesut Karakulak, Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü : Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673, **History Studies International Journal Of History**, Ekim 2019, c.11., S.5, s. 1607-1626.

²³ Dinçer Koç, Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler, **TDA**, Mart-Nisan 2017, c.115, S.227, ss. 61-90, s. 66.

²⁴ A.N. Truvorov, **Nakaz Borisu I Semenu Pazuhinin, Poslannim v Buharu, Balhi I Yurgenc 1669**, T.15, S. Petersburg, Russkaya İstoriçeskaya biblioteka İzd. Arheografiçeskoy Komissii, 1894.

sonra F. Beneveni Rusya'nın Dış İşleri Bakanlığı'nda tercüman olarak çalışmaya başladı. 1717 yılında I. Petro tarafından Viyana'ya kaçmış olan Rus Prensi Aleksey Petroviç'i bulup Petersburg'a getirmesi için P.A. Tolstoy'un yanında görevlendirdi. Prensi Napoli'de bularak Rusya'ya getirip bu görevi başarıyla yerine getirdiği için Rus dışişlerinde itibarı arttı. 1718 yılında Rusya'ya gelen Buhara Elçisi Han Kulu Bek memleketine dönerken Astarhan'da bekletildi. 1717 yılında I. Petro tarafından Viyana'ya kaçmış olan Rus Prensi Aleksey Petroviç'i bulup Petersburg'a getirmesi için P.A. Tolstoy'un yanında görevlendirdi. Prensi Napoli'de bularak Rusya'ya getirip bu görevi başarıyla yerine getirdiği için Rus dışişlerinde itibarı arttı. 1718 yılında Rusya'ya gelen Buhara Elçisi Han Kulu Bek memleketine dönerken Astarhan'da bekletildi.²⁵ 25 Mayıs 1721 tarihinde elçilik Tahran'dan ayrılarak Buhara'ya doğru yola çıktı ve uzun bir yolculuktan sonra Buhara'ya varmışlardır. Beneveni, Buhara Hanlığı'nın iç karışıklıklarla çalkalandığı bir dönemde bölgede bulunmuştur. Ancak buna rağmen çalışmalarını yoğun şekilde sürdürmüş; Çarlığın kendisinden beklediği bütün malumatı eksiksiz şekilde vermiştir. Bölgenin politik durumu, ticarî faaliyetleri, yer altı ve yer üstü zenginliklerine dair mühim bilgiler çalışmada yer bulmuştur. Elçi Florio Beneveni'nin Buhara'da bulunduğu 1721-1725 yılları Buhara Hanlığı'nın iç karışıklıklarla yoğun şekilde uğraştığı yıllar olarak göze çarpmaktadır. Hanlığın içinde yaşadığı sorunlara rağmen bu durum Beneveni'nin faaliyetlerini etkilememiştir. Petro'nun Türkistan politikasını, daha genel bir ifadeyle Rusya'nın Türkistan'la ilişkilerini ve elçiliğin tarihsel önemini daha iyi anlayabilmek amacıyla Rusya'nın Buhara Hanlığı nezdindeki bu elçiliğiyle ilgili şartları dikkate almak gerekir. Beneveni, Petro tarafından kendisine verilen talimatları titizlikle takip etmeye çalışmış ve Buhara Hanlığı'nın durumu hakkında istenen bilgiyi toplamak amacıyla elinden geleni yapmıştır. Bölgenin coğrafi ve iklimsel özellikleri, ticarî durumu ve üretim gücü, yer altı zenginlikleri vb. hakkında kıymetli bilgiler elde etmiştir.²⁶

Beneveni Buhara'da bulunduğu bu dört yıllık sürede pek çok bakımdan farklı deneyimler yaşadı. Bölgeye görevlendirilmeden önce kendisinden istenen ve Çar tarafından kendisine tevdi edilen görevleri içeren bir rapor hazırladı. Raporun birinci maddesinde kendisinden istendiği gibi Astrahan'a vardığı ve yolculuğu buradan başlattığı bilgisini paylaşan Beneveni, ikinci maddede

²⁵ Koç, a.g.m., s. 69.

²⁶ Murat Özkan-Mesut Karakulak, Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718-1725), **Turkish Studies-Historical Analyses**, 15(1), ss. 209-220

bölgeye yaptığı yolculuk, gördüğü şehirler, bölgeler arası mesafelerden bahsetmiş; Amu Derya hakkında topladığı bilgileri aktarmıştır. Yine üçüncü maddede kabul töreninde gerçekleşen merasimler hakkında bilgi vermiş ve bu törenlerde hazır bulunan devlet yetkilileri hakkında bazı hususlar üzerine notlar yazmıştır. Kendisine verilen dördüncü talimata binaen yolların durumu, bölgedeki kaleler, hanlığın askerî yapısı, teçhizatları ve bölge halkı hakkında geniş bilgiler vermiştir. Beşinci talimata göre Beneveni, bölgedeki merkezi yapının zayıflığı ile Özbek halkın Han'a karşı güvensiz olduğu için onunla ittifak etmediğinden ve hanlığın içinde bulunduğu zor durumdan bahsetmiştir. Ayrıca bu karışık ortamdan dolayı bölgedeki halkın topraklarını terk ederek farklı yerlere göç ettiğine dair bazı bilgiler de vermiştir. Altıncı talimat için yazdığı raporda Buharaların sahip oldukları mallar ve bu malların nerede satıldığı, Rus tüccarların yararlanabileceği kervan güzergâhları hakkında bilgi aktarmıştır. Yedinci maddeye binaen hazırlanan son raporda ise Buhara ve Hive bölgelerindeki altın yatakları, ticaret yolları ve farklı bilgilerden bahsedilmiştir. Ayrıca Buhara, Hive ve Kazak Ordalarının ele geçirilmesi için nelerin yapılması gerektiğine dair bilgiler de verilmiştir.²⁷ F. Beneveny'in elçilik seyahati raporu özellikle Buhara ve Hive hanlıklarının tarihinin XVIII. yüzyılın başındaki siyasi, iktisadi, coğrafi, kültürel vb. yönlerini ayrıca Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya'da yayılma planlarının ilk safhalarını aydınlatması bakımından ana arşiv kaynağı niteliğindedir.²⁸

Konumuz gereği istifade ettiğimiz bir diğer seyahatname Baron Von Meyendorf'a aittir. Eser 1826 yılında Paris'te basılmıştır. Yazar önsözünde eserin ortaya çıkışı hakkında bilgi vermiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya ile Buhara Hanlığı arasındaki ticari ilişkiler artmıştır. Bu nedenle sıklıkla iki taraftanda elçiler gelmişlerdir. Buhara'ya yola çıkan elçilik heyetinde Baron Von Meyendorf da yer almıştır. O, geçtiği bölgelerin coğrafi ve istatistiki kayıtlarını tutmakla görevlendirilmiştir. Heyet 25 Mart 1820'de Buhara'ya varmıştır. Eser, Buhara'da hamamlar, meskenler, kervansaraylar, pazarlar hakkında çok önemli bilgiler içerdiğinden ötrü araştırmamızın en önemli kaynaklarından biridir.²⁹

²⁷ Özkan, Karakulak, **a.g.m.**, s. 225-226.

²⁸ Koç, **a.g.m.**, s. 70.

²⁹ Baron von Meyendorff, "A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820", **The Great Game: Britain and Russia in Centrhnal Asia**, C.5/Part.2, Routledge, London 2004, p.33. Biz eserin İngilizcesinden istifade ettik.

Araştırmasını yaptığımız bir diğer seyahatname Buhara Hanlığı'nda esir bulunan Rus askeri Filipp Sergeeviç Efremov'un eseridir. 1750 yılında Rusya'nın Vyatka şehrinde doğan F.S.Efremov (1750-1811) henüz 13 yaşındayken askeri eğitim için Nijegorod Piyade Alayı'na girdi. 1774 yılında Donguzsk Garnizonu'nda görevlendirildi. Aynı senede Pugaçev ayaklanması esnasında Orenburg sınır hattı dolaylarında Yayık Kozakları tarafından esir alındı. Daha sonra Kazakların eline esir düşen F.S.Efremov kervanla Buhara'ya giden Gafur Hoca adlı birine köle olarak satıldı. Gafur Hoca da onu köle olarak kendi kayınpederi Buhara Hanı Daniyalbiy Atalık (1758-1785)'a hediye etti. Daha sonra Buhara Hanı'nın yanında askeri hizmette bulundu. Askeri bilgisinden dolayı Hanlık ordusunda eğitim vermekle görevlendirildi. Böylelikle Buhara Hanlığı'nda bir süre kaldıktan sonra 1782 yılında dolaylı yollardan Rusya'ya döndü. F.S.Efremov uzun bir süre kaldığı Buhara Hanlığı'nın siyasi, askeri, kültürel, idari, iktisadi ve coğrafi vb. yönleriyle ilgili birçok bilgi elde etmişti. Türk dilini iyi bilmesinden dolayı Hanlık ahalisinin tabiatı, mızacı ve gelenekleriyle ilgili birçok tarih ve etnografya malumatı sağlamıştı. Rusya'ya döndükten sonra Türkistan'da ve Asya'nın diğer bölgelerinde gördüğü yerler ve öğrendiği şeyler hakkında tuttuğu notları eser haline getirdi. Seyahatname niteliğindeki notları farklı tarihlerde ve farklı başlıklarla üç kez yayımlandı ve büyük ilgi gördü.³⁰ Bunlar arasında Kazan Üniversitesi tarafından tarihçi P.Kondirev'in önsözüyle yapılan üçüncü baskı en dolu olanıdır. Başlıca iki bölümden oluşan F.S.Efremov'un eserinde öncelikle kendi yolculuğu anlatılmaktadır. Sonra ise sırasıyla Kazaklar, İran, Buhara Hanlığı, Hive Hanlığı, Hokand Hanlığı, Kaşgar, Tibet ve Hindistan hakkında tarihi, coğrafi, iktisadi, kültürel vb. konularda bilgiler verilmektedir. Bunlar arasında en dolu olanı Buhara Hanlığı ile ilgili olanıdır. Bu yüzden bu eser Buhara Hanlığı'nın tarihi ve kültürünün öğrenilmesi için ana kaynak niteliğindedir.³¹

Bir diğer seyahatname Timofey Stepanoviç Burnaşev'e aittir. Rus ordusunda görevli bir maden mühendisi olan T.S. Burnaşev 1794-1795 yıllarında resmi görevli olarak Buhara'ya, daha

³⁰ F.S. Efremov, **Rossiyskogo Unter-Ofitsera Efremova Nine Kollejskogo Aссора Desyatiletnee Stranstvovanie i Priklyuçeniya v Buharii, Hive, Persii i İndii i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu Pisannoe İm Samim**, S. Petersburg, 1786; F.S. Efremov, **Stranstvovanie Nadvornogo Sovetnika Efremova v Buhariyu, Hivu, Persiyu i İndiyu i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu**. Novoe, İsprav. İ Umnoj., S. Petersburg, 1794; F.S. Efremov, **Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiyu**, 3-e Vnov Pereizd., İsp. i Umnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondireva, Kazan, 1811.

³¹Koç, **a.g.m.**, s. 71.

sonra da 1800 yılında Taşkent'e seyahat yapmıştır. Onun Buhara'ya yaptığı seyahat sırasında bizzat elde ettiği malumatları kullanması dolayısı ile Buhara Hanlığı tarihinin öğrenilmesinde önemli bir yeri vardır. Onun büyük ilgi çeken seyahat notları 1818 yılında yayınlanmıştır.³² Onun kaleme aldığı seyahatnamesinde sırasıyla kendisinin Buhara'ya gelişi, kervansarayda kalması, Buharalı bürokratlarla yaptığı görüşmeler, Buhara şehrinin tarifi ve iklimi, halkın sosyal ve iktisadi vaziyeti, Buhara Hanlığı'nda para basımı vb hususlar ele alınmıştır. Ayrıca Buhara'nın ticari, kültürel, askeri vb. yönleri hakkında ilgi çekici malumatlar verilmiştir. Bu yüzden onun seyahatnamesi Buhara, özellikle Buhara Hanlığı'nda Şah Murad 81785-1800) devrinin aydınlatılmasında oldukça önemli bir tarih kaynağıdır.³³

XIX. yüzyılda Türkistan coğrafyasını ziyaret eden seyyahlardan bir diğeri Alexander Burnes'tir. Burnes 1829 yılında İngiliz Yönetimi tarafından Afganistan ve Türkistan'a gönderilmiştir. Eser bir İngiliz'in Buhara Emirliği hakkında ilk kaleme aldığı eser olduğu için dikkat çekicidir. Alexander Burnes eserini üç cilt halinde 1831, 1832 ve 1833 yılları arasında bölgeye yaptığı geziler sırasında hazırlamıştır. Eserin birinci cildi Lahore'dan Buhara'ya yaptığı geziyi anlatmıştır. Bizim için önemli olan ikinci ciltte Buhara ve oradaki kültürel faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Buhara evleri, hamamları, kervansaray gibi birçok yapılardan bahsetmiştir. Ayrıca Buhara ticareti hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Üçüncü ciltte ise İndus ve Pencap bölgeleri üzerinde durmuştur. Eser henüz Türkçe'ye tercüme edilmemiştir.³⁴

Araştırmasını yaptığımız bir diğeri seyahatname Petr İvanoviç Demezov'a aittir.³⁵ P.İ. Demezov 1807 yılında Sardunya Krallığı'nda Şamberi'de doğdu. Onun Rusya'ya niçin geldiği bilinmiyor. Orenburg Nepliyuevsk Askeri Okulu'nda Arapça, Farsça ve Tatarca dilleri öğretmeni olarak çalıştı. General V.A. Perovskiy'in onayı ile buhara'ya gönderildi. Ona verilen en önemli talimat Rusya ile Buhara Hanlığı arasındaki ticari meselelerle alakalıydı. Ona Buhara seyahatinde

³² T. Burnaşev, "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 g. i Obratno 1795 godu", Sibirskiy Vestnik, Ç. II, III, S. Petersburg, 1818, s. 37-110.

³³Koç, a.g.m., s.73.

³⁴Alexander Burnes, **Travels into Bokhara Being the Account of a Journey From India to Cabool, Tartary And Persia Also, Narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore**, with Presents from the King of Great Britain; Performed under the Orders of the Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832 and 1833, C.I, London, John Murray-Albemarle Street, 1834.

³⁵I.Halfin, **Zapiski o Buharskom Hanstve (Otçeti P.İ. Demezova i İ.V. Vitkeviça)**, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı İzd. Moskva, "Nauka", 1983.

bir Tatar Mollası olan Mirza Cafer eşlik edecekti. Ayrıca General Perovski'ye Buhara Kuşbegi'ne hitaben yazılmış bir mektup ve Buhara'da yerine getireceği 25 maddelik bir talimatname aldı. 29 Aralık 1833 tarihinde Buharalı tüccar Niyaz Muhammed'in kervanıyla birlikte Buhara'ya vardı.³⁶ Buhara'da dört ay kalan P.İ. Demezov birçok kez Buhara Kuşbegi ile karşılaşarak onunla sohbet etti. Şeyhülislam ve diğer Hanlık bürokratlarıyla tanıştı. Böylelikle Buhara Hanlığı'nın idari teşkilatı, ticari durumu, askeri gücü ve İngilizlerin buradaki faaliyetleri hakkındaki bilgilerle birlikte, Buhara şehri, halkın adet ve günlük yaşamını, inşa edilen mimari yapılar ve Buhara pazarları ile ilgili önemli bilgileri toplamış ve onları rapor haline getirmiştir. 26 Haziranda Orenburg'a döndükten sonra Buhara ve Buhara Hanlığı ile ilgili iki rapor hazırladı. P.İ. Demezov'un hazırladığı bu rapor Buhara tarihi ve kültürü açısından çok önemli bilgileri içermektedir. Günümüzde Buhara kültürünün öğrenilmesi için gereken önemli başvuru kaynaklarından biridir.³⁷

XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında Buhara'nın durumunu ele alan bir önemli doküman "*Zapiska, Sostavlenaya po Rasskazam Orenburgskogo Lineynogo Batalona No: 10 Praporşçika Vitkeviça Otnositelno Puti ego v Buharu i Obratno*" başlığıyla Orenburg askeri Valisi Preovski'nin adamı İ.V. Vitkeviç'e aittir. Henüz çocuk denilecek bir yaşta işlediği basit bir siyasi suçtan ötürü Orenburg sınır hattına sürgüne gönderilerek on beş yıl orada kalmaya mahkûm edilmişti. On yıldan daha fazla bir süre er olarak hizmet etmiş olmasına rağmen alkolik ve ahlaksız subayların arasında saflığını kaybetmemişti. Kendini geliştirmeyi de başarmıştı. Doğu dillerini çok iyi öğrenmişti. Öyle ki birçok defa Kazaklarla beraber olduğundan dolayı Orenburg'da Kazakları onun kadar iyi tanıyan başka kimse yoktu. Bu yüzden İ.V. Vitkeviç 1835/36 yılı kışında Sırderya yakınlarında göçer olan Çumekeyevsk soyundan Kazakların obalarına gitmekle görevlendirildi. Ona Kazak kabileleri arasındaki asayişin sağlanmasına ve onların kendileri ile komşuları arasındaki barışın geliştirilmesine katkıda bulunması vazifeleri verilmişti. Ancak o bilinmeyen bir nedenle Buhara'ya gitti. 1836 yılını 2 Ocak tarihinde geldiği Buhara'da bir buçuk ay kaldı. 18 Nisan 1836 yılında Buhara'dan ayrıldıktan sonra burada gördüklerini ve öğrendiklerini rapora aktarmıştır. Raporda Buhara'nın siyasi ve kültürel yönlerine, ticari münasebetlerine, buradaki pazarlara, halkın günlük

³⁶ *Zapiski o Buharskom Hanstve (Otçeti P.İ. Demezova i İ.V. Vitkeviça)*, s. 6-9.

³⁷ Koç, *Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler*, s. 75.

yaşamına dair malumatlar verdi.³⁸ Hiç kuşkusuz İ.V. Vitkeviç'in bu raporu Buhara'nı tarihi ve kültürel taraftan tanımak için Rus kaynakları arasında yerini almıştır. I.Halfin tarafından İ.V. Vitkeviç ve P.İ. Demezov'un raporlarını derleyerek "*Zapiski O Buharskom Hanstve*" ismiyle okuyuculara sunmuştur.³⁹

Türkistan'da bulunan en önemli isimlerin biri de Nikolay Hanikov'dur. 1841 yılında Buhara'ya yapılan Butanev seferine katılmıştır. Burada kaldığı sekiz aylık süre sonucunda Hanikov, Buhara'nın sınırları, iklimi, endüstrisi, eğitim hayatı kısacası şehrin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik olmak üzere her yönüyle durumu hakkında önemli bilgiler edinmiştir. Nitekim Onun bu seyahati sonucunda kaleme aldığı eser Buhara üzerine yapılmış kapsamlı ilk çalışma niteliğindedir. Eserde yararlandığımız Buhara yapıları ince ayrıntılarıyla verilmiş olan bilgiler çok kıymetlidir. Eser henüz Türkçe'ye tercüme edilmemiştir.⁴⁰

XIX. yüzyılda Türkistan'a yaptığı yolculukla dikkat çeken bir diğer isim de Armenius Vambery'dir. Küçük yaştan itibaren dil öğrenmeyi kendisine amaç edinen Vambery, henüz on dört yaşına geldiğinde beş dil bilmektedir. Macar asıllı bilim adamı, seyyah ve casus Vambery, Osmanlı ve İngiltere hükümeti adına çalışmıştır. İstanbul'da dört sene kalarak İstanbul Türkçesini ve İslâmi geleneğini ileri düzeyde öğrenmiştir. İstanbul'da Osmanlı Paşalarından Mehmet Sadık Rıfat Paşa'nın konağında kalmıştır. Daha sonra "Reşit Efendi" adıyla sahte şeyhlik belgesini almış ve şeyh sıfatıyla Anadolu, İran ve Türkistan'ı gezmiştir. 28 Mart 1863 tarihinden aynı yılın Kasım ayına kadar Buhara ve diğer şehirleri gezmiştir. Ele aldığı eser 12 bölümden oluşmaktadır. Konumuz gereği araştırmamızda kullandığımız dokuzuncu bölümde yer alan Buhara bölümü hakkındaki bilgiler büyük önem arz etmektedir. Eser Ahmet Özalp tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁴¹

Eugene Schuyler Amerika'nın önde gelen diplomatlarından. Amerika'da doktora derecesi önce ona verilmiştir. Yazmış olduğu ilk eseri yararlandığımız dokuz aylık Türkistan seyahat

³⁸Koç, **a.g.m.**, s. 77-78.

³⁹I.Halfin, **Zapiski o Buharskom Hanstve (Otçeti P.İ. Demezona i İ.V. Vitkeviça)**, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı İzd. Moskva, "Nauka", 1983.

⁴⁰Nikolay Hanikov, **Opisaniye Buharskogo Hanstva**, St. Petersburg, Tipografi İmperatorskoy Akademi Nauk, 1843.

⁴¹Arminius Vambery, **Bir sahte dervişin Orta Asya Gezisi**, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul, Ses Yayınları, 1993.

notlarını ihtiva eden eseridir.⁴² O 25 Mart 1873 yılında New York Herald gazetesinin muhabiri olan MacGahan ile birlikte Rusların Türkistan seferine gazeteci olarak katılmış, gördüklerini tarafsız bir şekilde nakletmiştir. Gittiği yerlerde, gördüğü şehirlerde gerek çeşitli mesleklere mensup kimselerle kurduğu ilişkiler sonucu edindiği bilgiler, gerekse günlük hayat, gelenekler, takvimler, pazarlar, ticaret, medreseler, camiiler gibi birçok tarihi yapılar hakkında bilgiler vermiştir. Eser 125 yıl önceki Türkistan'ın sadece siyasi değil, sosyal, iktisadi ve kültürel bakımlardan da durumunu aktarmıştır. Eserinde verdiği bilgiler çağdaş seyyahların notlarını aşmaktadır. Seyahatname toplam dokuz bölümden oluşmaktadır. Eser 2007 yılında Türkçe'ye Firdevs Çetin ve Halil Çetin tarafından kazandırılmıştır.⁴³

Çalışmamızda ikinci el kaynak olan araştırma eserleri incelenerek elde edilen bilgiler kullanılmıştır. Yararlandığımız araştırma kaynaklarını şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

Sovyetler döneminde yetişmiş önemli tarihçilerden biri olan O.A. Suhareva yaklaşık 30 yıl Buhara üzerine çalışmıştır. Buhara üzerine pek çok çalışması bulunan yazarımız, yararlandığımız eserinde Buhara olmak üzere Emirlik'teki üç şehri incelemiştir. Eserin birinci kısmında önce Buhara'nın topografyasını, daha sonra VIII. Yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar tarihini ele almıştır. İkinci kısımda ise, Buhara, Karşı ve Şehrisebz şehirlerinin nüfusunu oluşturan kabileleri, mahalleleri, mahallelerin etnik yapısı, şehir halkının uğraşı alanları, hangi meslekler olduğu, şehir halkının toplumsal özellikleri ortaya konulmuştur. Buhara konusunda ciddi bir çalışma ürünü olan bu eser pek çok konuda ayrıntılı bir şekilde bilgi vermiştir.⁴⁴

Suhareva'nın yukarıdaki araştırmasının tamamen Buhara'ya yönelik olanı şeklinde tasvir edebileceğimiz ikinci eserinde ise yazarımız Buhara şehrini ayrıntılı bir şekilde incelemeye tabi tutmuştur. Çalışmada, Buhara'nın şehir planı, pazarları, kervansarayları, nüfusu, mahalleleri ve etnik kompozisyonu, halkın uğraşı alanları ve toplumsal sınıfları tek tek ele alınmıştır. Bu çalışma,

⁴²Eugene Schuyler, **Türkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Buhara, And Kuldja**, c. II, Spottiswoode and Co. Press, London, 1876.

⁴³Eugene Schuyler, **Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları**, çev. Firdevs Çetin-Halil Çetin, İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2007.

⁴⁴O. A. Suhareva, **K İstorii Gorodov Buharskogo Hanstva (İstoriko-Etnografiçeskie Oçerki)**, Taşkent, İzdatelstvo Akademi Nauk Uzbekskoy SSR, 1958.

Orta Çağ dönemlerindeki ticaret, zanaatkarlık, üretimde kullanılan teknoloji, ortaya konulan ürün, iş gücü ve endüstrilerin birden fazla türünü tasvir etmiştir. Yazar, Orta Çağ Buhara'sındaki ticaret ve endüstri aktivitelerini konu edinen mevcut araştırmaların durumunu sunarak başlamaktadır. Sonrasında ise Buhara'daki sınıflandırmalarını ortaya koymak suretiyle çeşitli ticaret ve zanaatkarlık türlerini anlatmaktadır. Kitabın her bölümü kaplama sanatı, metal ve deri işçiliği ile duvarcılık gibi Orta Çağ Buharası'nda yaygın olarak görülen farklı bir mesleki etkinliği ele almaktadır. Ortaçağ Buharası'nı ele alan son bölüm çömlekçilik, oymacılık, sabunculuk, mumculuk ve çadircılık gibi zamanın diğer ilginç mesleklerine atıfta bulunmaktadır. Kitapta son olarak XIX. yüzyılın sonuna ve XX. yüzyılın başına kadar Buhara'da meydana gelen değişimleri tartışmaktadır.⁴⁵

Kullandığımız araştırma eseri Özbekistan'ın önemli tarihçisi Arapov tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Özbekistan'ın üç bin yıllık mirasını sunan tarihi eserlerin ve antik kentlerin sembolleri, mimari özelliklerini incelemiştir. Özbekistan'ın başlıca tarihi merkezlerinin mimari ve arkeolojik bölgelerinin Taşkent, Semerkant, Buhara, Hiva, Şehrisebz'in yanısıra antik Harezmi (Karakalpakistan) ve Baktriya-Toharistan (Surhandarya) şehirlerinin tarihi ve kültürel yönleri resimli katalog şeklinde açıklanmıştır.⁴⁶

Özbekistan'ın önemli tarihçilerinden olan Muhammedjanov, bu coğrafyada yıllardır çalışmalar yapmış ve Buhara hakkında değerli eserler ortaya çıkarmıştır. Yazar, yararlandığımız bu eserinde Buhara'nın ortaya çıkış tarihini ve gelişimini incelemiştir. Buhara'nın kuruluşunun 2500 yılına bağışlanmıştır. Bu şehirde şehir medeniyetinin gelişimi, eski Buhara'nın yerine daha önce yaşamış olan çiftçilik ve işçilik köyleri ve onların gelişerek şehre dönüşmesi, ilk şehirlerin tarihi topografyası hakkında değerli bilgiler vermiştir.⁴⁷

Thierry Zarcone aslen tunusludur ve Fransa'nın en büyük araştırma merkezi olan CNRS (Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi)'in tarih bölümünde araştırma görevlisi olarak çalışmıştır. Türkiye, İran, Türkistan konuları uzmanlık alanıdır. Türkistan ve tasavvuf hakkında daha çok

⁴⁵ O. A. Suhareva, **Buhara XIX-naçalo XX v.**, Moskova, Nauka, 1966.

⁴⁶ Aleksey Arapov, **Historical Monuments of Uzbekistan**, Taşkent, SMI-ASIA, 2017.

⁴⁷ A. Muhammadjonov, **Kadimgi Buhoro (Arkeologik lavhalar ve tarix)**, Taşkent, "Fan" Neşriyatı. t.y.

ilgilenmiştir ve bu konuda birçok eserler yazmıştır. Eserinde farklı kılıklara bürünerek Buhara’da seyahat eden seyyahların, gezginlerin hatıratlarını derlenmiştir ve kısa bir kent biyografisi şeklinde kaleme alınmıştır. Her gezginin Buhara hakkında yazdıklarını karşılaştırmış ve kendi yorumunu eklemiştir.⁴⁸

Hasan Kurt’un eseri Türkistan’da İslâmlaşma sürecini Buhara’dan örnekler getirerek çok güzel bir şekilde ele alınmıştır. Türkler’in İslâmi kabûlü veya İslâmlaşma süreci hep bir tartışmalara maruz kalmıştır. Yazar, Türkistan’ın İslâmlaşma sürecini coğrafi, ekonomik, dini ve siyasi faktörler ve muhtemel olabilecek diğer faktörler açısından da değerlendirmiştir. Kayda değer çalışmasıyla Türkistan’ın kadim şehri Buhara hakkında değerli bilgileri alanımıza kazandırmıştır.⁴⁹

Amerikalı bilgin Frye, İran ve Türkistan üzerine çalışmalar yapmıştır. Uzman bilim adamı Türk tarihinde önemli bir yer edinen Buhara’nın tanınması için büyük katkılarda bulunmuştur. Yazar, eserinde Buhara’nın tarihini Moğol istilasına kadar siyasi, ekonomik edebi ve kültürel yönleriyle ele almıştır. Bu açılardan ele alarak değerli bilgileriyle kalan boşlukları doldurmuştur. Ayrıca yazar, günümüze intikal eden Narşahi’nin “*Tarih-i Buhara*” isimli eserinin edisyon kritiğini de yapmıştır.⁵⁰

Maveraünnehir ve Buhara hakkında en çok eser bırakan araştırmacıların biri de Bartold’dur. Bartold birçok kez Buhara’da bulunmuştur ve şehir ile ilgili değerli eserler yazmıştır. Araştırmamızda yararlandığımız eseri Türkçe’ye İlhan Arslan tarafından kazandırılmıştır. Bu eser Bartold’un Rusça’dan V. Minorsky tarafından İngilizceye “*Four Studies on the History of Central Asia*” başlığıyla tercüme edilen, 1956 yılında Leiden/Brill baskısı esas alınarak hazırlanmıştır. İlk bölümde başlangıçtan XIX. yüzyıla kadar “*Türkistan’ın Kısa Bir Tarihi*” ele alınmıştır. Bu bölümde bahsedilen Moğollar, Timurlular ve Hanlıklar devri araştırmamız için çok kıymetlidir. “*Türkistan’ın Kısa Bir Tarihi*” başlığını taşıyan monografi, 1920-21 yıllarında Taşkent’te verdiği derslerinin özetidir. Yazar ikinci bölümde “*Yedisu Tarihi*” hakkında bilgiler vermiştir. Bu çalışma

⁴⁸ Thierry Zarcone, **Yasak Kent Buhara 1830-1888**, çev. Ali Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

⁴⁹ Hasan Kurt, **Orta Asya’nın İslamlaşma süreci (Buhara Örneği)**, İstanbul, Fecr Yayınevi, 1998.

⁵⁰ Richard N. Frye, **Orta Çağın başarısı Buhara**, çev. Hasan Kurt, Ankara, Bilig Yayınları, 2000.

Minorsky'nin Bartold ve çalışmaları hakkında ufuk açıcı değerlendirmelerini içeren nsz sunumuyla daha değerli hale gelmektedir.⁵¹

Yazarın bir diğer çalışmasından istifade ettiğimiz “*Moğol İstilasına Kadar Türkistan*” adlı alışması Türkistan tarihi ve kültürü açısından büyük bir eksiği dolduracak çok önemli bir çalışmadır. Türkistan konusunda dünya çapında bir ne kavuşan V.V. Bartold, daha öğrencilik yıllarından itibaren Türkistan tarihi ve kültürü üzerine kapsamlı çalışmalar yapmıştır. Yaptığı bu çalışmalar sayesinde bu alandaki boşluklar giderilmiştir. Bahsi geçen eserde Maveraünnehir'in coğrafi zellikleri, XII. yüzyıla kadar Türkistan'ın tarihi, Cengiz Han ve Moğollar hakimiyeti altındaki Türkistan ve şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Eser 1990 yılında Hakkı Dursun Yılmaz tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tezimizde Türkçe basımından yararlandık.⁵²

Bu kaynakların dışında araştırmamız için Ansiklopedilerin ehemmiyeti çok büyüktür. Konumuz gereği Türkiye Diyanet Vakfı İşlm Ansiklopedisi ve Özbekistan Milliy Ansiklopedisinin gereken maddelerinden yararlandık. Türkiye Diyanet Vakfı tarafından çıkarılmış olan TDV İşlm Ansiklopedisi ve Özbekistan Devlet Bilimsel Yayınevi tarafından yayınlanan Özbekistan Milliy Ansiklopedisi; İşlmi ilimler, İşlm kültür ve medeniyeti ile ilgili terimler, İşlm dünyasında din, ilim, siyaset, sanat gibi alanlarında yetişmiş önemli şahsiyetler ile İşlm hayatına etkide bulunmuş eserler gibi İşlm dünyasının birçok alanına değinmiştir ve çok önemli bilgiler kaydetmiştir.

Yukarıda saydığımız ana kaynak ve araştırma eserlerinin yanı sıra ana kaynaklara dayanılarak hazırlanan araştırma makaleleri de tezimizde kullanılmıştır. Özellikle Buhara hakkında kapsamlı çalışmalar yapan Dinçer Koç'un ele aldığı araştırma makalelerinden çokca istifade ettik. Rus Elçilik raporlarına dayanarak ele aldığı “*Buhara Emirliği'nde Eğitim Sistemi*” isimli alışma XVIII. yüzyılda Buhara'daki mektep-medreseler hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Zira “*Rus*

⁵¹V. V. Bartold, **Orta Asya tarihi üzerine dört çalışma**, ev. İlhan Aslan, İstanbul, Port yayınları, 2020.

⁵²V.V. Bartold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz: Hakkı Dursun, Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990.

Kaynaklarına göre XIX. yüzyılda Buhara Kervansarayları” isimli çalışmasında Türk-İslam mimarisinin önemli yapı taşlarından biri olan Buhara kervansarayları hakkında değerli bilgiler vermiştir. “*Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği*” adlı çalışmada 1785-1800 yıllarında iktidarda kalan Şah Murad devrinde Buhara’nın durumu ele alınmıştır. Bu çalışmada Rus maden mühendisi Timofey Stepanoviç Burnaşev’in seyahatnamesine dayanarak Buhara’nın kültürel, mimari, askeri, hukuki, sosyal vb. yönleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bunun dışında “*Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları*” adlı çalışma da ise Buhara’nın Danyal Biy atalık devrinde askeri, siyasi, coğrafi, sosyo-ekonomik, kültürel, dini, hukuki, mimari vb. yönlerini ele alınmıştır. “*Sefername-i Buhara*”dan dayanılarak ele alınan “*sefername-i Buhara’ya göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri*” adlı çalışmada da Emir Nasrullah Dönemi Buhara’nın iktisadi durumu, toprak ve vergi sistemi, bürokrasi sistemi, coğrafi durumu anlatılmıştır. “*XVI.-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı’na Gelen Rus Diplomat ve Askerleri*” adlı çalışmada ise belirlenen yüzyıllar arasında Buhara’ya gelen Rus asker ve diplomatlar ele alınmıştır. Buhara’ya gelen Rus diplomat ve askerleri aynı zamanda ülkenin coğrafi, idari, askeri, kültürel, etnik vb. yönleriyle alakalı bilgileri toplayarak rapor haline getirerek yayınladıkları eserlerini tanıtmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MOĞOLLARA KADAR BUHARA’NIN TARİHİ VE FİZİKİ GEÇMİŞİ

1.1.BUHARA ADI

Buhara, İslâm medeniyetinin saygın şehirlerinden biridir. Zerefşan Nehri’nin (39°46’K, 64°25’E) aşağı kesimlerinde eski bir tarım vahasının merkezinde yer alır.⁵³ Çin kaynaklarında Buhara adı VII. yüzyılda ortaya çıkmaktadır.⁵⁴ Buhara adı ilk defa *Pu-ha* şeklinde 630 yılı civarında Çinli seyyah Hüang-Tsang tarafından kullanılır. Şehrin adının eski paralar üzerinde “*Pwy’r ywB*” şeklinde geçmesinden Buhara adının daha önceleri kullanılmakta olduğu sonucuna varılabilir. Bu kelimenin Sanskritçe “*vihara*” kelimesinin Türkçe’deki şekli “*buhar*”dan türemiş olması da mümkündür. Belki de Buhara’nın eski adlandırması olarak Numickes şehrinde kurulan bir “*vihara*” (manastır) dolayısıyla şehre bu ad verilmiştir.⁵⁵ Ayrıca Buhara kelimesi Moğol dilinde “*bilim*” veya “*bilim adamlarının toplandığı yer*” anlamına gelmektedir.⁵⁶ İslam seyyahları Buhara adı ile ilgili farklı görüşler ortaya atmaktadırlar. İstahri⁵⁷ ve Yakut el-Hamevi⁵⁸ Buhara isminin *Bumickes* olduğunu bildirirken, Frye⁵⁹ ise *Bumisket’in* Buhara’nın ilk kasabası olduğunu söylemektedir. Ayrıca Makdisi, Buhara adının daha önce *Kuh-ı Horan* anlamda olduğunu, daha sonra kelime telaffuzunun kolay olması açısından “*h*” ve “*v*” harflerinin atılarak Kuhara şeklini aldığını, daha sonra Buhara’ya dönüştüğüne dair bir rivayet aktarmaktadır.⁶⁰

⁵³Arapov, **a.g.e.**, s.52.

⁵⁴Kürşat yıldırım, **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2013, s. 386.

⁵⁵Ramazan Şeşen, Buhara, **TDV İslam ansiklopedisi**, C.6, 1996, İstanbul, ss. 363-367.

⁵⁶EbulGazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk (Türk’ün Soyağacı)**, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Selenge Yayınları, 2020, s. 80.

⁵⁷İstahri Ebi İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi , **Mesalik el-Memalik**, Edit. M. J. De Goje, Leyden, Brill Matbası, 1927, s.305.

⁵⁸Yakut Şihabüddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevi er-Rumi el-Bağdadi, **Mu’cemü’l-Buldan**, Beyrut, Dar-u Sadr, 1977, s.353.

⁵⁹Frye, **a.g.e.**, s.328.

⁶⁰Muhammed b. Ahmed Makdisi, **İslam Coğrafyası, (Ah-senü’t-Tekasim)**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları,2015, s.342.

V. V. Bartold, Buhara ve Puo-ho isimleriyle Sanskritçe'deki vihara (manastır) kelimesinin Türkçe şekli olan Buhar arasında bir ilgi kurmakta ve Buhara'da veya civarında bir Buddha manastırı bulunmasını buna delil göstermektedir.⁶¹ Frye ise, "Buhara" isminin "*buhar*" kökünden türediğini ve Mecusiler arasında "*öğrenim merkezi*", Uygur ve Hitay putperestlerinin dilinde ise "*puthane*" anlamına geldiğini kaydetmektedir.⁶² Muhammedcanov ve Barakaev "Buhara" isminin Soğdça olup "*Allah'ın cemali*" manasına geldiğini ve Buhara'da yapılan arkeolojik kazılar esnasında çıkan eserlerin de bunu teyit ettiğini belirtmektedir.⁶³ X. yüzyılda başkenti Buhara olan Samaniler, bütün Maveraünnehir ve Horasan şehirlerinde hükümdarlık yapmışlardır. Bumijket veya Numijket Buhara şehrinin eski isimleri olmuştur. Yukarıda belirlediğimiz gibi Buhara ismi VI. yüzyıldan başlayarak ortaya çıkmıştır. Ondan önceki kaynaklarda bu şehir Navakmetan diye de anılmıştır. Numijket bu eski ismin Arapça şekli olmalıdır diye düşünülmektedir.⁶⁴

Genel olarak Buhara isimlerinin birçoğunda Soğd, Sanskrit, Çin ve Fars unsurları göze çarpmıştır. Buna örnek olarak Çin kaynaklarında geçen "*Nawmichkat*" kelimesinden "*Numijkat*" adı gelmiştir. Soğdça "*mich*" (*kale*) ve "*kat*" (*yerleşim*) sözcüklerinin bileşiminden Farsça bir sözcük "*naw*" (*yeni*), oluşmuştur. "*Naw*" sözcüğü "*yeni kale yerleşimi*" anlamına gelmiştir. "*Fahire*" sözcüğü Orta Çağ Çin kaynaklarında geçen "*Numickat*" ve yerli halkın kullandığı "*Bumiskat*" da Buhara'nın diğer isimlerinden olmuştur.⁶⁵

Buhara şehri ve onun kadimi hükümdarları hakkında kısada olsa gerçek bilgiler Ortaçağ Çin kaynaklarında geçmektedir. O kaynaklarda Buhara'nın ondan fazla isimleri: *An, Ansi, Ango, Nomi, Buho, Buhu, Bute, Buhaer, Buhuaer, Buhala, Fuho, Puhala* ve diğer isimleri kullanılmıştır. Bu isimlerin birkaçı Buhara'nın Çince isimleri ise, diğer isimler ise Çincenin farklı telaffuzlarından gelmiştir.⁶⁶ Bunların arasında Buhara ismi diğerlerinden daha meşhurdur. Buhara ismi hadiste *el-*

⁶¹V. V. Bartold, Buhara, **TDV İslam ansiklopedisi**, II, s. 763-768.

⁶²Frye, **a.g.e.**, s. 48.

⁶³Kurt, **a.g.e.**, s. 48.

⁶⁴İbn Havkal, **Suretü'l-Arz**, çev. Ş.S.Kamoliddin, Taşkent, 2011, s. 181.

⁶⁵Özkan, **a.g.e.**, s. 18.

⁶⁶Muhammadjanov, **a.g.e.**, s. 46-47.

Fahira olarak zikredilmiştir.⁶⁷ Buhara, söz konusu ettiğimiz bu açıklamalar ışığında İslam dünyasında “*Buhara-yı Şerif*”⁶⁸ ismiyle ün yaparak tarihte önemli merkezlerden biri olmuştur.⁶⁹ Buhara’ya dair yukarıda saydığımız isimlerin çoğu, şehrin doğasına ya inşaatına yada şehirde yaşamış insanların geçmişine atfedilmiştir. Bu yüzden Buhara isimlerinin etimolojisini tahlil ederek gizli kalan manasını açıklamıştır ve şehrin tarihi hakkındaki gerçeklere ulaşmakta kolaylık sağlamıştır.⁷⁰

Buhara, konumu itibariyle Büyük İpek yolu üzerinde bulunduğu için nüfusun çoğunu tacirler oluşturmuş ve halkın çoğu ticaretle meşgul olmuştur. Bu yüzden bu şehre “*Tacirler şehri*” denilmiştir. Kalelerinin ve surlarının bakır ile desteklendiği için de “*Bakır Şehri*” ismi de verilmiştir. O devirde Horasan’ın hiçbir şehri bu kadar ismi almamıştır.⁷¹

1.2.BUHARA’NIN COĞRAFİ KONUMU

Buhara; 41-37 kuzey enleminde ve 61-66 doğu boylamında bulunmaktadır. 10.000² mil civarında bir araziyi işgal etmekte ve Bozkır üzerinde yerleşmektedir.⁷² Buhara’nın kuzeyden Karakalpaklar, batıdan Türkmenler, Arallılar ve Hive toprakları, Güneyde İran, doğuda Çin, Hokand, Hocend ve Taşkent toprakları ile sınırı vardır. Bölgenin konum olarak büyük bir kısmı düzlüktür ve yer yer dağlarda vardır. Her yerde toprak killi olup kumla ve kaya tuzuyla karışıktır. Şehir pek geniş değildir. Uzunluğu altı verst⁷³, eni ise üç verstir. Yine de çok kalabalık bir şehirdir.⁷⁴

⁶⁷Abdullah Duman, **Nerşahi’nin Tarih-u Buharası**, İstanbul, Ayışığı Kitapları Yayınevi, 2013, s.256.

⁶⁸Bu isimle anılmasının nedeni Şehrin molla ve medreselerinin meşhur olması ile başta Seyyid Emir Külal ve Bahaeddin Nakşibend olmak üzere saygıdeğer birçok kimselerin mezarlarının burada bulunmasından kaynaklanmaktadır.

⁶⁹Abdülkadir Macit, **Şeybani Özbek Hanlığı, (siyasi, idari, askeri ve iktisadi yapı)**, Ankara, İlem kitaplığı, 2016. s. 197.

⁷⁰Muhammadjanov, **a.g.e.**, s. 46.

⁷¹Bkz. Ebu Bekr Muhammed b. Ca’fer en-Narşahi, **Tarih-i Buhara**, çev. Erkan Göksu, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013, s. 35, 39.

⁷²Sümeyra Ünal, **Petr İvanoviç Demezov’un Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019., s. 98.

⁷³1,6 km.

⁷⁴Diñçer Koç, Bir Rus Mühendisinin (T. S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Kasım-Aralık, İstanbul 2018, S.237, s. 156-158.

Türkistan'ın en tanınmış ve saygın şehri olan Buhara, kırk derece enlemiyle Afganistan'ın batısından geçen boylamın kesiştiği noktadadır. Şehir, Tanrı dağlarından doğan ve doğudan batıya doğru yaklaşık 600 km kateden Zereşan Nehri'nin alt çığırı üzerindeki vahanın ortasındadır. Buhara açık deniz kıyısındaki bir liman gibi tam çölün kenarında, yani Orta Asya'yı bir yandan Güney Rusya'ya, diğer yandan Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezinde yer almaktadır.⁷⁵

XV. yüzyılın başında Buhara'yı gören Avrupalı seyyah Clavijo Buhara'yı şöyle tarif etmiştir: “Buhara büyük bir ovanın içindeydi ve tuğlalarla örülmüş bir duvarla çevrilmişti. Duvarın kenarında bir hendek kazılmış ve şehrin bir tarafında yine tuğladan kale inşa edilmişti. Bunun taştan yapılmamasının sebebi buralarda taş bulunmamasıydı. Kalenin dışında bir nehir akıyor ve şehrin dışında çok güzel yazlıklar bulunuyordu”.⁷⁶ Buhara ve çevresinin esas su kaynağı Zereşan Nehri'dir. Buhara'da diğer tüm çevre memleketlerine yetecek kadar su çıkar. Bu yerde Nehirlerin birleştiği iki nokta vardır. Birincisi Çarcuy'dan Amu'ya bağlanan koldur. İkincisi ise, on beş derenin birleştiği Belh'tir.⁷⁷

XVIII. yüzyılda Buhara'da bulunan F.S.Efremov ise Buhara'yı şu şekilde anlatmıştır: “Buhara ülkesinin birçok yeri dağlıktır. Fakat yine de yüzeyin daha fazlası düzlüktür. Arazisi kumludur ve kül renklidir. Bunun istisnası tarafları da vardır. Örneğin Semerkant civarında arazi beyaz ve kıvırmalı renklidir. Belh dolaylarında ise kara topraklıdır. Buhara, Semerkant ve Belh civarı oldukça verimli olmuştur. Birçok yer çoraktır. Buhara'dan Belh ve Kaşgar'a uzanan topraklar pek kumludur.⁷⁸ Semerkant'ın garbında ve yirmi beş yığaç⁷⁹ mesafede yer alan Buhara coğrafi olarak çok güzel güzeldir. Meyvesi bol ve güzel olur. Kavunu fevkalade iyi olur. Maveraünnehir'de Buhara'da olduğu kadar, bol ve iyi kavun bulunmaz. Buhara'nın eriği de meşhurdur. Buradanın eriği gibi erik hiçbir yerde bulunmaz.⁸⁰

⁷⁵Zarcone, a.g.e., s. 11

⁷⁶Ruy Gonzalez de Clavijo, **Timur devrinde kadıs'ten Semerkant'a seyahat**, İstanbul, Köprü yayınları, 2016, s. 222-223.

⁷⁷Diñçer Koç, Sefername-i Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri, **TDA**, Ocak-Şubat 2018, c.118, S.232, ss.155-188.

⁷⁸Koç, a.g.m., s. 166.

⁷⁹ Fersah eski bir yer ölçüsü

⁸⁰Arat, a.g.e., s. 75.

Meyendorf Buhara'nın coğrafi yapısını çöl bölgesi olarak nitelendirmiştir. Bu yüzden şehrin coğrafi sınırlarının belirlenmesinin oldukça güç olduğunu belirtmiştir.⁸¹ Buhara'nın doğu tarafının dağlarla çevrildiğini, bölgedeki sıradağlarının şehrin kuzey bölgesinden geçerek Semerkant şehrinin batısında bittiğini söylemiştir. Bölgede bulunan sıradağlarının Ceyhun Nehrine kadar indiğini belirtmiştir. Seyyah şehrin batı kısmını ifade ederken engebeli arazilerden ve ovalardan bahsetmiştir. Buhara topraklarının killi olduğunu ve bu toprakların bölgenin birçok yerinde rastladığını dile getirmiştir. Kızılkum çölünün kuzey-güney bölgesinin killi topraklardan oluştuğunu, şekil ve boyutunun değişerek tepecikler halinde bulunduğunu tespit etmiştir. Seyahati boyunca Kızılkum çölünün kuzey-güney bölgesinde çok karşılaştığını dile getirmiştir.⁸²

1840 yılında Buhara'yı ziyaret eden N. Hanikov, şehrin 3.5 sajen⁸³ yüksekliğinde ve 1.5 sajen eninde olduğunu ve her tarafı kil duvarlarla çevrili olduğunu dile getirmiştir.⁸⁴ Buhara'nın büyük bir kısmının düz olduğunu belirten İngiliz seyyahı A. Burnes, bazı yerlerin dağlık arazilerden oluştuğunu belirtmiştir. Meyendorf gibi Burnes'de toprağın killi olduğunu ve bunun tarım için etki yapmadığını eklemiştir.⁸⁵

1.3. MOĞOL İSTİLASINA KADAR BUHARA

Buhara yukarıda da belirttiğimiz gibi Zereşan Nehrinin alt kısımlarında, uzun süredir tarım kilinden yapılmış bir vahada yer alır. Şehrin ne zaman ortaya çıktığı tam olarak belli değil. İlk olarak M.Ö. II. yüzyılda Çinli gezginler tarafından anılmıştır. Şehrin ortaya çıkışı hakkında çeşitli efsaneler ve bilgiler mevcuttur. Efsanelerin biride İran Kralı'nın oğlu Siyavuş'un Buhara'ya geldiği, padişâh Efrasiyab'ın kızıyla evlenerek burada bir kale (Ark) inşa ettiği söylenir.⁸⁶ Narşahi "Tarihi Buhara" isimli eserinde şehrin ortaya çıkışını şu şekilde anlatmıştır:

⁸¹Meyendorf, **a.g.e.**, s. 36., Muhammed Bilal Çelik, Emre Keser, "Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati", **Mavi Atlas Dergisi**, Gümüşhane 2018, c.6, S.2, s. 28-45, s. 33.

⁸²Count Meyendorf, **Journey of The Russian Mission from Orenburg to Bokhara**, çev. Colonel Monteith and Madras Engineers, Londra, Spectator Press, 1840, s. 45. Çelik ve Keser, **a.g.m.**, s. 33.

⁸³Sajen 2,13 metrelik bir Rus uzunluk ölçü birimidir.

⁸⁴Hanikov, **a.g.e.**, s. 79-80, Özkan, **a.g.e.**, s. 72.

⁸⁵Özkan, **a.g.e.**, s. 73.

⁸⁶Ya. Aşurov, T. Gelah, U. Komolov, **Buhoro**, Taşkent, Uzbekistan SSR Devlet Neşriyatı, 1959, s. 7-8.

“Eski zamanlarda, Buhara şehrinin bulunduğu yerde göller, sazlıklar, çalılıklar vardı. Bu yerde birçok kuşlar ve hayvanlar yaşamış. Bazı yerlerde ağaçlar ve çalılar o kadar kalınlaştı ki hayvanlar bile içinden geçemedi. Semerkant tarafındaki dağlarda kar eridi ve büyük bir nehir oluşturdu. Bu nehre Mosaf (şimdi Zerefşan) adı verildi. Nehrin suyu çok bol olup Fireb’e (Amu Derya’nın bu günkü çekirdeğine) kadar akmıştır. Eskiden göl olan yerler (şimdiki Buhara şehrinin merkezi) çamurluydu. İnsanlar özellikle Türkistan taraflarından gelip gölün etrafına gelip yerleştiler. Bu yerde çok fazla su, orman, kuş ve her türlü hayvan vardır. Bu nedenle bu yere göç eden insanlar için birçok kolaylıklar olmuştur. Bu insanlar önce çadırlarda yaşadılar, sonra ev inşa etmeye başlamışlardır.”⁸⁷

Arkeolojik inceleme materyalleri, kentin M.S. I. yüzyılda ortaya çıktığı varsayımının temelini oluşturabilir. Ayrıca buranın arazilerde 20 metreye kadar tarıma elverişli bir toprak tabakasına sahip olması kentin antik olduğunu göstermektedir.⁸⁸ Buhara’nın doğal kaynakları komşu ülkeler ve yabancı işgalcilerin ilgisini çekmeye başladı. M.Ö. VI. yüzyılda İran Kralı Cyrus ve sonrasında Darius Buhara topraklarını fethetti. Yerli halk dışarıdan gelen işgalcilere karşı şiddetle savaştı. İran Kralları Buhara topraklarında 330’a kadar hâkim oldular. İskender Zülkarneyn’in 329 yılındaki İran fethinden sonra, Asya’daki başlıca yerlerle birlikte Buhara toprakları Yunanlıların eline geçti. Buhara M.Ö. I. yüzyıldan itibaren Kuşan devletinin bir parçası olmuştur. Bu devlet Türkistan’ın en büyük devletlerinden biridir. Devlet merkezinin şimdiki Kattakorgan bölgesinde olduğu tahmin edilmektedir. M.S. V. yüzyılda Buhara Eftalitler devletini girmiştir. Bu devletin başkenti Buhara’dan 40 km. uzaklığındaki Paykent şehri idi. VII. yüzyılda Araplar tarihte kendilerini gösterdiler ve çok kısa bir süre zarfında İran, Filistin, Mısır ve diğer ülkeleri fethettiler. Arap fethinden önce Buhara, Türkistan’ın önemli kültür ve ticaret merkeziydi. Buhara, İran, Hindistan, Çin ve diğer ülkelerle ticaret yaptı. O zaman Buhara bölgesi yaklaşık olarak 30-35 hektardı. Şehir merkezi şimdiki Toki Zargaron olmuş.⁸⁹

VII. yüzyılda Buhara Buhar-Hüda ünvanına sahip Prensler Birliğinin yöneticileri tarafından yönetildi. VIII. yüzyılın başlarında Arap komutanı Kuteybe Buhara’yı fethetti ve şehirdeki ilk camiye inşa etti. Kutsal Buhara, İslâm medeniyetinin en saygın şehirlerinden biridir. Şehir daha

⁸⁷Narşahî, **İstoriya Buharı**, ter. N. Likoşena, Taşkent 1987, s. 8-9.

⁸⁸Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 9.

⁸⁹Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 10-11.

Arap dönemi öncesi zamanlarda kutsal bir şehir statüsünü kazanmıştır. Şehir, M.Ö. II. bin yıl önce eski bir tapınak yeriydi. Buhara ülkesinin kutsallığına dair atıfta bulunan şöyle bir söz vardır: *"Eğer dünyanın herhangi bir yerinde ışık yukarıdan gelirse, o ışık Buhara'nın üzerine düşer"*. Orta Çağ'da Buhara, İmam el-Buhari, el-Gijduvani, Seyfeddin Boharzi, Bahaeddin Nakşibendi gibi önde gelen dini şahsiyetlerin manevi vaazlarının yapıldığı bir yerdi.⁹⁰ Buhara'nın tarihi Müslümanların bu bölgeye gelmeleriyle aydınlanmaya başlamıştır. Yâkût Hz. Peygamber'in bir hadiste Buhara'nın fethini müjdelediğini söylemiştir. Şehir Muâviye'nin Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından fethedildiğinde şehrin hükümdarı Bîdûn Hatun idi.⁹¹ Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'in seferleri sonunda Buhara halkıyla o yöredeki Türk mütteliklerinin mukavemetini kırarak Arap garnizonu yerleştirmiştir. Narşahî'ye göre Bîdûn Hatun (Kabaç Hatun) oğlu Tuğşâde adına nâibe sıfatıyla on beş yıl hüküm sürmüştür. Taberî'ye göre Tuğşâde X. yüzyılda Buhara'ya Han tayin edilir. Tuğşâde Müslüman olur ve otuz yıl Buhara'da hüküm sürdüktan sonra Horasan Valisinin tuttuğu iki kişi tarafından öldürülür.⁹²

Tuğşâde'nin ölümü üzerine oğlu Kuteybe hükümdar oldu ve Müslümanların takdirini kazandı. Birkaç yıl geçtikten sonra Ebû Müslim tarafından Buhara'da İslâmiyetin zayıflamasından mesut tutularak öldürüldü. Yerine geçen kardeşi Bünyât da mukanna taraftarlığıyla itham edilerek öldürüldü. Emevîler ve Abbâsîler'in ilk devrinde Buhara'da yerli hükümdardan başka Merv'deki Horasan Valisi tarafından tayin edilen bir Emir bulunuyordu. IX. yüzyılda Horasan valileri merkezlerini Merv'den Nişâbur'a taşıyınca Buhara'nın idaresi Maveraünnehir'in diğer kısımlarının idaresinden ayrıldı. IX. yüzyılın ortalarına kadar Buhara Sâmânîler'e bağlı değildi. Horasan'daki Tâhirîler'e bağlı bir valinin idaresindeydi. Buhara Emîri Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'ın Tâhirîler'i ortadan kaldırdıktan sonra süre süreliğine de olsa Buhara'da Horasan hükümdarı olarak tanındı ve adına hutbe okundu. Bu sırada şehir halkı ile ulemâ Sâmânîler'den Semerkant hâkimi Nasr b. Ahmed'e baş vurarak şehri ona teslim ettiler. Nasr da küçük kardeşi İsmâil'i Buhara valiliğine tayin etti. Bu devrede şehir tarihinin en parlak dönemini yaşayarak büyük bir idarî ve kültürel merkez haline gelmiştir.⁹³

⁹⁰Arapov, **a.g.e.**, s. 42.

⁹¹Ramazan Şeşen, Buhara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. 6, İstanbul 1992, s. 363-367.

⁹²Şeşen, **a.g.m.**, s. 364.

⁹³Şeşen, **a.g.m.**, s. 365.

X. yüzyılda Buhara Karahanlılar tarafından fethedildi. Karahanlılar 1141 yılına kadar hüküm sürdüler ve sonrasında Karahıtay kabileleri tarafından fethedildi. Feodal soylular ve rahiplerle birlikte Karahıtaylar yerli halka çok ağır vergi sisteminin uyguladılar. Bu baskınların bir sonucu olarak 1206'da Buharalı Malik Sancar önderliğinde bir ayaklanma başladı. Komşu Harezm hükümdarları bu durumdan faydalanarak ayaklanmayı kendi güçleriyle bastırdı ve Buhara'yı fethetti. Şehirde Karahanlı dönemine ait birçok anıt arslan Han Kulesi, Magoki Attari Camisi, Namazgah Camii ve Çeşme-i Eyyüb Türbesi korunmuştur. Minare bu anıtların içinde en görkemlisidir.⁹⁴

Türkistan'ın diğer şehirleri gibi Buhara'nın da Şehristan (asıl şehir), kale (Kuhendiz) ve Rabad (dış mahalleler)'den meydana geldiği İslam coğrafyacıları tarafından söylenmiştir.⁹⁵ VIII. yüzyılın başında, Arap fetihleri döneminde Buhara, feodal bir şehre dönüşümün ilk aşamasındaydı ve önceki yüzyılların gelişen özelliklerini koruyordu. Tarih literatüründe, Arap fethi sırasında Buhara şehrinin büyüklüğü konusunda iki görüş ifade edilmiştir.⁹⁶ Bartold Narşihî'nin kayıtlarına dayanarak çok kararlı bir şekilde, fetih zamanında tüm şehrin yalnızca şehristandan oluştuğunu söylemiştir. Bunun dışında ayrı ayrı ve küçük küçük kalelerin ve binaların olduğunu belirtmiştir. Sadece İslâmi dönemde, şehristan banliyölerle tek bir şehre bağlandı ve Narşahî'nin tanıklık ettiği gibi ilk kez ortak bir duvarla çevriliydi.⁹⁷

A. Yu Yakubovsky, VII. yüzyılın başında şehrin büyüklüğü hakkında farklı bir görüşe sahipti. Ayrıca "Narşahî'nin Tarih-i Buhara"sına atıfta bulunarak, bu dönemde rabadların zaten oluştuğunu ve şehristan duvarına ek olarak şehrin rabadlarını kaplayan ikinci bir duvarla çevrili olduğuna inanıyordu.⁹⁸ Arap fetihleri döneminde şehrin büyüklüğü ile ilgili bilgileri netleştirmek için büyük önem taşıyan, kaynaklarda bahsi geçen surların ve kapıların ve bunların şehrin gerçek topraklarındaki lokalizasyonlarının incelenmesi çok önemlidir.

V. A. Şişkin Buhara'nın tarihi topografyasının incelenmesi için çok emek harcamıştır. Şehri iyi bir şekilde inceledikten sonra, esas olarak topografik verilerle sınırları ve genel alanını

⁹⁴Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 15.

⁹⁵Bartold, **a.g.m.**, s. 363.

⁹⁶Suhareva, **a.g.e.**, s.15.

⁹⁷Bartold, **a.g.m.**, s. 811.

⁹⁸Suhareva, **a.g.e.**, s. 15.

tanımlamıştır.⁹⁹ İstahrî Buhara şehristanının yedi kapısının olduğundan bahsetmektedir. Onların isimleri: Şehir kapısı, Nur Kapısı, Hafrah kapısı, Demir kapısı, Kuhendiz kapısı Beni Esed kapısı ve Beni Sa'd kapısı şeklinde isimlendirilmektedir.¹⁰⁰ Narşahî'ye göre de Şehristan'ın yedi kapısı bulunmaktadır.¹⁰¹

Birincisi Çarşı/Pazar kapısıdır. Kapının yanında pazar olduğu için bu adı almıştır. O dönemde diğer kapıların yanında Pazar bulunmamıştır.¹⁰² İkincisi Nun kapısıdır. İbn Havkal,¹⁰³ İstahrî¹⁰⁴ ve Makdisi¹⁰⁵ bu kapıya Nur ismini vermişlerdir. Üçüncüsü Beni Sa'd kapısıdır. Ayrıca burada Beni Sa'd mescidi de yer almıştır.¹⁰⁶ Dördüncü kapı Beni Esed kapısıdır. İslamiyetten önce bu kapıya Mühre Kapısı da demişlerdir. Kapı çıkışında Horasan Emiri'nin sarayı yer almıştır.¹⁰⁷ Beşinci kapı Gebriyye kapısıdır. Bu kapı diğer kapılar arasında en sağlamı olmuş ve altmış adım uzunluğunda büyük bir kemeri vardır.¹⁰⁸ Altıncı kapı Hakrah kapısıdır. Büyük alim Buhari bu kapıya ait olan mahallede yaşamıştır. Buhara bunun sayesinde "Kubbetü'l-İslam" haline gelmiştir. İlim bunun kapısında ortaya çıkmış Buharalılar'ın ilim sahibi olmalarına sebep olmuştur.¹⁰⁹ Yedinci kapı Yeni kapıdır. Şehristana yapılan son kapı olduğu için bu ismi almıştır. Kapıdan girince sağ tarafta Kureyşliler mescidi de vardır.¹¹⁰

Umnyakov tarafından verilen bu kapıların yeri, günümüzde genel olarak kabul edilmektedir ve onları Şehristan'ın güneyinde bulunan ve günümüze kadar gelen Magoki-Attori Camisinin yanına yerleştirmektedir.¹¹¹ Bu cami binasının en eski bölümleri XII. yüzyıla kadar dayanmaktadır.¹¹² Ancak, modern binanın altındaki kazılar sırasında, V. A. Şişkin tarafından IX-

⁹⁹V. A. Şişkin, **Arhitekturnye Pamyatniki Buharı**, Taşkent, 1936, s. 11.

¹⁰⁰İstahrî, **a.g.e.**, s. 306.

¹⁰¹Narşahî, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁰²Narşahî, **a.g.e.**, s. 81

¹⁰³İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 399

¹⁰⁴İstahrî, **a.g.e.**, s. 136.

¹⁰⁵Makdisi, **Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim**, I, el-Mektebetü'ş-Şamile, s. 103.

¹⁰⁶Narşahî, **a.g.e.**, s. 82.

¹⁰⁷Narşahî, **a.g.e.**, s. 83.

¹⁰⁸Narşahî, **a.g.e.**, s. 83.

¹⁰⁹Narşahî, **a.g.e.**, s. 83-84.

¹¹⁰Narşahî, **a.g.e.**, s. 86.

¹¹¹İ.İ.Umnyakov, **K Voprosi Ob İstoriceskoy Topografi Buharı**, Taşkent, Turkestanskogo Vostochnogo İnstituta v Çest A. E. Şmidta, 1923, s. 151.

¹¹²V.A.Şişkin, **Meçet Magoki-Attori v Buhare**, Taşkent, Trudi İnstituta İstori i Arheologi UZSSR, 1955, s. 18.

X yüzyıllara atfedilen daha eski bir caminin kalıntıları bulunmuştur. Bu cami, daha da eski anıtsal yapıların kalıntıları üzerine inşa edilmiştir.¹¹³

Kapıların listesi Narşahi'de belirli bir sırayla, saat yönünde, güneyden başlayarak ilerlemiştir. geçtiğinden beri. V.A. Şişkin'in de belirttiği gibi, antik Buhara'yı dört parçaya bölen sokakların kavşağında inşa edilmiş ve Buhara'nın Araplar tarafından fethedilmesi sırasında şehrin topraklarının Şehristan'la sınırlı kaldığına dair bir başka kanıt olarak kendi talimatlarını sunmuştur; Yıllık şenliklerdeki namaz yerleri, geleneklere göre şehir dışındaydı ve bu gelenek yirminci yüzyıla kadar var olmuştu. O günlerde bu inişten geçen yol şehir dışına çıkarıldı ve onu dış dünyaya bağlayan en önemli dört otoyoldan biriydi.¹¹⁴

Yeni kapısının Hoca Hafız Buhari olarak bilinen küçük mezarın yanına yerleştirildiği düşünülebilir. Mezar bu yoldaydı, Degrezi ile Mehçagaron mahalleleri arasındaki sınırdadır, birincisini içeride, ikincisini Şehristan dışında bırakıyordu.¹¹⁵

Şehristan'ın kapılarını bulmamız, Buhara'nın feodal bir şehre dönüşmesinin ilk başladığı dönemde nasıl görüldüğüne dair fikrimizi açıklığa kavuşturmamıza yardımcı olmaktadır. Şişkin'in tanımına göre Buhara, VIII. yüzyılda, 30-35 hektara eşit olan tüm alanı Şehristan bölgesi ile sınırlı olan küçük bir kentsel yerleşim yeri idi.¹¹⁶ Şehir ve mahalleleri, VI. yüzyılın başlangıcına kadar kırsal görünümünde bile kaybetmemişlerdir. Halkı tarımla uğraşıyordu. Arap fethi döneminin Buharası, feodal gelişiminin başlangıcında nahoş olan bir şehirdi ve karakteristik olarak "şehrin ve köyün hesaplanmamış birliği" idi.¹¹⁷

Böylece XI. yüzyılın başlarındaki Buhara'yı karakterize eden veriler, feodalizmin ilk aşamalarında kentin yaşamının hala çok zayıf bir şekilde geliştiğini göstermektedir. Şehrin köyden ayrılması, el sanatlarının tarımdan ticareti süreci, feodal tarihin ileri aşamalarında, bu dönemde henüz erken dönemlerinde geliştiği tarihçesinin birçok özelliğini tanımlamıştır.¹¹⁸

¹¹³Şişkin, a.g.e., s. 20.

¹¹⁴Suhareva, a.g.e., s. 24-25.

¹¹⁵Suhareva, a.g.e., s. 27.

¹¹⁶Şişkin, a.g.e., s. 77.

¹¹⁷K.Marks, **Formi Predşestvuysye Kapitalistiçeskomu Proizvodstvu**, Gospolitizdet, 1940, s. 13.

¹¹⁸Suhareva, a.g.e., s. 33.

Buhara ülkenin siyasi merkezi haline geldi ve coğrafyacı Istahri'nin deyimiyle Maveraünnehr ve Horasan'ın en kalabalık şehri oldu. Buhara'daki zanaat ve ticaretin gelişimi onu önemli bir ekonomik merkez haline getirmiştir. Aynı zamanda Buhara'da kumaş üretimi yapıldı. Birçok köyde, pazarlanabilir nitelikte olan kırsal zanaat ürünlerinin pazarlandığı pazarlar kurulmuş ve çok büyük ticaretler olmuştur.¹¹⁹

Ark denilen Buhara Kalesi şehristanın dışında bulunmuştur. Daha çok saray ve idari bölümler burada yer almıştır.¹²⁰ Kale hep aynı yerde Rigistan denilen yerin doğusunda bulunmuştur. Kalenin iki kapısı olup biri doğusunda, diğeri de batısındadır. Doğuda yer alan kapıya Guriyan Kapısı (Cuma Mescidi), batıda yer alan kapıya ise Rigistan (Sehle) kapısı denilmiştir. Toplam kalenin çevresi 1600 m. olup sahası ise 9 hektardır. Kalenin içinde ilk Samani hükümdarlarının oturduğu yedi taş sütun üzerine kurulmuş bir saray olmuştur. Bunun dışında kalede Kuteybe b. Müslim tarafından inşa edilen Cuma Mescidi olmuştur. Sonuç olarak kale XII-XIII. yüzyıllarda defalarca yıkılmış ve aynı yerde inşa edilmiştir. Hep Şehristan'ın dışında yer almıştır.¹²¹ Kalenin yapılma sebebi Ahmed b. Muhammed b. Nasr tarafından şu şekilde kaydedilmiştir: Siyâvuş İbn Keykâvus babasından kaçtı ve Ceyhun'u geçerek Afrâsyab'ın yanına geldi. Afrâsyab onu teselli etti ve kendi kızını eş olarak onunla evlendirdi. Bu değerlendiren Siyâvuş, bu vilâyetde ondan bir eser kalmasını istiyor ve bu Buhara kalesini inşa etmiştir. Zamanının çoğunu burada geçirmiştir. Sonra onun ile Afrâsyab'ın arası dedikodu yüzünden arası bozulur. Afrâsyab onu öldürdü ve bu kalenin içine Doğu Kapısı'ndan geli Gûriyân Kapısı da dedikleri Kâh Furûşân Kapısı'nın içindeki bir yere defnettiler. Bundan dolayı Buhara'nın ateşperestleri orayı kutsal kabul ederler ve herkes her sene oraya bir horoz götürür ve Nevruz günü güneşin doğuşundan önce Siyâvuş'a adarlar. Buhara halkının, Siyâvuş'un öldürülmesi ile ilgili bütün vilâyetlerde bilinen ağıtlar vardır. Mutribler ilahi yapıp söylemişlerdir. Kavvâllar kendi aralarında ise o ağıtlara Ateşperestlerin Ağıtı diyorlardı. Bu rivâyete göre bu kaleyi Siyâvuş inşa etmiştir. Daha sonra bu kale yıkıldı ve yıllarca vîrâne olarak kaldı.¹²²

¹¹⁹Suhareva, **a.g.e.**, s. 30-31

¹²⁰Kurt, **a.g.e.**, s. 52.

¹²¹Şeşen, **a.g.e.**, s. 365.

¹²²Narşahî, **a.g.e.**, s. 37.

Buhara hükümdarı Bîdûn tahta geçtikten sonra bir adam gönderdi ve bu kaleyi mamur edip onu saray haline getirtti. Adını demir levha üzerine yazdı ve sarayın kapısına astı. Ahmed b. Muhammed b. Nasr'ın zikrettiğine göre Bîdûn sarayı inşa ederken yıkıldı. Birdaha yaptı tekrar yıkıldı. Birkaç defa inşa ettiler ancak tekrar yıkılıyordu. Sonrasında yedi ağır sütûn üzerine inşa etmelerine karar verdiler. Bu şekilde yapılıncaya yıkılmadı. Yinede burada şaşılacak bir diğer husus, bu sarayın inşa edildiği o zamandan sonra o sarayda ikâmet eden hiçbir pâdişâh orada hezîmete uğramamış, zafer mutlaka onun olmuştur. Diğer şaşılacak şey şudur ki, sarayı inşa ettiklerinden beri, ne kafir devrinde, ne de İslamî dönemde hiçbir pâdişâh orada ölmemiştir. Ecel pâdişâhlara yaklaştığında, o saraydan dışarı çıkmaları için bir sebep doğmuş ve başka bir yerde ölmüşlerdir. Saray inşa edildiği vakitten, yıkılana kadar hep aynı şekilde olmuştur.¹²³

Zamanla bu kale yıkıldı ve birkaç yıl sonra Arslan Han tarafından tamir ettirildi. Orayı kendi ikâmetgâhı yaptı. 1139-1140 yıllarında Hârezmşâh Atsız Buhara'ya geldiğinde, Sultan Sencer'in fermanı ile Buhara Valisi olan Emir Zengi b. Ali, halife olarak Buhara'da bulunuyordu. Atsız yakalayıp öldürdü ve kaleyi yıktı. Kale iki yıldan fazla harap bir şekilde kaldı. 1141-1142 yıllarında Alpteğin, Gûr Han tarafından Buhara Valisi oldu. O aynı sene içerisinde kaleyi tamir ettirdi ve orayı ikâmetgâhı yaptı. Kale eskisinden daha iyi görünümüne geldi. 1143 yılının Ramazan ayında Oğuz ordusu Buhara'ya ulaştı. Karaca Beg ve Vezîr Şahab'ı kuşattılar. Bu kuşatma esnasında bir savaş çıktı ve Oğuz ordusu kaleyi ele geçirdi. Vezîr Şahab'ı öldürdüler ve kaleyi tahrib ettiler. Bir süre o şekilde kaldı. 1164-1165 yıllarında Buhara'ya bir dış sûr (Rabad) yapmak istediler. Sûrun duvarını pişmiş kerpiçten yapmak gerektiği için kalenin duvarını ve onun pişmiş kerpiçten yapılmış olan burclarını söktüler ve Buhara şehrinin dış sûrunun yapımında kullandılar. Kale bir kez daha yıkıldı. O saraydan ve başka hiçbir binadan eser kalmadı. 1207-1208 yıllarında Hârezmşâh Muhammed b. Sultan Tekiş Buhara'yı ele geçirdi ve kaleyi tekrar inşa ettirdi. Daha sonra Hıtaylar mağlub oldu ve 1213-1214 yıllarında Tatar ordusu geldi. Onların emîri Cengiz Han idi. Kale kapısı önünde on iki gün uğraşarak kaleyi ele geçirdiler ve yıktılar.¹²⁴

Zamanla Cuma camisi küçük kaldı. Harun er-Reşid zamanında Buhara halkı hisarın göletini inşa etmiş ve 770-771 senesinde bir Mescid-i Cami yapmışlardır. Daha sonra İsmâ'il-i Sâmânî

¹²³Narşahî, **a.g.e.**, s. 38.

¹²⁴Narşahî, **a.g.e.**, s. 39.

zamanında cami birazda genişletilmiştir. O daha çok buradan birçok ev satın alıp camiye eklemiştir.¹²⁵ Nasr b. Ahmed b. İsmâ'il zamanında cami kendiliğinden çökmüştür. Kadı Ebu [...] ¹²⁶ (rahimehullah) yıkılan camiye tekrar dikeltmiştir. Yine aynı senede caminin iki kible tarafı çökmüştür. El-Ceyhani kendi parasıyla 918-919 senesinde minareyi tekrar inşa ettirmiştir.¹²⁷ Şemsü'l-mülk zamanında çıkan savaşta cami yanmıştır. O Buhara'yı ele geçirdikten sonra caminin tekrar dikeldilmesini emretmiştir. Ama bu sefer hisar ile cami arasına hendek kazılmasını ve minarenin tepesini pişmiş kerpiçten yapılmasının buyurmuştur. ¹²⁸ Mescid Arslan Han zamanına kadar aynı şekliyle kalmıştır. Daha önce camiye gelen zararların yaşanmaması için caminin hisardan uzak bir yerde yapılmasını emretmiştir. Cami 1121-1122 yıllarında tamamlanmış ve caminin beş avlu/iç avlusu olmuştur. ¹²⁹

Nuh b. Nasr caminin küçük gelmesinden ötrü semtin yolu üzerindeki yer alan duvarları, bahçeleri satın alarak orayı yeni bayram namazgahı yapmıştır. Minber ve mihrab ile halkın güzel bir şekilde duyabilmesi için yüksek sütunların yapılmasını buyurmuştur. Namazgah'ın yeri Arslan Han zamanında değişmiştir. Eski yerine göre daha iyi bir konum olan Şemsabad bahçesinin yerinde inşa edilmiştir. Eski halinden daha yüksek bir şekilde inşa edilmiş ve pişmiş tuğladan minber ve mihrab yapılmıştır. ¹³⁰

Kale ve Şehristan arasında hükümdar için özel kumaşlar dokunan Darüttiraz olmuştur. Bu Cuma Mescidine bitişik bir şekilde inşa edilmiştir. Burada dokunan kumaşların, halıların, kilimlerin vb. satılması için büyük çarşılarda olmuştur. ¹³¹

Müslümanların fethinden sonra şehir büyümüştür. Halkın güvenliğini sağlamak için bir sur (rabad) inşa edilmiştir. Rabad tüm şehrin dışını çerçeve içine almıştır. Güvenliği sağlamak için burçlar ve kapılar koyularak sağlam bir rabad inşa edilmeye başlanmış ve 849-850 yıllarında inşaat tamamlanmıştır. Rabad her savaş veya saldırı sonrası yeniden imar edilmiştir. Arslan Han

¹²⁵Narşahî, **a.g.e.**, s. 77.

¹²⁶Eserde bu yer boş bırakılmıştır.

¹²⁷Narşahî, **a.g.e.**, s. 77-78.

¹²⁸Narşahî, **a.g.e.**, s. 78.

¹²⁹Narşahî, **a.g.e.**, s. 79.

¹³⁰Narşahî, **a.g.e.**, s. 80.

¹³¹Şeşen, **a.g.e.**, s. 365.

döneminde Rabad'ın önüne başka bir sur daha yapılmıştır. Böylelikle iki sur birleşmiş ve daha sağlam olmuştur. 1067-1068 senseinde Harezmsah Tekiş zamanında her iki surda yenilenmiştir.¹³²

Buhara'daki zanaat ve ticaretin gelişimi şehir hayatının gelişimi üzerinde belirleyici bir etkiye sahipti. Buhara X. yüzyılda her taraftan el sanatları ve ticaret kuleleriyle çevrili gelişmiş bir feodal şehirdi. Şehristan hala öne çıkmaya devam etmiştir. Onu çevreleyen ve koruyan duvar muhafaza edilmiş ve kapı daha da korunaklı hale gelmiştir. Bu da Şehristan'ın arkasında önemli işlevlerin yürütüldüğünü göstermektedir. V. V. Barthold ve A. Y. Yakubovski'ye göre feodal bir şehrin oluşumu, Rabadların gelişiminin oluşumuyla ilişkiliydi. Rabadlar, pazarların ve esnaf atölyelerinin yoğunlaştığı şehrin bir parçasıydı.¹³³

Şehristan ve kale gibi Rabad'ında çeşitli kapıları olmuştur. İstahri'ye göre kapı adları şu şekildedir. Meydan kapısı, Cami kapısı, İbrahim kapısı, Riv kapısı, Radakşa kapısı, Kellebaz kapısı, Merdkuşa kapısı, Semerkant kapısı, Fağaskun kapısı, Ramisane kapısı, Hadşirun kapısı, Guşec kapısı'dır.¹³⁴

IX. yüzyılın ortasında Buhara, tüm Rabadlarıyla birlikte duvarla kuşatılmıştı ve bu da onun feodal bir şehir olarak nihai dekorasyonunu işaret ediyordu. X ve XII yüzyıllar arasında yeni duvarların inşası, şehrin topraklarının bu zamana kadar önemli ölçüde genişlediğini göstermektedir. Şehrin büyüklüğünü belirleyen Rabad surlarının yanı sıra şehir kapılarının lokalizasyonu, tarihi topografyayı araştırmak için en zor ama çok önemli bir görevdir ve kentin büyüme dinamikleri konusundaki belirsizliğini korumaktadır.¹³⁵

Şehrin duvarlarının tekrar tekrar yeniden yapılandırılmasıyla, daha önce kendi sınırının arkasında kalan yeni alanlar dahil edilmiş ve buda bölgenin konfigürasyonunun değişmesine sebep olmuştur. Doğal olarak, aynı zamanda, şehir surlarının yeniden inşa edildiği çeşitli pegiyodların büyüklüğüne bağlı olarak, şehir merkezine daha yakın veya daha uzak olan kapıların yeri de önemli ölçüde değişmiştir. Aynı zamanda kapı, eski yerde kalırken adını değiştirebiliyordu, tıpkı eski ismin yeni bir kapıya dayanabileceği gibi, eskilerle aynı yolda yeni bir duvara yerleştirildiğinde,

¹³²Narşahî, **a.g.e.**, s. 52.

¹³³Suhareva, **a.g.e.**, s. 33.

¹³⁴İstahri, **a.g.e.**, s. 306-307.

¹³⁵Suhareva, **a.g.e.**, s. 34.

ikincisini de üstlenen yeni bir kapıya dayanabiliyordu. Samarkand kapısı, duvarların yeniden inşasıyla bağlantılı olarak defalarca hareket etmesine rağmen, yüzyıllardır eski adını korumuştur.¹³⁶

Bu devirde mezarlıklar sadece işlev görmeye kalmayıp aynı zamanda şehir sınırları içinde de oluşabilmektedirler. Uzun süredir tanımlanmış ve yaygın olarak bilinen sıkışıklığa ve kalabalığa rağmen, yirminci yüzyılın başlarında Buhara'da genellikle aile kökenli olan yeni mezarlıklar ortaya çıkmaya devam etmiştir. Zenginler bu “asil” şehirde toprak parçaları edindiler, bazen aralarında medrese öğrencileri için bir ya da iki hücre bulunan türbeler inşa ettiler ve orada aile üyelerini gömdüler, bu Türbeleri kendileri için de tasarlamışlardır. Örneğin, *"yirminci yüzyılın başlarında Çarcou Beki'nin Gazi Medresesi mahallesinde yer alan türbesi"* bilinmektedir. Buhara'da, mezarlar sadece bunun için belirlenmiş arazilerde değil, konutlarda da yapılmıştır. Bütün bunlar, bilindiği gibi, hem İslâm hem de zerdüştlükle çok az uyumlu olan konut kompleksi içindeki mezarların geleneğinin Buhara'da çok eski köklere sahip olduğunu göstermektedir.¹³⁷

X ve XII yüzyıllar arasında yeni duvarların inşası, şehrin topraklarının bu zamana kadar önemli ölçüde genişlediğini göstermektedir. Şehrin büyüklüğünü belirleyen duvar çizgisinin lokalizasyonu hala devam etmektedir. Rabad'ın yanı sıra şehir kapısı, tarihi topografyayı araştırmanın en zor ama çok önemli bir görevi olmuştur.¹³⁸

Cengiz Han'ın askerleri tarafından tahrip edildikten sonra başka bir yere taşınan Rabad arkeologlar tarafından çeşitli dönemlerin şehir surları boyunca oldukça doğru bir şekilde ana hatlarda netleştirilmiştir.¹³⁹ Şehrin duvarlarının tekrar tekrar yeniden yapılandırılmasıyla, daha önce kendi sınırının arkasında kalan yeni alanlar dahil edilerek bölgenin konfigürasyonunu değiştirmiştir. Doğal olarak, aynı zamanda, şehir surlarının yeniden inşa edildiği çeşitli pegiyodların büyüklüğüne bağlı olarak, şehir merkezine daha yakın veya daha uzak olan kapıların yeri de önemli ölçüde değişmiştir.¹⁴⁰

¹³⁶Suhareva, **a.g.e.**, s. 35.

¹³⁷Suhareva, **a.g.e.**, s. 43.

¹³⁸Suhareva, **a.g.e.**, s. 34.

¹³⁹Suhareva, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁴⁰Suhareva, **a.g.e.**, s. 35.

Yerleşim yerlerini tarihi coğrafya perspektifiyle değerlendirebilmek için mutlaka şehrin ortaya çıkışı ile ilgili bilgilerin incelenmesi gerekmektedir. Bundan dolayı Buhara'nın nasıl ve ne şartlar altında tarih sahnesine çıktığını bilmek tarihi coğrafya incelememiz açısından elzem bir durum teşkil etmektedir. Narşahî Tarih-i Buhara isimli eserinde bu faslı kaydetmemiştir. Narşahî'nin eserinde zikredilen kaynaklar arasında olan Ebû'l Hasan Nişaburi'nin İlim Hazinesi isimli kitabında Buhara'nın kuruluşu hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Eskiden Buhara'nın olduğu yerin bataklık, sazlık, ağaçlık ve çayırlardan oluştuğu açıklamasında bulunmaktadır. Buradaki bazı yerlerde hiçbir canlı yaşayamamaktadır. Bu durumun sebebi ise Semerkant civarında eriyen kar sularının buralarda toplanmasıdır. Yine Semerkant taraflarında bulunan Mâsaf isimli nehrin taşması sonucu sularla beraber gelen çamur tabakalarının Buhara şehrinin olduğu kısma kadar gelerek buradaki zemini düzleştirdiği ve Buhara düzlüğünün bu şekilde ortaya çıktığı belirtilmiştir.¹⁴¹ Nişaburi'nin İlim Hazinesi isimli eseri Buhara'nın topografik özelliklerini iyi bir şekilde açıklamaktadır. Buhara bölgesindeki arazi, Zerefşan nehrinin dağlardan aşağıya çeşitli materyalleri taşımasıyla oluşmuş düz bir alüvyon ovasıdır.¹⁴² Nişaburi ek olarak şehrin ünlü Türk Hükümdarı Tardu Kağan'ın Şir-i Kişver ismiyle bilinen oğlu tarafından kurulmuş olabileceğini de ilave etmektedir. Yapılan arkeolojik çalışmalara göre Buhara'daki yaşam süresinin 2000 yıldan fazla olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴³

Buhara şehrinin kurulduğu coğrafya ile ilgili tarihi kayıt ve efsaneler incelendiğinde ilk aklı gelen ünlü Fars destanı Şehname'dir. Bu destanın kahramanı olan Sivâyüş, babası Keykâvus tarafından Rüstem'e yetiştirilmesi için teslim edilir. Rüstem, Sivâyüş'u çok güzel bir şekilde büyütür. Sivâyüş sonunda babası Keykâvus'un karşısına çıkmak istemiştir. Rüstem de onun bu isteğini kırmamış ve onu babasının yanına götürmüştür.¹⁴⁴ Fakat üvey annesi olan Sûdâbe, Sivâyüş'e âşık olur.¹⁴⁵ Sivâyüş üvey annesinin aşkına karşılık vermeyince, onun tarafından iftiraya uğrar ve akli karışan babası onun büyük bir ateşten geçmesini ister ve Sivâyüş ateşten geçer.¹⁴⁶

¹⁴¹Narşahî, **a.g.e.**, s. 8.

¹⁴²Anette Gangler - Heinz Gaube - Atillio Petruccioli, **Bukhara The Eastern Dome of İslâm**, Edition Axel Menges, Fellbach 2004, s. 41.

¹⁴³Lazar İzraileviç Rempel, **Dalekoe i Blizkoe Stranitsı Jizni, Bita, Stroitel'nogo Dela, Remesla i İskusstva Staroy Buharı Buharskie Zapisi**, Taşkent, Literatürü i İskusstva, 1981, s. 103.

¹⁴⁴Firdevsi, **Şehname**, c. I, çev. Necati Lugal, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1994, s. 449-451.

¹⁴⁵Firdevsi, **a.g.e.**, s. 456.

¹⁴⁶Firdevsi, **a.g.e.**, s. 493-497.

Kendisine iftira atıldığı ortaya çıkan Sivâyûş üvey annesi olan Sûdâbe'nin yalanlarıyla daha fazla karşı karşıya kalmamak için Turan yurdunda olan Efrâsiyâb karşı sefere gider. Yapılan savaşlardan sonra Sivâyûş cesaretini gören Efrâsiyâb barış ister. Sivâyûş bu barışı kabul edince babası ile arası açılır ve Efrâsiyâb'a sığınır.¹⁴⁷ Efrâsiyâb kızı Firengis ile Sivâyûş'u evlendirir. Ardından ona istediği bir yeri bağışlar. Sivâyûş'un istediği yer ise Turan ülkesinde hiç kimsenin daha güzelini görmediği bir ovardır.¹⁴⁸ Sivâyûş'un seçtiği ovanın Buhara şehri yakınlarında bir yer veya Buhara şehri olduğu İslam coğrafyacilar ve bilginler tarafından söylenmektedir. Narşahî'nin eserinde Ramitin köyü olarak geçmekte ve eskiden hükümdarların yaşadığı yer olarak belirtilmektedir.¹⁴⁹

Buhara'da doğal güzellikleriyle meşhur hükümdarlara ait saraylar ve bahçeler vardı. Buhara'da Sâ mânîler'den günümüze kalan tek yapı İsmâil b. Ahmed'in türbesidir. Türbede İsmâil'in sandukasının yanında iki sanduka daha olup bunlardan biri torunu II. Nasr'a aittir. II. Nasr'ın Rîgistan Meydanı'nda yaptırdığı saray bir yangında harap olmuş ve I. Mânsur tarafından yeniden inşa ettirilmiştir.¹⁵⁰ Bu türbe şehirdeki en eski orijinal yapıdır. 892 yılında Sâ mânîlere başkent yaparak Buhara'nın bahtını ağartan İsmâil b. Ahmed es-Sâ mânî'nin, babası ve torunuyla yattığı kare planlı şeklinde, hem mimarisindeki zarafeti, hem de sembolik öğeleriyle önem taşıyor. Süslemeleriyle ve kubbesi de dahil sadece pişmiş topraktan tuğlaların kullanıldığı bu yapının dört cephesi, dört ana yönü anasır-ı erbaayı temsil ediyor. Türbenin alınlığındaki “*üçgen içine yerleştirilmiş daire*” figürü Zerdüştlerle özgü ve Sâ mânîler kadar Buhara'nın da geçmişine göndermede bulunuyor. Kalın duvarların dışarıdan bir dantela gibi zarif görünmesini ve yuvarlak kubbenin kare yapı üzerine doğrudan oturtulmasını sağlayan ustalık çok dikkat çekicidir.¹⁵¹ Sâ mânîler devrinde şehrin tarihini yazan Nerşahî ve aynı sıralarda Buhara'ya uğrayan İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî gibi coğrafyacilar tarafından şehir ayrıntılı bir şekilde anlatılarak büyük bir ilim ve kültür merkezi olduğu belirtilir. Sâ mânî hükümdarları âlim, edip ve şairleri himaye ettikleri için çok sayıda edip ve şair Buhara'da toplanmıştı.¹⁵² Bu bina küp şeklindedir ve yarım küre şeklinde bir kubbe ile kapatılmıştır. Köşelerde dört küçük kubbe vardır. Kalın duvarı (1.8 metreye kadar) nedeniyle, bu anıt bin yıldır iyi korunmuştur. Türbenin dört tarafı aynıdır. Türbenin üst kısmında

¹⁴⁷Firdevsi, **a.g.e.**, s. 573.

¹⁴⁸Firdevsi, **Şehname**, cilt. III, çev. Necati Lugal, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1994, s. 48-61.

¹⁴⁹Narşahî, **a.g.e.**, s. 26.

¹⁵⁰Aydın Usta, Sâ mânîler, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 36, İstanbul 2009, s. 64-68.

¹⁵¹Ali Yurtgezen, Buhara, **Mostar Dergisi**, s. 115-116.

¹⁵²Şeşen, **a.g.m.**, s. 365.

binanın bir tarafından diğerine geçen kırk galeri bulunmaktadır. Bu galeri anıtın güzelliğini hafifçe açar ve kısıtlanmış Kubbesini aydınlatır. Türbe kare şeklindeki pişmiş tuğladan inşa edilmiştir. Duvarlar düzdür ve dört tarafı da kemerli bir kapıya sahiptir. Tüm kapılara kare ramalar yerleştirildi, daha sonraki zamanlarda ise üzerlerine demir pencereler yerleştirildi. Türbenin dış ve iç duvarları pişmiş tuğla ile korunmuştur. Ustalar kare şeklindeki tuğlaları farklı şekillerde kopardılar ve duvarı sanatsal olarak çok güzel hale getirdiler. Bu özel desen türbenin düz duvarını çok zarif kılmıştır. Kaynaklara göre bu türbe Sâ mânî hanedanının kurucusu İsmail Sâ mânî daha yaşıyor iken babasının mezarına inşa ettirdi. Daha sonra kendisi de buraya defnedildi. Bu türbe 892 ve 907 yıllarında inşa edildiği tahmin ediliyor. 1927 yılında yapılan arkeolojik kazı sırasında zeminin altında iki ahşap tabut bulunmuştur.¹⁵³

Bir başka Moğollar öncesi inşa edilen yapıların biri de Magoki Attar camiidir. Bu cami daha önce Attarlar tezgahının bulunduğu yerde inşa edildiği için bu adı almıştır. Cami yüzyıllardır artan toprak tabakası nedeniyle yaklaşık olarak 6 metr yer altına çökmüş. X. yüzyıl tarihçisi Narşahi bir zamanlar bu yerde ateşe tapanlar tapınağını yerine inşa edilen Moh Camisinin olduğunu belirtmiştir. Bu yerde orman olmuş ve nehir akmıştır. Ağaçların gölgesinde, yılda iki kez bir pazar açıldı ve ahşap ve Kilden yapılmış putlar satıldı. Bu cami altı taşın üzerine inşa edilmiş bir camidir. Çatı ve ahşap kapı farklı farklı şekiller ile, oymalı ganç, cilalı tuğla, oyma desenli seramik tuğlalarla süslenmiş. Doğu kapısının kenarında bina içinin büyük bölümü caminin tabanına inen geniş bir taş merdivenden oluşmaktadır. Bu merdiven sadece cami girişi olarak değil, belki ibadet yeri olarakta hizmet vermiştir. Bu merdiven caminin güney çatısı inşa edildikten ve bittikten sonra inşa edildi.¹⁵⁴ Magoki attari camisi, Buhara'nın merkezinde ve Lebî Havuz'a çok uzak olmayan bir konumda yer almaktadır. Cami altı sütun üzerinde duran eski bir tavan yapısına sahiptir. İkinci bir adı Mokh Farsça "ay" demektir. Bunun sebebi Arapların gelmesinden önce burada Moh çarşısı ve tapınağın olmasıydı. XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, cami sanki bir çukurdaymış gibi yer seviyesinden 4,5 metre aşağı çökmüştür. Cami XVI. yüzyılda yeniden restore edildikten sonra modern bir görünüme kavuşmuştur. Caminin içinde geçit amaçlı dik-dik merdivenler vardır. Caminin içinde yapılan kazılarda oyma bezeme ve X. yüzyıl kalıntıları ortaya çıkmıştır.¹⁵⁵

¹⁵³Aşurov, Gelah, Komolov, a.g.e., s. 35-36.

¹⁵⁴Aşurov, Gelah, Komolov, a.g.e., s. 38-39.

¹⁵⁵Arapov, a.g.e., s. 48.

Buhara'da Moğol öncesi döneminde inşa edilen bir diğer yapı Vabkent minaresidir. Buhara'nın ruhanî hükümdarı Sadr Burhan ad-Din Abd el-Aziz'in adını taşıyan bu minare XII. yüzyılın sonunda Vabkent'te inşa edildi. Minare Buhara'nın en büyük ikinci ve Cuma camii'nin bir parçası oldu. Mimari çözümlerin benzerliği, Kalyan minaresinin mimarı Bako'nun öğrencilerinden biri tarafından inşa edilebileceğini göstermektedir. Minare 39 m. yüksekliğinde, tavanda 6,2 m. üstte 2,8 m. olarak tuğladan yapılmıştır. Bu minare Kalyan minaresi gibi bir deniz fenerine benzetilerek "lamba" adı verilen zarif bir kemerle taçlandırılmıştır. Minarenin gövdesi iki katlı tuğlalarla kaplı, 8 dar kuşak süslemeli ve islâmi epigrafik metinlere sahiptir. Fenerin tabanı sarkıtlarla süslenmiştir. Yüzyıllar boyunca Kalyan minaresi ve Vabkent minaresi, Türkistan'da İslâm mimarisinin kutsal kuleleri için yüksek bir standart belirleyerek ölçek bakımından rakipsiz kalmıştır.¹⁵⁶

Moğollar öncesi dönemde meşhur tarihi yerlerin biri de Buhara'nın 60 km güneybatısında, Zerefşan'ın aşağı seyrinde, Amu Derya üzerinde, Horasan istikametindeki yol üzerinde antik bir yerleşim alanı bulunmaktadır. 20 hektar bir alanı kapsıyordu. Bu Semerkant'a giden İpek Yolu üzerinde yerleşen Paykent şehriydi. Paykend'in M.Ö. IV. yüzyılın sonunda kurulan 90x90 m'lik büyük bir kalesi vardı. Ayrıca Ortaçağ'ın başlarında hükümdar sarayı, tapınakları ve idari binaları vardı. X-XI. yüzyıllarda minaresi Kalyan minaresinden de büyük aktif bir camii vardı. Bunun dışından Ortaçağ Paykend duvarları ile çevrili kuleler ve kentin kuzeyinde Zerdüşt nekropolü bulunmuştur. Yerliler XI-XII. yüzyıllarda su temininin eksikliği nedeniyle bu yeri terketmişlerdir.¹⁵⁷

Zerefşan'ın kuruması nedeniyle hayatı XI-XII. yüzyıllarda da duraklayan bir başka ünlü ortaçağ kasabası Varakşa, Buhara'nın 40 km batısında bulunuyordu. Şehir eski zamanlarda kuruldu ve Kuşan döneminde zaten devasa duvarlar ve kuleler vardı. Şehir eski zamanlarda kuruldu ve Kuşan döneminden kalma devasa duvarlar ve kuleler vardı. VI-VIII. yüzyıllarda Varakşa Buhara hükümdarlarının yazlık ikametgahı olmuştur. Şehrin güney duvarında kıvrımlı duvarlı yüksek bir kale ve batısında büyük bir saray vardı. VIII. yüzyılda son iki Buhar-Hudat Tuğşâde II. ve Sukan'ın Arap karşıtı hareketleri desteklediği için Varakşa sarayında idam edildi. Bu olaydan sonra

¹⁵⁶Arapov, a.g.e., s. 50.

¹⁵⁷Arapov, a.g.e., s. 44.

saray yıkıldı. Yapılan arkeolojik kazıları kraliyet ailesinin efsanevi kahramanlarını ve fillere binen tanrıların savaşları ve de VII. yüzyılın eşsiz duvar resimlerini ortaya çıkarmıştır. O dönemden kalma birçok süsleme eseri ve kabartmaların parçaları korunmuştur.¹⁵⁸

İpek yolu Buhara topraklarına adeta ticarî bir canlılık getiriyordu. Türk ülkelerinden ve Hindistan'dan yapılan köle ticareti, bunlardan sağlanan vergiler önemli bir gelir kaynağıydı. Buhara'nın Zendeçî kumaşları ve Buhara'da dokunan halı, kilim ve seccadeler İslâm dünyasının her tarafında rağbet görüyordu. Buhara'daki Sâ mânî sarayı İslâm dünyasının en büyük kütüphanelerinden birine sahiptir. İbn Sînâ'nın Sâ mânîler'e saray hekimliği yaptığı sırada çok faydalandığı bu kütüphane II. Nûh devrinde çıkan yangında tamamen yanmıştır. Medreselerin henüz teşekkül etmediği dönemde dersler camilerde, âlimlerin evlerinde ve hankâhlarda yapılıyordu. İlk medreseler Buhara, Semerkant gibi büyük şehirlerde inşa edilmeye başlanmıştır.¹⁵⁹

1.4. BUHARA'NIN MOĞOLLAR TARAFINDAN TAHRİBATI

XIII. yüzyılın başında Buhara ve zenginlikleri Moğollar'ın dikkatini üzerine çekmektedir. Cengiz Han'ın liderliğinde şehrin bir bölümü işgal altına alınmıştır. 1220 yılında Cengiz Han rahiplerin ve ordu komutanlarının ihanetinden yararlanarak şehri ele geçirmiştir. Halk çabuk pes etmeyerek 12 gün boyunca Ark'ta saklanarak mertçe savaşmışlardır. Şehri ele geçirdikten sonra halkı köleleştirmişlerdir. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Buhara yavaş yavaş toparlanmaya başlamıştır.¹⁶⁰ O dönemde Buhara'yı ziyaret eden İtalyan gezgin Marca Polo şehri "*şanlı bir şehir*" olarak nitelendirmiştir.¹⁶¹

Cengiz Han'ın Türkistan seferine Müslüman tüccarlar eşlik ettiler ve onun güvenilirli danışmanlığını yapmışlar. Çağatay ve Ögedey Otrar'ı kuşatmak için faaliyete geçtiğinde Cuci ise Sırderya boyuna gönderilmiştir. Bunların amaçları Nisan 1220 yılında gerçekleşmiştir. Cengiz Han Kızılkum çölünü geçerek, Nur Ata'ya ve Semerkant ve Buhara'ya ilerlemiştir. 1220 yılında

¹⁵⁸Arapov, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁵⁹ Usta, **a.g.m.**, s. 64-68.

¹⁶⁰Suhareva, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁶¹Dokuman, **a.g.e.**, s. 194.

tamamen Buhara'yı almıştır. ¹⁶² Buhara'daki garnizonların miktarı hakkında hem farklı görüşler mevcuttur. Cüzcâni'ye göre 12.000 süvari var ise, bu rakam Cüveyni'ye göre değişmektedir. Nesevi'de ordudaki kişi yazsını farklı şekilde belirtmiştir. Muhasara başladıktan üç gün sonra İnanç-Han kumandasındaki askerler şehirden kaçmaya başlamışlardır. Bunu gören halk mecburen teslim olmaya karar vermişlerdir. Her ne kadar Kadı Bedreddin Han'ın başkanlığında bir heyet Moğollar'a geldiyse de işe yaramamıştır. Kale 12 gün sonra basılıp alınmıştır.¹⁶³

Şehir halkı Sultan için hazırlanan bütün erzağı Moğollara teslim etmeye ve kalenin hendeğini doldurmağa mecbur edildiler. Kale düştükten sonra bütün müdafiler katledilmiştir. Ardından zengin tüccarlar, Otrar faciasından sonra Harezmsah'tan satın aldıkları malları teslim etmeye zorlanmışlardır. Halk sadece üzerindeki kıyafetlerle şehri terketmek zorunda kalmıştır. Malları Moğollar tarafından yağmalanmıştır. Emre karşı gelerek şehirde kalanlar idam edilmiştir. Şehir yağma edildikten sonra yakılmıştır. Tuğladan inşa edilmiş olan cami ve bazı saraylar kurtulmuştur.¹⁶⁴

Moğollar esirlere alçakça muamele etmiştir. Kadınları da hırpalamıştır. Onların bu acımasızca hareketlerine şehir halkından bazıları karşı çıkarak tepki göstermiştir. Rukneddin İmamzade, kadı Sadreddin Han ve Nizamü'l-mülk'ün kardeşi Sadr Meceddin Mes'ud kadere boyun eğmeyip karşı çıkmışlardır. Bu tepkileri karşısında hunharca öldürülmüşlerdir.¹⁶⁵ Cengiz Han'ın Buhara saldırısında çoğu binalar yanmış ve küle dönmüştür. Aralarında taştan yapılan binalar sağlam kalmıştır. Buhara kalesini yerle bir etmişlerdir. Uzun bir süre Buhara virane halde kalmıştır. Kaan hükümdar olunca şehir yeniden imar edilmiştir.¹⁶⁶

¹⁶²V. V. Bartold, **Orta Asya Tarihi Üzerine Dört Çalışma**, çev. İlhan Aslan, İstanbul, Port yayınları, 2020, s. 60-61.

¹⁶³V. V. Bartold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 434-435.

¹⁶⁴Bartold, **a.g.e.**, s. 435-436

¹⁶⁵Bartold, **a.g.e.**, s. 435.

¹⁶⁶Ebul Gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s. 81.

İKİNCİ BÖLÜM

MOĞOL HÂKİMİYETİ DEVRİNDE BUHARA'DA İMAR FAALİYETLERİ

2.1. MOĞOLLARIN BUHARA'DAKİ YÖNETİMİ

Buhara şehri Moğollar tarafından zapt edildikten sonra sivil yönetimi Türk vali Mahmud Yalavaç'a bırakılmıştır. Askerî bakımdan şehrin sorumluluğu Çağatay'a verilmiştir. 1238 yılında Buhara'da çıkan Tarabi isyanı esnasında Çağatay tarafından pasif olmakla suçlanan Mahmud Yalavaç azledilmiştir. Ögedey Kağan Çağatay'ın onu azletmesine sinirlenmiştir. Çok geçmeden yaptığından pişman olan Çağatay Büyük Kağan'dan af dilemiştir. Bu duruma anlayış gösteren Ögedey kardeşinin özrünü kabul etmiştir. Mahmud Yalavaç gittikten sonra yerine oğlu Mesud Bek, Ögedey tarafından vali olarak atanmıştır. Onun görevi devrinde ülkede Çağataylılar ve Ögedeyoğullarının karıştığı birçok kargaşalar ve savaşlar çıkmıştır. Buna rağmen görevinde sağlam kalmayı başarmıştır.¹⁶⁷ Böylelikle Çağatay Hanlığı, Cengiz Han'ın oğullarının arasında ülkesini taksim etmesine bağlı olarak onun ölümünden sonra oluşan hanlıklardan biridir.¹⁶⁸

Çağatay Hanlığı tarihi, kuruluşundan Aladdin Tarmaşirin'in öldürülmesine kadarki birinci evre, Cengiz Han'ın taksimatında verilen bölgede geçti. Çağatay Han'ı hanlığın kurucusu olarak tanımlansa da aslında Çağatay Han, Cengiz Han'ın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Ögedey'i bizzat elinden tutarak tahta oturttu ve büyük han konumunda olan bu kardeşine bağlılığını sürdürdü. Bağımsız yeni bir hanlık iddiasında bulunmadı. Çağatay, babası ve bütün çevresindekiler nezdinde yasa, töre konusundaki bilgisi ve bunlara uyma konusundaki titizliği ile şöhret buldu. Bu konudaki titizliği Moğollar için övgüye değer bir durum iken, Moğol olmayan nüfus için özellikle Müslüman nüfus için çok sıkıntı olabiliyordu. Çağatay cesur, atılgan ve sert mizaçlı bir kimse idi.

¹⁶⁷Bartold, a.g.e., s. 67-68.

¹⁶⁸Hayrunnisa Alan, Çağatay Hanlığı, *Avrasya'nın sekiz asrı Cengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, s. 68.

Onun vereceği cezadan çekinirler, başkasının malına göz dikip onu zorla elde etmeye kalkışmazlardı. Onun yönetimi sırasında İslamî usullere göre hayvan kesilememesi, gündüz suya girilmemesi konusundaki yasalar titiz bir şekilde uygulandığı için Müslümanlar zor günler yaşadı. Ögedey Kağan'ın vefatından kısa bir süre sonra Çağatay da hastalandı ve 1242'de öldü.¹⁶⁹ Ülkede yeni Kağan seçilmediği için işleri Töregene Hatun yürütüyordu. Büyük kağan seçilinceye kadar Kara Hülâgu, Çağatay Hanlığı tahtına oturdu.¹⁷⁰

1246'da Güyük, kağan seçilince oğlu hayatta iken torunun tahta çıkmasını uygun bulmadı ve Kara Hülâgu yerine Çağatay Han'ın oğlu Yisun Möngge'yi babasının bölgesini idare etmek üzere atadı.¹⁷¹ Yisun Möge Han'ın saltanatı da uzun sürmedi. Güyük Kağan 1248 yılında ölünce 1251'de seçim gerçekleşti ve kurultay Möngge'yi kağan seçti. Möngge Kağan'a karşı düzenlenen suikast nedeniyle Çağatay ve Ögedey soyundan gelenler Cengizzadeler takibe uğradı ve pek çoğu kağana yapılan suikasta karışmak bahanesiyle öldürüldü. Kara Hülâgû yeniden Çağatay Ulusu'na han tayin edildi.¹⁷² Organa Hatun Kara Hülâgû'nun vefatından sonra on yıl kadar küçük oğlu Mübarekşah adına Çağatay Hanlığı'nı idare etti (1251-1261). Organa Hatun, başarıyla hatırlanan yönetici hanımlarından olarak Türkistan tarihinde yerini aldı.¹⁷³

Çağatay'ın idaresine verilen bölgeler, özellikle Maverâünnehir bölgesinde şehirlerin idaresi Cengiz Han'ın tasarrufuna uygun olarak Yalavaç ailesi elinde bırakılmış ve bunlar doğrudan kağanlık makamına bağlı olarak görev yapmışlardı. Savaşlarda harap olan yerleşim yerlerinin tekrar mamur hâle getirilmesi, yıkılan medreselerin tekrar tesis edilmesi için Mahmud Yalavaç ve daha sonra Mesud Yalavaç çaba sarf ettiler. Yalavaç ailesi mensubu Ebû Bekir Yalavaç, Satılmış Yalavaç ve Sevinç Yalavaç kağan yarlığı ile Türkistan şehirlerini idare ettiler.¹⁷⁴ Aldu döneminde ise ilk kez şehirlerin geliri Çağatay hanları tarafından tasarruf edilmeye başlandı. Hanlık tarihinde bir dönüm noktası oldu. 1261-1266 yılları arasında Çağatay tahtında Algu Han oldu ve başarılı bir şekilde yönetti. O Cuci Ulusu hâkimi kuzeni Berke'nin gönderdiği tahsildarları Maverâünnehir kasabalarından çıkardı. Öte yandan Arık Buka ile savaşarak Çağatay Hanlığı'nın bütünlüğünü

¹⁶⁹M.Kafalı, **Çağatay Hanlığı (1225-1345)**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2005, s. 79-80.

¹⁷⁰Alan, **a.g.m.**, s. 75.

¹⁷¹Kafalı, **a.g.e.**, s. 90-91.

¹⁷²Kafalı, **a.g.e.**, s. 93; Alan, **a.g.m.**, s. 75.

¹⁷³Alan, **a.g.m.**, s. 75.

¹⁷⁴Alan, **a.g.m.**, s. 76; Kafalı, **a.g.e.**, s. 70.

sağladı.¹⁷⁵ Algu'nun ölümünden sonra Çağatay tahtına çıkan Mübarekşah, Çağatay şehzadeleri arasında İslâmiyet'i kabul eden ilk şehzadedir. Mübarekşah'ın saltanatı altı ay sürdü. Barak Han tarafından tahttan indirildi. Barak önce Kaydu'yu yenmişse daha sonra Mönge Timur'un Kaydu'ya yardım için gönderdiği birliklere yenildi ve Maverâünnehir'e çekilerek mamur vilayetleri yağmalamaya karar verdi. Barışı sağlamak amacıyla 1269'da Ögedey ve Çağatay sülalesinin bütün mensupları Talas ve Kençak merasında toplandılar. Toplanan kurultayda Maverâünnehir'in üçte ikisinin Barak'a, üçte birinin ise Kaydu ve Mönge Timur'a verilmesi kararlaştırıldı.¹⁷⁶ 1266-1271 yılları arasında Çağatay Hanlığı tahtında oturan Barak Han ölmeden önce İslâmiyet'i kabul etti ve Sultan Gıyaseddin unvanını aldı. Ancak defin merasimi Kaydu Han'ın emriyle Moğol usulünce yapıldı.¹⁷⁷ Barak Han döneminde Çağataylı şehzadeler arasında da bazı çekişmeler oluyordu. Bunlardan Buci Barak ile savaştı ve yenilince Abaka Han'a sığındı. Abaka Han döneminde İlhanlı orduları Buhara'ya kadar ilerledi ve Mesud Yalavaç'ın tekrar mamur bir şehir hâline gelmesi için çalıştığı ve Moğol istilası öncesiyle kıyaslanmasa bile medreseleri tekrar canlandırdığı bir dönemde şehir tahrip edildi. Nikbay Han 1273'te Buhara'ya giren İlhanlı birliklerini Ceyhun Ötesi'ne sürmeyi başardı.¹⁷⁸ Üç yıl tahtta kalan Nikbay'dan sonra Buka Timur'un Kaydu Han'ın yarlığı ile Çağatay Ulusu'nun başına geçti ve kısa bir süre sonra hastalanarak vefat etti.¹⁷⁹

1277 yılına kadar tahtta kalan Buka Timur'dan sonra Çağatay tahtına Duva Han çıkmıştır. O Kaydu Han'ın yarlığı ile Çağatay Ulusu'nun başına geçti ve Çağatay tahtında önemli bir sima olmuştur. Duva Han, kağanlık meselesinde Kaydu'nun yanında yer aldı. Türkistan şehirlerinin idaresinin eskiden olduğu gibi Yalavaç ailesi eliyle büyük hanlara bağlı olması durumu değişmedi ve tahrip olan yerler imar edilmeye çalışıldı. Çigil, Argu ve Yağma gibi konargöçer Çağataylı boylar bu boşalan yerleri imar etmek için yerleştirildi. Bunlardan boşalan alanlara konargöçer Çağataylı boylar geldi. Bu imar sürecinde Türkistan şehirlerinin idaresinden sorumlu olan Yalavaç ailesinden 1289'da vefat eden Mesud Bey'in yerine oğlu Ebû Bekir Yalavaç, Kaydu tarafından

¹⁷⁵W. Bartold, **Four Studies On the History of Central Asia**, trns. V. And T.Minorsky, I, Leiden 1956, p. 46; Kafalı, **a.g.e.**, s. 100; Alan, **a.g.m.**, s. 76-77.

¹⁷⁶Reşidüdin Fazlullah, **Camiü't-Tevarih** (İlhanlılar kısmı), çev. İ.Aka, M. Ersan, A.H.Khelejani, Ankara 2013, s. 84; Alan, **a.g.e.**, s. 78.

¹⁷⁷Kafalı, **a.g.e.**, s. 113.

¹⁷⁸Kafalı, **a.g.e.**, s. 115.

¹⁷⁹Alan, **a.g.m.**, s. 81.

atandı. 1298 yılında Ebû Bekir Yalavaç'ın vefatının üzerine, onun yerine kardeşi Satılmış Bey geçti.¹⁸⁰

İç ve dıştan gelen yağma faaliyetlerinin izleri şehirlerin idaresine atanan Yalavaç ailesi mensubu idarecilerin bütün çabasına rağmen silinemeyecek kadar çok oldu. İbn Battuta'nın Buhara hakkında: *“Mescitleri, medreseleri ve çarşıları harap vaziyettedir. Çok az bir kısmı mamurdur. Halkı sefil ve perişan, onların tanıklıkları Harezmi ve diğer yörelerde kabul edilmez, çünkü kabilecilik, hakkı inkâr ve yanlış savunma gibi olumsuz vasıflarla ün salmışlardır. Bu gün bu şehirde birazcık ilimden haberdar olan; bilgiye ehemmiyet veren hiç kimse yok”* diye belirtmiştir. Böylelikle Buhara ve civarı, yaşam tarzı olarak kabileciliğin ve din olarak İslâmiyet'in dışında başka bir inanca sahip insanların olduğu bir yapının hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Bu ortamda konargöçer gelenekten gelmekle birlikte yerleşik hayata ve Müslümanlara daha ılımlı davranan, onları himaye eden hanlar olduğu gibi, yerleşik kültüre muhalif, konargöçer hayat tarzına ve Cengiz yasasına daha sıkı bağlı hanedan üyeleri ve bunlarla birlikte hareket eden bir nüfusun da olduğu görülmektedir.¹⁸¹

Neticede Çağataylılar devrinde Buhara 1238, 1263, 1273-1276 ve 1316 yıllarında ciddi şekilde hasar görmüş ve yıkılmıştır. Bu nedenle, 1333'te Buhara'dan geçen Faslı bir seyyah İbn Battuta şöyle yazmıştır : *“Buhara, defalarca katliam ve yağmalara, tahliyelere ve kundaklamalara rağmen yavaş yavaş toparlandı. Bunun sebebi, yalnızca büyük İpek Yolu'nun kavşağında bulunan önemli ticaret, el sanatları ve kültür merkezlerinden biri olarak konumundan değil, aynı zamanda bu zamana kadar manevi ve dini olarak sağlam bir şekilde kurulmuş olması gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Moğol Hükümdarlarının zor yıllarında bile Buhara, ikinci başkent olarak Maverâünnehir'in en büyük ekonomi ve siyasi merkezi olarak kaldı”*.¹⁸²

¹⁸⁰Kafalı, **a.g.e.**, s. 120-121.

¹⁸¹Alan, **a.g.m.**, s. 87.

¹⁸²Aykut, **a.g.e.**, s. 527.

2.2. MOĞOL HÂKİMİYETİ DEVRİNDE İNŞA EDİLEN MİMARİ ANITLAR

Cengiz Han'ın Maverâünnehir'de ilk aldığı şehirlerden biri Buhara'dır. Şehir 10 Şubat 1220 tarihinde Moğol orduları tarafından işgal edilip yağmalanmıştır. Buhara Kalesi on iki gün dayandıktan sonra teslim olmuştur. Bu arada çıkan yangında Cuma mescidi ile tuğladan yapılmış bazı binaları dışında şehrin tamamı yanmıştır. Ögedey devrinde büyük ve kalabalık bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. 1238 yılında şehirde Moğollar tarafından bir ayaklanma olmuş, fakat o devir Hucend'de oturan Vali Mahmud Yalavaç tarafından şehir tahribata uğramadan bastırılmıştır.¹⁸³ Mahmud Yalavaç bütün gayreti ile çalışarak Maverâünnehir'i özellikle Buhara'ya geliştirmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise Mesud Bey'in Buhara için birkaç faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁸⁴ Buhara'nın yönetimi Ögedey Kağan tarafından kendisine verilince ilk işi birlik ve beraberlik olmuştur. Bunun için daha önce dağılmış olan Buhara halkını tekrar biraraya toplamıştır. Bu devirde Buhara'da imar faaliyetleri önemli ölçüde yükselmiştir.¹⁸⁵ Böylelikle Moğollar devrinde Buhara'da inşa edilen yapılar aşağıdaki gibidir.

2.2.1. HANIYYE VE MESUDIYE MEDRESELERİ

Haniyye Medresesi Tuluy'un dul olan eşi Sorkoktani Beki tarafından yaptırılmıştır. Mesudiyye Medresesi ise, Mesud Yalavaç tarafından yapılmıştır. Her medresenin 1000 kadar öğrencisi bulunmuştur. Kendisi Hristiyan olan Sorkoktani Beki her medreseye yüklü miktarda bağışlar yapmıştır. Haniyye Medresesinin müderris ve mütevellisi meşhur alim Seyfeddin Boharzi olmuştur.¹⁸⁶ Cüveyni bu Medreselere olan övgüsünü şöyle dile getirmiştir: *“Buhara'da inşa edilmiş olan iki ünlü ulu binanın dünyada eşi ve benzeri bulunamaz. Bunların Sorkoktani'nin inşa ettirdiği Han medresesi; diğeri ise Mesudiye Medresesi'dir. Bunların her birinde binlerce öğrenci öğrenim*

¹⁸³Şeşen, **a.g.m.**, s. 365.

¹⁸⁴Bartold, **a.g.e.**, s. 507.

¹⁸⁵Şeşen, **a.g.m.**, s. 365.

¹⁸⁶Bartold, **a.g.e.**, s. 507.

görür. Ders veren hocalar, zamanlarının en büyük ve eşsiz alimleridirler. Bu gün Buhara halkının rahat ve huzuru artmış, omuzlarındaki ağır yükler kalkmıştır.”¹⁸⁷

1273 yılında Mesudiyye Medresesi İran Moğollar'ının eline geçmiş ve imha edilmiştir. Sonrasında, kurucusu 1289 yılında vefat ettikten sonra buraya gömülmüştür. Demek ki daha sonra medrese yeniden inşa edilmiştir.¹⁸⁸

2.2.2. SEYFEDDİN BOHARZİ TÜRBESİ

Buhara'nın doğu kesiminde (eski Fethabad mahallesi) inşa edilmiştir. Bayonkulikhan türbesinin yanında yerleşir. Bu türbede küçük bir mezar (13. yüzyılın ikinci yarısı) ve bir türbe (14. yüzyılın ikinci yarısı) vardır. Ana tarz çatı derin bir kemere, iki yan bukete sahiptir. Çatı ile buket arasındaki düz sunak raflarında delikler açılmıştır. Çatının üzerinde delikli pencereler olmuştur. Türbe ve mezarlığın içindeki kubbe, sekiz ve on altı kenarlı mukarnaslarla doldurulmuştur.¹⁸⁹ 1960 yılında yapılan kazılara göre, türbenin iki odasının daha önce iki aşamada değil, tek aşamada inşa edildiğini göstermiştir. Türbenin köşe kuleleriyle çevrili cephesinin 15. yüzyılın sonları 16. yüzyılın başlarında eklenmiştir.¹⁹⁰

Türbenin içinde 14. yüzyıldan kalma şeyhe adanmış bir mezar taşı vardır. Üzerinde oyulmuş süslemelerle süslenen Arapça bir metin yazılıdır.¹⁹¹ Türbeye Şeyh Seyfeddin Boharzi, iki oğlu Cemoliddin Muhammad ve Mazhariddin Mutahhar, torunu Ebu Muhafır Yahya, torunları Khovand Burhaniddin ve Ruhiddin Şeyh Davud defn edilmiştir. Emir Timur Buhara ziyaretinde türbeye ziyaret etmiştir. Onun emriyle bu türbe yeniden inşa edilmiştir. Bir türbe ve doğu çatısı inşa

¹⁸⁷Cüveynî, a.g.e., s. 138.

¹⁸⁸Bartold, a.g.e., s. 68.

¹⁸⁹N.B.Nemseva, **Hanaka Sayfiddina Baharzi v Buhare (K istorii arhitekturnogo kompleksa)**, Buhara, 2003, s. 98.

¹⁹⁰Lisa Golombek Donald and Newton Wilber Terry Allen , “ **The Timured Architecture and of Iran and Turan**, p. 225.

¹⁹¹Arapov, a.g.e., s. 62.

edilmiştir. Türbede yer alan ahşap usulü ve altın işlemler Timurlu zamanında ahşap oyma sanatıdır.¹⁹²

Türbenin içi tamamen sıva ile kaplanmıştır. Birçok hücresele konsol ve braket, yapısal olmaktan çok dekoratiftir. Çok alçak kabartma bezeme taşımışlardır. Seramik kaplama izi yoktur.¹⁹³ Boharzi'nin kabri ve tekkesi uzun müddet halkın ve devlet adamlarının ziyaret ettikleri yer olmuştur. İbn Battuta XIII. yüzyılın ikinci yarısında burayı ziyaret etmiştir.¹⁹⁴ Bahaeddin'inin ardından Buhara'nın en önemli evliya türbesi, Necmeddin Kübra'nın müritlerinden Seyfeddin Boharzi'ninkiydi. Feyzabad mahallesindeki bu türbe yaklaşık XIV. yüzyıla kadar Kübreviyye tarikatının merkezi olmuştur.¹⁹⁵

2.2.3. BAYANKULİKHAN TÜRBESİ

Türbe XIV. yüzyılın ortalarında inşa edilmiştir. Orta Asya mimarisinin eşsiz bir örneğidir. Seyfeddin Boharzi türbesinin yanında yer alır. Çağatay ulusunun hanı Bayankulikhan'ın mezarı üzerine inşa edilmiştir. Bu yapının kendisi tarafından veya ölümünden kısa bir süre sonra inşa edildiği varsayılmaktadır. Türbe dikdörtgen planlıdır ve her köşesine sütunlar uygulanmıştır.¹⁹⁶

Çatısı küçüktür. Zarif desenleri ve sirke süslemeleri açısından zengindir. Türbe, iç mekan kubbeli, sirke süslemeli bir türbe ve küçük bir mezardan oluşmaktadır. Onlar laciverd, turkuaz, beyaz, İslâmi ve girih oymalı seramik perçinlerle işlenmiştir. Türkistan'ın türbelerindeki böyle renki dekorasyon tarzı daha sonra Şah-ı Zinde topluluğunda (Samarkant) daha da gelişmiştir. Bu türbe Timur mimarisinin ilk örneklerinden biridir. Yan duvarlarda geçitler bulunur. Bir duvar çatıya çıkan dar bir merdiven içerir, diğer duvarda mahzene çıkan bir merdiven ve tamamlanmamış bir portala çıkan bir başka merdiven vardır. 1960'ların kazıları yüksekliği bir metr olan çıkıntılı bir kaide ortaya çıkarır. Bu binayı tamamen çevrelemiş ve kiremitle kaplanmıştır.¹⁹⁷

¹⁹²Nemseva, **a.g.e.**, s. 101.

¹⁹³Donald, Allen, **a.g.e.**, s. 225.

¹⁹⁴Süleyman Uludağ, Seyfeddin Boharzi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 4, İstanbul, 1991, s. 474-475.

¹⁹⁵Zarcone, **a.g.e.**, s. 107.

¹⁹⁶Donald, Allen, **a.g.e.**, s. 226.

¹⁹⁷Donald, Allen, **a.g.e.**, s. 226.

Bodur kubbe, kemerli tromp ve nişlerden oluşan sekizgen bir geçiş bölgesi üzerine oturmaktadır. Vidalarındaki mukarnaslar, alçak kabartma pişmiş toprak çinilerle kaplanmış yarım kubbenin altında iki sıra pişmiş toprak bloktan oluşur. İç kısım tamamen oymalı ve çentikli sırlı pişmiş toprakla kaplanmıştır. Kubbe üzerine büyük bir geometrik desen işlenmiştir. Dış kısımlarda toprak birikintilerinin yapının yan tarafına kadar yükselerek bu yüzeydeki bezemeleri tahrip ettiği anlaşılmaktadır. Bu yüzden yan duvarların sadece üst seviyeleri, sütunları ve taçkapı renkli bezemelere sahiptir. Portal kemerinin arka duvarında, girişin üzerindeki bir motif korunmuş bir geometrik desenin parçasıdır. Fayanslar başka yerlerdeki gibi burada da yeşilimsi mavi renktedir.¹⁹⁸

¹⁹⁸Donald, Allen, **a.g.e.**, s. 227.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİMURLULAR DEVRİNDE BUHARA'DA İMAR FAALİYETLERİ

Timur ve soyundan gelenler Türkistan'da yaklaşık olarak 150 yıl hüküm sürmüşlerdir. Timur Devleti'nin temelini şehirlerde oturan tarım ve ticaret erbabı, ikincisi ise Türk-Moğol boyları oluşturuyordu. Bu boylar arasında Barlas, Celayir, Arlat gibi eski boyların yanı sıra Karaunas, Yasavuri gibi yeni oluşan boylar da vardı.¹⁹⁹ Timur tarafından kurulduğu için onun adına nisbetle Timurlular da denilmiştir. Timurlular, Semerkant merkezli geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Hânedanın kapsadığı coğrafya Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın payına düşen kısmı içine alır. Timur'un doğduğu tarihlerde Çağatay Hanlığı sarsıntı geçirmekteydi. Hâkimiyet Cengiz Han soyundan gelen hanlardan çok kabile reislerinin elinde bulunuyordu. Timur 1370'te Maverâünnehir'e hâkim olarak Semerkant'ta tahta oturdu. 1380 yılında Ceyhun'u geçti ve Horasan'a yaptığı sefer sonucu Azerbaycan'ı ele geçirdi. Irak'a kadar topraklarını genişletti. Sonrasında Altın Orda Hanlığı'nı parçalayarak bu kesime, oradan Anadolu ve Suriye'ye yöneldi ve Bağdat'a kadar ilerledi. Böylelikle çok geniş bir alanda hâkimiyet kurdu. Timur 1399-1400 yıllarında Memlûkleri'i, ardından Osmanlılar'ı yendi.²⁰⁰ Cengiz Han'dan sonra oğulları ve torunları ile başlayan Altın Orda, Çağatay, İlhanlı sahasında han olabilmek için Cengiz neslinden gelme kuralı vardı. Bu kuralı ilk kıran ve hanedan tesis edebilen Timur oldu. Timur'un merkezî hâkimiyet alanı Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde mevcut köklü İslamî birikim sayesinde "hanlık" dışında meşru bir siyasal yapı tesis edebildi.²⁰¹

Timur öldüğü zaman hayatta Miranşah ve Şahruh adında iki oğlu kalmıştı. Miranşah'ın akli dengesi bozulmuş ve hâkim olduğu yerler elinden alınarak oğlu Ömer Mirza'ya verilmişti. Şahruh ise Horasan hâkimi olmuştu. Timur'un başkenti Semerkant'ın Şahruh'un eline geçmesiyle Timur'un mirası için Horasan ve Maverâünnehir'de yapılan mücadele 1409'da sona erdi ve Timur'un yerini Şahruh aldı. Fakat Şahruh Semerkant'ta kalmadı, Maverâünnehir'in idaresini oğlu

¹⁹⁹Hayrunnisa Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçelerine Timurlular (1360-1506)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, s. 182.

²⁰⁰İsmail Aka, Timurlular, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 41, İstanbul 2012, s. 180-184.

²⁰¹Alan, **a.g.m.**, s. 191.

Uluğ Bey'e bırakarak Herat'a döndü.²⁰² Şahruh'un uzun süren saltanat döneminde bölge valisi konumundaki oğulları Uluğ Bey, İbrahim ve Baysungur mirzalar başta olmak üzere hanedan üyeleri ve büyük emîrlere imar ve kültürel işlerle meşgul oldular. Uluğ Bey kendini ve bütün enerjisini ilmî faaliyetlere verdi. Bu dönem siyasi tarihten çok ilim tarihi bakımından önemlidir. Uluğ Bey ilim adamlarını himaye ederek matematik ve astronomi ilimleri bakımından çok parlak bir devir yaşanmasını sağladı ve âlim hükümdar olarak tanındı. Onun Semerkand'da kurduğu rasathanede birlikte çalıştığı Ali Kuşçu, Gıyaseddin Kaşî, Bursa'dan buraya giden Kadızade-i Rûmi gibi âlimler ilim tarihinde ayrıcalıklı yerleri olan simalardır.²⁰³ Şahruh devrini uzun ve ganimet getirisi yüksek seferlerden sonraki sükûnet dönemi olarak nitelendirebiliriz. Bu dönemde ilim ve sanat hâmesi olanlar sadece Şahruh'un oğulları değildi; büyük beylerin ve hükümdarların eşlerinin de hâmi olarak etkin olduklarını, özellikle imar faaliyetlerinde bulduklarını söyleyebiliriz.²⁰⁴

Timur fethettiği ülkelerin zenginlikleri ile beraber çalışkan, maharetli ustaları yanında getirmiştir. Timur döneminde Buhara'da, Semerkant'ta ve memleketi Şehrisebz'de büyük binalar inşa edilmiştir. Timur döneminde su şebekeleri onarılmış, yollar ve köprüler yapılmıştır. Şehirlerde zanaat, ticaret ve sanat gelişmiştir. Ancak, bu dönemde Semerkant başkent olduğu için Buhara'nın önceki siyasi ehemmiyeti kalmamıştır. Ama Buhara'da tadilat işlemleri, eski inşa edilmiş olan yapılar, Timur'dan evvel inşa edilen Çeşme-i Eyyüb türbesi, Magoki Attar ve Namazgâh camileri ve diğer binalar tadilat edilmiştir. Arkeolojik malzemelerin incelemelerine dayanarak, XIV. yüzyılda Buhara'da birçok binalar inşa edilmiştir. Şehrin birçok yerinde o zamanın mavi çinileri bulunmaktadır. Buhara Timur'un torunu Uluğ Beg döneminde feodal dünyanın kültür merkezi haline gelmiştir. Uluğ Beg Buhara, Semerkant ve Gijduvan'da üç medrese yaptırmıştır.²⁰⁵

Timurlu hanedanı içinde Ebû Said dönemi politik gelenek bakımından önemli bir dönemdir. O saltanatını iki şeye borçluysa. Biri Ubeydullah Ahrar liderliğindeki tasavvuf ehli, diğeri Argun kavmi. Timurlu tahtına oturabilmek için sadece Timurlu mirzalarıyla değil, bazı emîrlerin

²⁰²Alan, **a.g.e.**, s. 193.

²⁰³İ.Aka, Şahruh'un Kara Koyunlular üzerine seferleri, **Tarih incelemeleri Dergisi**, IV, 1989, s. 1-20.

²⁰⁴L.Golombek, D.Wilber, **Timurid Artchitecture of Iran and Turan, I-II**, Princeton 1988, s. 52; Alan, **a.g.e.**, s. 195.

²⁰⁵Boriboy Ahmedov, **Uzbekistan tarihi menbalari (Kadimki zaman ve orta asirlar)**, Taşkent, Ukitivçi Neşriyatı, 2001, s. 65.

isyanlarıyla da uğraşmak zorunda kaldı ve bunlardan Emîr Halil'i çocuklarıyla birlikte öldürttü. Timurdan başlayarak onun soyundan gelen hükümdarlar, başlıca iki kaynaktan beslenen hükümlanlık anlayışına sahiptiler. Cengizî ve İslâmî geleneklerdir ve bu iki anlayış zaman zaman zıt konumda olmuş.²⁰⁶

Timur kendisinden önceki dönemde hâkim olan Çağatay Hanlığı ile karşılaştırıldığında, yerleşik hayata daha yakın ve bunu teşvik eden bir tablo çizmektedir. Onun seferlerinin şöhreti, imar faaliyetlerini gölgede bırakacak kadar büyüktür. Onun sefer düzenlediği yerlerin genişliği, bu seferlerin hepsinin 40-45 yıl gibi bir sürede yapılması, tabii olarak bu seferlerin yapıldığı yerlerde dehşet yarattı. Timur çok erkenden şehirlerin önemini kavramış, ticaretin ve tarımın ehemmiyetini anlamıştır. Uzun seferlerden elde ettiği ganimetleri ve buralardan topladığı âlim, sanatkâr ve ustaları kendi merkezi Semerkand ve civarını mamur hale getirmek için kullandı. Örneğin, Hindistan'da ele geçirilen esirler arasından taş ustalarını kendi payına ayırttı.²⁰⁷

Buhara, Timur ve Timurlular devrinde yeniden ortaya çıktı demek yerinde olacaktır. Maverâünnahir'in ekonomik ve kültürel merkezi olarak önemi bakımından ikinci sırada yer almıştır. Dini ve manevi etki açısından daha güçlü bir lider haline gelmiştir. Timur'un vakanüvis sekreteri Hafız Ebru, Samaniler döneminde ihtişamla kaplı olan Buhara'yı anlatır ve çağdaşı hakkında şöyle yazar : *“Diğer ünlü şehirlere kıyasla geçmişe oranla onda birinden daha az kalmış olsa da, bereketli toprakları ve huzurlu yaşamı nedeniyle Buhara'ya ‘cennet bahçesi’ denilebilir.”*²⁰⁸

XIV. ve XV. yüzyılların başında Bahaeddin Nakşibendi müridi ve tanınmış bir Sufi olan el-Buhari (Hoja Muhammad Porso), Buhara'da bir tekke, bir hamam ve bir medrese inşa ettirmiş ve büyük Hoca çarşısını kurmuştur. Timur ve Timurlular devrinde Maverâünnahir şehirleri Semerkand, Buhara, Karşı ve diğer şehirler iktisadi ve kültürel olarak gelişme yaşamıştır. Sanat ve ticarete ilerleme kaydetmiştir. Maverâünnahir'in Çin, Hindistan, Arap ülkeleri, Moğollar, Altın Orda ve diğer birçok ülkelerle birçok konuda ilişkilerini güçlendirmiştir.²⁰⁹

²⁰⁶Alan, a.g.e., s. 220.

²⁰⁷Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, çev. N. Lugal, Ankara 1987, s. 192.

²⁰⁸Ahmedov, a.g.e., s. 66.

²⁰⁹Ahmedov, a.g.e., s. 67.

XIV. yüzyılın sonlarından XVI. yüzyılın başlarına kadar Türkistan ve Doğu İran topraklarıyla bugünkü Afganistan'ı içine alan sahada Timurlular önemli sanat faaliyetleri meydana getirmiştir. Bilhassa mimari ve kitap sanatları olarak da minyatürün değer kazandığı Timurlu devri sanatı İran, Türkistan, Afganistan ve hatta Bâbürlüler devrinde Hint İslâm sanatının gelişmesinde rol oynamıştır. İslâm sanatı bakımından önemli eserlerin meydana getirildiği bu dönem içinde tam bir merkezîlikten bahsetmek mümkün olmasa bile Timurlular devri sanatı, mahallî farklılıkların bir bütün meydana getirecek biçimde bir araya getirilmeye çalışıldığı geniş kapsamlı bir sentez teşkil etmesiyle dikkat çekmektedir. Göz alıcı eserlerin yapıldığı yerler arasında Timurlu sanatının genel anlayışı çerçevesinde ayrı ve bağımsız tavırlar gösteren sanat merkezleri doğmuştur.²¹⁰ Timur ve halefleri mimari sanatında büyük başarılar elde etmiştir. Moğollar tarafından yerle bir edilen kültür tekrar yüceltilmiştir. Buhara'da Moğol istilasından sonra duran hayatı tekrar canlandırılmıştır. Buhara tekrar İpek yolunun önemli merkezi haline gelmiştir.²¹¹

Timur saltanatına geçtikten sonra ilk önce şehir planlaması yaparak Moğollar tarafından tahrip edilen şehirlerin çevresini duvarlar ördürmüştür. Buhara'yı baştan aşağı yeniden imar ettirmiştir. Ticari merkezlerin, pazarların, kervansarayların gelişmesi için faaliyetler sürdürmüştür.²¹² Günümüze kadar muafaza edilen ve ziyarete açık olan görkemli abidelerin yanısıra, harabeler ve restore edilen camiler, medreseler, türbeler Timur ve haleflerinin kültür zihniyetini yansıtmıştır.²¹³ Timurlu mimarisinin kendine has özelliği bulunmaktadır. Her zaman geniş külliye oluşturulan devlet olarak tanınmaktadırlar. Türbe, mescid, medrese ve dergâh gibi bölümleri barındıran eserler inşa etmişlerdir. Bu mimari eserler daha önceki dönemlere göre sırlı tuğla, mozaik ve çinilerle tezyin edilmiştir. Genelde soğan biçimindeki kubbeler ise Timurlu mimarisine has bir özellik katmaktadır.²¹⁴ Bu dönemde imar ve kültürel faaliyetler yoğunlaşmış ve Buhara bu dönemde seviyelere ulaşmıştır. Timurlu Hanedanı imar faaliyetleri konusunda Çağatay Hanlığından farklılık göstermiştir.²¹⁵ Türkistan, tarih boyunca farklı kültürlerin ve etnik grupların

²¹⁰Engin Beksaç, Timurlu Sanatı, **TDV İslam ansiklopedisi**, c. 41, İstanbul, 2012, s. 180-184.

²¹¹Klaus Pander, Timuroğullarının Orta Asya Mimari Sanatına Katkıları, **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, Ed. Hasan Celal Güzel ve Ali Birinci, c. 5, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 432.

²¹²Boribay Ahmedov, **İstitues of Timur**, Taşkent, 1996, s. 190.

²¹³Pander, **a.g.m.**, s. 433.

²¹⁴Beksaç, **a.g.m.**, s. 181.

²¹⁵Alan, **a.g.m.**, s. 311.

şekillenerek kültürel ve siyasi ortama ev sahipliği yapmıştır. Bölgede yer alan Semerkant, Buhara, Merv ve Ürgenç gibi şehirlerde bulunan sayısız abideler ve harabeler de bu kültürel çeşitliliği göstermiştir. Moğol istilası sonucu düşüşe geçen Maverâünnehir bölgesi, Timur ve haleflerinin hâkimiyeti altında verimli bir dönem yaşamıştır.²¹⁶

Timur döneminde yapılan seferlerden alınan ganimetler Semerkant ve Buhara başta olmak üzere diğer Maverâünnehir şehirlerinin imar faaliyetleri için kullanılmıştır. Timurluların büyük gelir kaynağı ise onların İpek yolu üzerindeki önemli şehirlerin kontrolunu sağlamasıydı. Timur döneminde şehirli nüfus artmıştır. Halkın ibadetlerini yapabilmeleri için büyük camiler inşa edilmiştir.²¹⁷ Timur seferde olduğu dönemlerde de imar faaliyetleri devam etmiştir. Bu dönemde Buhara da Hz. Eyüp Çeşmesi olarak bilinen yapının yanında bir imaret yaptırmıştır.²¹⁸

Timurlu yapıları genelde İran mimarisi başlığı altında anılmıştır. Büyüklük ve görünüş açısından onlardan farklı ve üstündür. Bu devrin mimarisinin başlıca özellikleri binaların yüksekliği, iç mekânların genişliği, göz alıcı yüzey kaplamaları ve renk zenginliğidir. Yapı ve süsleme bakımından üstün bir düzeye ulaşan Timurlu Mimarisi Avrupa’da “*Timurlu rönesansı*” tabirini ortaya çıkarmıştır.²¹⁹ Timur, fethettiği ülkelerde sadece istilacı olarak kalmamış ve durumu çok taraftan ele almıştır. Ülkeyi ele geçirdikten sonra tüm çabalarıyla kültürel faaliyetlerde bulunmuştur. Eski şehirler canlandırılmış, sulama kanalları açılmıştır. Tarıma büyük önem vererek her yerde ekim ekilmesini emretmiştir.²²⁰

Timurlu mimarisi kendine has özellikleri hemen teşhis edebilen bir yapıya sahiptir. Türkistan ve İran’da daha önceki devirlerde hüküm süren devletlerin sanatlarından etkilenen Timurlu mimarisi geniş külliyeler oluşturan eserleriyle tanınmaktadır. Genelde türbe, mescid, medrese, dergâh gibi bölümleri iç içe barındıran bu eserlerin başta gelen özelliklerinden biri önceki dönemlere göre çok daha fazla sırlı tuğla, mozaik ve çinilerle renkli ve zengin biçimde tezyin edilmiş olması, bunun dışında yüksek kasnaklar üzerinde yer alan soğan biçiminde gösterişli dış

²¹⁶Pander, **a.g.m.**, s. 355.

²¹⁷Golombek, Wilbur, **a.g.e.**, 1988, s. 17.

²¹⁸Golombek, Wilbur, **a.g.e.**, 1988, s. 281.

²¹⁹İsmail Aka, **Mirza Şâhruh ve Zamanı**, Ankara, TTK, 1994, s. 200; Canan Nilufer Aydın, **Timur dönemi imar faaliyetleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 37.

²²⁰Wilhelm Bartold, **Ulug Beg ve zamanı**, haz. İsmail Aka, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 36.

kubbe ve içerideki yüksek iç kubbeden meydana gelen kubbe sisteminin Timurlular'a has bir özellik kazanmasıdır.²²¹

Timurlular, bölgenin mimari geleneğinde önemli bir yeri olan tuğla malzemeyle inşa ettikleri yapıları değişik tekniklerle üretilmiş çini ve sırlı tuğlalarla süslemiştir. Mozaik çinilerle birlikte sır altı ve sır üstü tekniğiyle yapılmış parça, levha ve pano çiniler yaygın olmakla birlikte kalıplanmış ve sırlanmış küçük ve büyük parça tuğlalar da tezyinata büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Kullanılan sırlı ve çini tuğla malzemeye bağlı şekilde çok renkli bir tezyinat gösteren Timurlu mimari eserlerinde kompozisyonların esasını bitki, yazı ve geometrik motifler teşkil etmektedir. Bunun yanında din dışı binalarda minyatür benzeri resimlere de yer verildiği anlaşılmaktadır. Timurlu mimarisinin bina içlerinde stuko süslemeler de kullanılmıştır. Yapılar zengin renkli boya ve kalem işi tezyinata sahiptir. Hemen hemen bütün mimari eserlerin en önemli tezyinî elemanı olan hat örnekleri başta kûfî değişik tarzlarda yazılmıştır. Hattatlığa büyük değer veren Timurlu hânedanı içindeki birçok şahsiyetin bizzat hattat olması dikkat çekicidir. Özellikle Timur'un torunu ve Şâhruh'un oğlu Baysungur'un yazdığı bilinen hat örnekleri bugüne ulaşmasa da kaynaklarda bunlardan övgüyle söz edilmekte, onun hattatlığa ve minyatür sanatına ilgi duyarak nakkaş ve hattatlara başkanlık yaptığı kaydedilmektedir. Kaynaklarda adı geçen diğer bir hattat İbrâhim b. Şâhruh Sultan'dır. Tarihî kayıtlarda zikredilen birçok hattat arasında özellikle Baysungur'un emrinde çalışan Ca'fer-I Tebrîzî hem hattat hem Mirza'nın kurduğu kitap atölyesinin âmiri sıfatıyla dikkat çekmektedir. Diğer bir hattat olarak Herat'ta Hüseyin Baykara'nın sarayında çalışan Mîr Ali Meşhedî ön plana çıkmaktadır.²²²

Timurlu metal sanatı da güzel örneklerle temsil edilmektedir. Çin etkilerinin açıkça belli olduğu bir grup metal eserle birlikte bilhassa dökme pirinç kaplar Timurlu anlayışını aksettirmektedir. Dökme pirinç kaplar üzerinde mevcut bitki ve geometrik süslemeyle beraber kullanılan yazı örnekleri Timurlu tezyinî anlayışına çok uygun bir karakter göstermekte ve yazılarda üstünde bulunduğu kabın görevi hakkında bilgi verildiği gibi şiirlerden alınan ibarelerle birlikte mistik ifadelerle de rastlanmaktadır. Çini ve sırlı tuğla tekniklerinde çok ilerlemiş bulunan Timurlu sanat ortamında seramiklerin de önemli bir yer işgal ettiği muhakkaktır. Fakat elde mevcut

²²¹Beksaç, a.g.m., s. 181.

²²²Beksaç, a.g.m., s. 182.

sınırlı miktardaki eserlerden ancak XV. yüzyılda Çin etkisiyle yapılan seramiklerle ilgili bilgi edinilebilmektedir.²²³

Timur, göçebe kültürün hâkim olduğu bir bölgede doğmuştu. Hayatı boyunca açık alanlarda çadırlar kurmuş ve açık alanlarda kutlamalar yapmıştır. Kendine bir başkent seçmeyi ve onu imar etmeyi ihmal etmemiştir. Artık göçebe bir lider değildi, çünkü bir başkenti vardı.²²⁴ Timur'un çadırları İspanyol Elçi Clavijo'nun ilgisini çekmiştir. Köşk ve saraylar yaptırdığı gibi açık alanlarda çadırlar da kurdurmuştur. Çadırların etrafındaki alan, duvar gibi yüksek bir kumaşla çevrilmişti ve uzaktan kale gibi görünüyordu. Giriş kapısı son derece gösterişlidir. Çadırların üstünde, uç kısımlarda hîlal figürü vardı. Bunun dışından gümüşten yapılmış kartal ve şahin figürleri de görülmekteydi. Çadırların biri Timur'un eşi Büyük Hanım'a diğeri de Küçük Hanım'a aitti. Tüm prensesler için toplamda on bir çadır olmuş ve bunların hepsinin oturma yerleri halı ve minderler ile kaplanmıştır.²²⁵ Neticede Timurlular devrinde Buhara'da inşa edilen ve tadilat işlemi gören yapılar aşağıdaki gibidir.

3.1. KALAN MİNARESİ

Kalan Camii'nin minaresi, Türkistan'ın Moğol istilâsı öncesinden kalabilen birkaç yapıdan biri olması dolayısıyla da önemlidir. Minare, bu ilk camiden günümüze kadar gelen orijinal Karahanlı minaresi olup Arslan Han'ın adıyla 521 (1127) tarihini veren kitâbeye sahiptir. Tamamlandıktan kısa bir süre sonra üst kısmı kendiliğinden yıkılmış ve yine Arslan Han tarafından yaptırılmıştır.²²⁶ Bu minare Türkistan'ın en büyük minaresidir ve çinilerin üzerine yarı yarıya yazılmış ve korunmuştur. Minare ganç karışımı ile pişmiş bir tuğladan çevrilen büyük bir sütundan oluşmaktadır. İçinde bir oyuk olup, dairesel bir merdiven vardır (104 merdiven).²²⁷

²²³Beksaç, **a.g.m.**, s. 183.

²²⁴Aydın, **a.g.t.**, s. 34.

²²⁵Ruy Gonzales Clavijo, Guy Le Strange, **Embassy To Tamerlane**, London, George Routledge and Sons, 1928, s. 239-242; Aydın, **a.g.t.**, s. 35.

²²⁶Gözde Ramazanoğlu, Kalan cami, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 24, İstanbul, 2001. s. 222-223.

²²⁷Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 40.

Yukarıya doğru silindirik şeklinde olup tuğladan 45,6 m. yüksekliktedir. Kule görünümünü andıran minarenin taban çapı 9 m civarındır. Tuğla örgülü süslü kuşaklar silmelerle birbirinden ayrılıp, onun gövdesi 13 kuşak halindeki kabartmalarla süslenmiştir. Bu günkü camiye bağlanan minarenin üst kısmı büyük bir kemer aracılığıyla mukarnaslı bir şerefe olmuştur. Sivri kemerli şerefe üst kısımda olup, dışa taşan mukarnas bezeme ile süslenmiştir. Ayrıca minarenin en tepesinde konik bir tepelik bulunmuştur.²²⁸

Minare Müslümanları ibadete çağıran bir yer olmuştur. Özellikle Cuma günleri dört müezzin minareye çıkıp ezan okumuşlardır. Ardından şehirdeki yaklaşık 200 caminin müezzinleride ezana başlayıp halkı ibadete çağırmışlardır. Ayrıca minare düşmanları gözetlemek içinde kullanılmıştır. Hala da gözetmen odası bulunmuştur. Halk arasında bu minare ticaret kervanlarının bir işareti olarakta kullanılmıştır. Buhara'nın dış manzarası açısından minarenin büyük ehemmiyeti olmuştur. Bütün mimari yapılardan yüksek olup Buhara'nın esas hedef noktası olarak görülmüştür. Minare süslemesinde Sâmâni türbesindeki süslemelere benzeyen kendine has bir tarzda ifade edilmiştir.²²⁹

1920 yılından sonra minare restore edilmiştir. Fenerin etrafındaki kemer XVI. yüzyılda işlenmiş mozaiklerden ibaret olmuştur. Eski süs kelimelerinin yazıldığı kısım XII. yüzyılda yapılmış açık mavi tonlu fayanslardan oluşarak Buhara müzeyinin Mohi Hossa şubesinde saklanmaktadır. Minarenin temeli üzerine kubbeli olan toprak şimdi temizlenmiş ve derinliği 10 metreden fazladır. Minarenin aşak kısmı restore edilmiştir.²³⁰ Bu minare şehre tamamen hakimdir ve Buhara'nın sembolü haline gelmiştir. Sivri kemerlerle çevrili ve mukarnas konsollu şerefesinin orijinal olduğu günümüze kadar tartışılmaktadır.²³¹

3.2. ÇEŞME-İ EYYÜB TÜRBEŞİ

Çeşme-i Eyyüb türbesi Sâmâni türbesinin yanında yer almaktadır. Adı Eyüb'un kuyusu anlamına gelir, efsanede Eyüp'ün burayı ziyaret edip asasıyla yere vurarak kuyu yaptığı söylenmektedir. Bu kuyunun suyu hala saf ve şifalı kabul ediliyor. Mevcut bina Timur döneminde

²²⁸Ramazanoğlu, **a.g.m.**, s. 223.

²²⁹Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 41.

²³⁰Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 42.

²³¹Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, b. 2, İstanbul, 1989, s. 30.

inşa edilmiştir ve Buhara’da nadir görülen Harzem tarzı konik bir kubbeye sahiptir. Türbe küçük, eski bir mezarlığın ortasındadır. Türbe günümüze ulaşmadı, ancak giriş portalının bir kombinasyonunun bitişiğinde yer alan batı perde duvarının kalıntıları vardır.

Bu anıt, batıdan incelemeye yan yana yerleştirilmiş dört köşeli dört binadan oluşmaktadır. Bu binalar farklı zamanlarda inşa edilmiştir. Binanın en eski olanı yüksek kubbe ile örtülmüştür. Efsaneye göre Arslan Han yapının bu kısmını kalyan minaresi ile aynı zamanda inşa ettirmiştir. Her iki tarafında hacılar için iki kapı olmuştur. Mezarın içindeki soğuk suyu kuyu günümüze kadar gelmiştir. Halk eski zamandan beri kuyu suyunu kullanmışlar ve su şifa olarak görülmüştür.²³² Türbenin duvarında 1379 yılında Timur’un emriyle yanına kubbeli, köşelerinde kuleli büyük bir oda inşa edildiği yazılıdır. Bu faaliyetten sonra binanın eski kısmı içeride kalmıştır.

Batısındaki antik binanın yanında XIV. yüzyılda iki bina daha inşa edilmiştir. Eski binanın kapısının üst kısmına Timur’un kendisi tarafından yapıldığı yazılmıştır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında alçak tavanlardan oluşan binanın iki kubbeli kısmı inşa edilmiştir. Dört binanın hepsinde bir birine benzemeyen kubbeler vardır. Kuzey ve güney tarafından bakılırsa görünüş olarak orijinal ve kendilerine hasdır.²³³ Günümüzde ziyaretçilere kolaylık olsun diye mezarın etrafına asfalt döşenmiştir.

3.3. ULUĞBEK MEDRESESİ

Uluğbek medresesi Poi Kalyan medresesinin hemen doğusunda yer alır. Bu Timur’un torunu Mirza Uluğbek tarafından inşa edilen üç medresenin ilkidir. Diğer ikisi Semerkant ve Gijduvan’da inşa edilmiştir. Dedesinin geleneklerine göre devam eden Uluğbek, bilim ve eğitime de öncülük vermiştir. Onun adı yüzyıllardır Semerkant’ta XV. yüzyıl astronomik gözlemevi’nin faaliyetleriyle ünlüdür. Başlangıçta medresenin dört kubbesi ve dört minaresi vardı. Medresenin inşası 1420’de sona erdi ve mimarın adı İsmail ibn Tahir ibn Mahmud İsfahani’dir. Medresenin iki katı

²³²Aşurov, Gelah, Komolov, a.g.e., s. 37.

²³³Aşurov, Gelah, Komolov, a.g.e., s. 38.

bulunmakta olup, biri hücre diğeri ise cami'dir. Caminin köşelerinde eğitim için dersaneler vardır. 1586 yılında II. Abdullah Han döneminde yeniden restore edildi. Medresenin cepheleri sırlı tuğlalarla ve majolikle süslendi.²³⁴

Medresenin önü koridor şeklinde arka arkaya inşa edilmiş iki kanattan oluşmaktadır. 1585 yılında restore edilmiştir. Sonraki yıllarda hem sıklıkla restore edilmiştir. Miyonkhananın çatı katında ve kuzeydeki avlunun çatılarında en eski süslemelerin kopyaları vardır. Kuzey tarafındaki eyvan sütunları yaldızlı olarak görünmekte ve mescidi kalon sütunlarına benzemektedir. Kapı bölümünde *“bilgi edinmek her bir Müslüman'ın görevidir”* yazısı yer almaktadır.²³⁵ Bu yapı Türkistan mimarisinin refah abidesidir. Bu devirden sonra Türkistan'da buna benzer medreseler inşa edilmeye başlanmıştır.

3.4. GİJDUVANİ ANIT KÜLLİYESİ

Buhara, İslam kültüründe derin iz bırakan büyük şahsiyetlerin birçoğunun anıtlarını koruyor. Böyle seçkin kişilerin biride sufi Abd al-Halik Gijduvani'dir. O, Buhara'nın Gijduvan köyünde doğdu ve orada vefat etti. Al-Gijduvani ünlü şeyh el Hemedani'nin öğrencisi ve kurucusuydu. 1432-33 yılında Mirza Uluğbek şeyh'in mezarının yanında kapısı doğuya bakan küçük tek katlı bir medrese inşa etmiştir. O, Semerkant'taki Uluğbek medresesinden dört kat daha küçüktür. Kalyan minarasına benzeyen küçük bir minare medresenin girişinde yer almaktadır. Bu modern külliye 10 sütün üzerine yerleştirilmiş ahşap eyvanı vardır ve mavi kubbe ile taçlandırılmıştır. Altında büyük şeyhin mezarı vardır.²³⁶

3.5. FAİZABAD TEKKESİ

1598-1599 yıllarında büyük bir Sufi yurdu olan Faizabad tekkesi inşa edildi. Bu tekke sıkışık şehir sokaklarından uzaktır ve Sufilerin evinin temel özelliklerine sahiptir. Merkez salonu üç tarafta kemerli kubbeli bir galeri ile çevrilidir. Tekkenin tarhi 35x28.8 m olan kubbeli ve çok

²³⁴Arapov, a.g.e., s. 64.

²³⁵Aşurov, Gelah, Komolov, a.g.e., s. 45.

²³⁶Arapov, a.g.e., s. 51.

odalıdır. Önde kocaman bir çatı, iki yanda iki katlı odalar ve kemerli bir koridor vardır. Hücrenin çatısı ve bodrumu alçı çubuklarla süslenmiştir. Tekkenin kubbesi sekizgen bir kaide üzerine oturtulmuştur. Türbeye ışık bodrumdaki pencerelerden girmiştir. Odanın içi kubbenin altında dekoratif bir desenle zarif bir şekilde dekore edilmiştir. Gri ve sarı sıvadan oyulmuştur. İslâmi bir desene sahiptir. Bu tekke bir açık hava galerisi şeklinde inşa edilmiştir. Yıkılan tekke XX. yüzyılın yetmiş ve sekseninci yıllarında Buhara özel bilimsel onarım ve üretim atölyesi tarafından yeniden inşa edilmiştir. Çar uslubunda inşa edilen bu anıt 30 ağustos 2000 tarihinde UNESCO dünya mirası listesine alınmıştır.²³⁷

3.6. HOCA ZEYNEDDİN TEKKESİ

Kalyan camisi'nin yanında, yerleşim bölgesinin derinliklerinde başka bir tekke korunmuştur. Bu yapı Hoca Zeyneddin adını taşır ve XVI. yüzyılın ilk yarısında iki sokağın kesiştiği yerde inşa edilmiştir. Tekkenin dış kısmında Hoca Zeyneddin'in mezarının bulunduğu yer, karakterinin altıncı işareti ile işaretlenmiştir. Bu yapı 1465-80 yıllarında üstad Mir Dostumbay tarafından Buhara gazisi mevkinde bulunan Hoca Zeynüddin'in inisayitifiyle İmam al-Buhari'nin şerefine inşa edilmiştir. Tekkenin avlusunda taş çıkıntılara sahip bir havuz bulunmaktadır. Bu tekke cami olarak tasarlanmış ve birçok odalara sahiptir. Odanın kubbe çatılı büyük bir odası ve her iki yanında birbirine bağlı beş küçük odası vardır. Havuz havlunun büyük bir kısmını kaplamıştır. Duvarlar grift el sanatları ve sirke perçinlerinden yapılmış bitki motifleri ile süslenmiştir. Kubbe, mezar taşları, sunak ve batı duvarındaki yazıtların tümü kundal üslubunda yapılmıştır. Duvarın üst kısmı İslâmi desenlerle (beyaz, siyah, mavi) kaplıdır. Geniş odanın revak duvarları kemerlidir. Yüksekliği 7 m. uzunluğunda olan sekiz sütuna sahiptir. Sundurma taş havuzlu avluya bakmaktadır. Sundurma tavanı 7 yıldız şeklinde havuzlara bölünmüş ve el boyaması desenlerle süslenmiştir. Bu tekke kamu ve dini yapıların mimarisini benzersiz biçimde bünyesinde barındıran bir yapı olarak çok değerlidir.²³⁸ Tekke'nin yanında yer alan Hoca Zeyneddin Camii, yüksek bir

²³⁷Faizabad Hanakası, Ozbekistan Milli Ensiklopediyasi, Taşkent, Devlet İlmiy Neşriyatı, 2005, s. 15. https://n.zivouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi, 10 Mart 2022, (Çevrimiçi).

²³⁸Hoca Zeyneddin Hanakası, Ozbekistan Milliy Ensiklopediyasi, Taşkent, Devlet İlmiy Neşriyatı, 2000, s. 288, https://n.zivouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi, 21 Ocak 2022, (Çevrimiçi).

stilobat üzerine, yanmış tuğladan yapılmış, L şeklinde bir eyvana sahip olan, mimari ve dekorda Baland camisine oldukça benzerdir.²³⁹

3.7. ÇOR BAKR KÜLLİYESİ

Çor Bakr, Peygamber soyundan gelenlerin köy nekropolüdür. Buhara'nın 8 km. batısında, Sumitan köyünde yer almaktadır. Bu tür Seyyidler, Sâ mâniler döneminde Buhara'da yüksek devlet ve manevi görevleri yerine getirmişlerdir. Anıtın en eski kısmı, hanedanının kurucusu Ebu Bekir Saad'ın mezarıdır. Daha sonra II. Abdullah Han'ın emriyle anıt yeniden inşa edildi. Çor-Bakr külliyesi, adeta sokakları, avluları, kapıları, çok sayıda mezar taşına sahip aile anıtları olan bir "ölülerin şehri"dir. Anıtın merkezi kısmı camiler, tekkeler ve medreseler tarafından işgal edilmektedir. Cami ve tekke'nin ana cepheleri geniş tonozlu portallarla vurgulanırken, yan cepheler iki katlı verandalarla dekore edilmiştir. Cami ve tekke'nin salonları kubbe ve ince davullarla kaplıdır. İç mekanlar kesişen kemerler, sohbet eden yelkenler ve sarkıtlarla dekore edilmiştir. Külliye'nin ana kompleksinin önünde ve ana ekseninde Kalyan minaresini taklit eden küçük bir minare inşa edilmiştir.²⁴⁰

3.8. NAMAZGÂH CAMİİ

Bu camii Buhara'nın güneyinde 1119 yılında Karahanlı Hanedanının yazlık konutunun yerine inşa edilmiştir. Cami basit tuğladan inşa edilmiş ve yüksek bir duvarla çevrilidir. XVI. yüzyılda yapılan onarımda cami binasının yanına üç katlı sütunlu bir revak yapılmıştır. Tarh dikdörtgen şeklindedir. Üç ana bölüm vardır. Bir odadan oluşmaktadır. Ortadaki kare oda düz bir kubbe ile, bitişiğindeki odalar ise bir kubbe ile örtülmüştür. Ana odanın bir çatısı olup, bitişik odaların uzunlamasına bir koridoru vardır. Çatı karmaşık desenler ve Kur'an ayetleriyle dekore edilmiştir. Buhara camisinin mimarisinde mihrap ve çevresindeki dekorasyon çok farklıdır. Buda Buhara mimarisinin ve dekoratif sanatların geleneklerini yansıtmıştır.²⁴¹

²³⁹M.A.Yusupova, *Evolýusiya zodçestva Buharı XVI naçala XVII veka*, Taşkent, Fanlar Akademisi, 1997, s. .

²⁴⁰Arapov, *a.g.e.*, s. 75-76.

²⁴¹Aşurov, Gelah, Komolov, *a.g.e.*, s., 40.

Adından hem anlaşılacağı üzere bu yapı bir ibadet yeri olmuştur. Bu cami büyük bayramlarda şehrin camilerine yerleşemeyen insanlar için inşa edilmiştir. Cami mihrabı ince toptak parçalarıyla oyulmuş ve süslenmiştir. Bunların dışında duvarın üst kenarında soluk mavi ve beyaz sırlı Arap harfleriyle yazılmış yatay mozaikler bulunmaktadır.²⁴² Bu caminin batıda yerleşen kible duvarı eski mihrap duvarı oluşturmuştur. Mihrap rengi sarı kırmızımsı ve küçük, parlak tuğlalardan geometrik kufi yazılar ile süslenmiştir. Onun alınlığında Allah, Muhammed ve ilk dört halifenin adları yazılıdır. Ayrıca geniş bordürlerinde “el mülk Allah” ibaresi tekrarlanmıştır.²⁴³ Mihrap ile duvarın önünde, kerpiç bir duvarla çevrelenmiş geniş bir dua alanı düzenlenmiştir.

²⁴²Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 40.

²⁴³Aslanapa, **a.g.e.**, s. 30-31.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BUHARA HANLIĞI DEVRİNDE BUHARA'DA İMAR FAALİYETLERİ

4.1. ŞEYBANÎLER DEVRİNDE BUHARA'DA YAPILMIŞ İMAR FAALİYETLERİ

Buhara Hanlığı XVI. yüzyılın başlarından 1920 yılına kadar Maverâünnehir'de hüküm süren bir Türk hanlığıdır. Bu hanlıkta Şeybanîler (1500-1599), Canoğulları (1599-1785), Mangıt hanları (1785-1920) yer almış ve Türk tarihinde derin izler bırakmışlardır.²⁴⁴ Buhara Hanlığı, Timur Devleti'nden sonra Türkistan coğrafyasında kurulan hanlıklardan biridir. Toplam 420 yıl hüküm süren bu hanlık Osmanlı Devleti'nden sonra en uzun ömürlü ikinci Türk Devleti olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴⁵ Bu hanlıkların ortaya çıkış süreci olarak Altın Orda ve Çağatay hanlığı üzerinde kurulan Timur Devleti'nde meydana gelen gelişmeler ile doğrudan ilgilidir diyebiliriz. Ayrıca bu iki devlette ayrı ayrı meydana gelen olayların kesişim noktası Özbekler ve sonrasında kurulan Özbek Hanlıkları oldu. Çünkü Özbekler Türkistan coğrafyasına Altın Orda'nın hüküm sürdüğü Deşt-i Kıpçak bölgesinden gelip Timur Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyanın bir kısmına dahil oldular.²⁴⁶

XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın başında Deşt-i Kıpçak'tan güneye doğru yaşanan yoğun Özbek göçü, Türkistan'da göçebe ananelerinin yeniden güçlenmesine imkân sağlamıştır. Özellikle Muhammed Şeybanî Han Cengizli geleneklerini çok sahiplenmiş ve Maverâünnehir, Harezmi ve Fergana'yı fethetmiştir. Böylelikle Türkistan'da göçebe unsurları güçlenmiş ve bu coğrafyada Cengiz Han nesline dayanan hâkimiyet anlayışı sonraki 200 yıl boyunca devam etmiştir. Şeybanî Han eski sistemi yaşatmak için kurultay düzenleyip Cengiz Han ananelerini ön plana çıkartmayı planladı ve bunda da başarılı oldu.²⁴⁷

²⁴⁴İbrahim Kafesoğlu, *Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri*, Türk Dünyası el kitabı, Ankara, TKAAY, 1992, s.452-453.

²⁴⁵Hatunoğlu, *a.g.m.*, s. 482.

²⁴⁶Hatunoğlu, *a.g.m.*, s. 485.

²⁴⁷M.B.Çelik, Cengizli Hâkimiyet anlayışını değiştirme girişimleri, Kongrat Hive Hanlığı örneği, *Akademik incelemeler dergisi*, II/1 2007, s. 177-178; Hatunoğlu, *a.g.m.*, s. 484.

Zeki Velidi Togan Özbeklerin Maverâünnehir bölgesine gelmeleri ile ilgili şu ifadelere yer vermiştir: “Meverâünnehir’de kuvvetli Timurîler ve sonra Şibanoğulları Hükümeti’nin kurulması, Batı’da da İstanbul’un fethi ve Kırım’ın kuvvetlenmesi ta XV. yüzyılın sonundan başlayarak İdil Havzasını ve Cuci Ulsu merkezlerini boşaltmıştı. Bu durum XVI. yüzyılda daha kuvvetle devam etti. Maverâünnehir’e giden Özbeklerin eski yerleri olan Sırderya Havzası ve Amuderya deltasına daha birçok Özbek, Mangıt ve Nogay urugları gelip yetişti.”²⁴⁸

Timur Devleti’nde iç karışıklıklar devam ederken Türkistan topraklarında Ebu’l-Hayr komutasında yer alan Özbekler güçlenmiştir. 1457 yılında her ne kadar güçlü olsalarda Kalmuklara yenilerek dağılma sürecine girmişlerdir ve neticede 1468’de Özbek Devleti yıkılmıştır. Ancak Ebu’l-Hayr’ın torunlarından biri olan Muhammed Şeybanî Han 1500 yılında Özbekleri tekrar biraraya getirerek bağımsızlığını ilan etmiştir.²⁴⁹ Şeybanî Han Ebu’l-Hayr Han’ın Şah Budak isimli oğlundan olan torunudur ve onun asıl adı Muhammed Şahbaht’tır.²⁵⁰ Şeybanî Han bağımsızlıktan sonra Buhara, Hive, Belh ve Herat’ı ele geçirdi. 1510 yılından sonra Doğu Türkistan, Hazar Denizi, Sırderya ve Afganistan arasındaki toprakları da aldı. Neticede İdil Nehri civarına hükmetmiş Altın Orda içindeki Özbekler, Şeybanî Han’ın sayesinde birleşmiş ve Timur ülkesine yerleşmiştir.²⁵¹

1506 yılında Buhara, göçebe Özbek kabilelerinden gelen Şeybanî Hanedanlığı tarafından fethedilmiştir. Hanedanlığın ilk yıllarında Semerkant başkent olmuştur. Buhara’nın başkent olarak ön plana çıkması, Şeybanîlerin son dönemine denk gelmektedir. Merkez Semerkand’ın olmasına karşın Buhara, veliahtlara tımar olarak verildi. O dönemde Buhara önemini daha da arttırmıştır.²⁵² XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Abdullah Han (1557-1598) devrinde Buhara devletin siyasi merkezi haline gelmiş ve devlete Buhara Hanlığı denilmeye başlanmıştır. Şeybanîler devrinde Buhara’nın ekonomisi önemli ölçüde gelişmiştir. Ekonomi geliştikçe farklı yıllardan ve özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok yapı buna tanıklık etmektedir. Şehir yine de devrimden önceki imajını koruyordu. Lebî havuz Toki

²⁴⁸Z.V.Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981, s. 125-126.

²⁴⁹M.Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul, Nesil Yayınları, 1993, s. 14; Hatunoğlu, a.g.e., s. 487.

²⁵⁰A.Ziya, **Özbek Devletçiliği Tarihi (En Kadimki Devirden Rusya Baskınına Kader)**, Taşkent, Şark Neşriyatı, 2001, s. 257.

²⁵¹Ünal, a.g.t., s. 7.

²⁵²F.Güldal, Maverâünnehir’de İktidar el değiştiriyor, Şeybanîler ve Hanlıklar, **Mostar Dergisi**, Mart 2007, no. 25, s. 49; B. Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 1995, s. 8.

Sarrafon'dan registana kadar uzanıyordu. Bu devirde birbirine benzersiz olan beş tane ticaret kubbesi kuruldu ve onlar kendine has rastalardan oluşuyordu. Sokaklarda sıcak günlerde halkın gölgelenip serinlemesi için ahşap sundurmalar (barakalar) inşa edildi. Şehir meydanlarında Kalon, Koş medreseleri, Govkuşan Külliyesi, Kukeldaş gibi medreseler yer alıyordu. Şehrin etrafı 12 km'ye yakın yüksek duvar ile çevrelenmişti. Duvarın eni 5 m, yüksekliği 10 metre idi.²⁵³ XVI. yüzyılın ikinci yarımında Buhara şeyhleri, Buhara çevresinde arazilerin genişlemesinde büyük rol oynamışlardır. Şehrin toprakları önemli ölçüde genişlemiştir. Şehir duvarı eski yerinden batıya taşınmış ve daha da geniş alanı kaplamıştır.

Şeybanî Han 1510 yılında Safevîler ile yapılan savaşta öldü. Onun yerine 1510-1530 yılında Köçküncü Han, sonra oğlu Ebû Said (1530-1533), ardından Şeybanî Han'ın torunu Ubeydullah Han (1533-1539) takip etti. Bundan sonra I. Abdullah 6 gibi kısa bir süre tahtta kaldıktan sonra taht kavgaları başladı. Semerkand Han'ı Abdüllatif (1540-1541) ve Buhara Sultanı Abdülaziz Han (1540-15500) arasında mücadeleye başladı. Bu durum sonu gelmeyen taht kavgalarına sebep oldu. Bu yüzden 1551-1588 yıllarında sık sık hanlar değişti. Bu dönemde Nevruz ahmet Han ve Burhan Han aynı anda kendilerini han ilan ettiler. Sonrasında II. Abdullah Han'ın amcası I. Pir Muhammed, sonra da babası İskender han ilan edildi. Sürekli devam eden Özbekler arasındaki bu parçalanma II. Abdullah Han'ın 1583 yılında han seçilmesiyle son buldu. II. Abdullah Han çabasıyla önceden kendi bağımsızlıklarını ilan eden Şehrisebz, Karşi, Hisar, Belh, Taşkent, Semerkand, Bedehşan gibi beylikleri yeniden Hanlığa dahil etti.²⁵⁴

Şeybanî Hanedanının üç temsilcisi Buhara'nın tarihi, kültürü ve mimarisinde özel bir yere sahiptir. Buhara en geniş topraklara ve en büyük askeri güce bu dönemde sahip olmuştur. Çok güzel binalar yapılmış, ekonomik alanda büyük gelişmeler yaşanmıştır.²⁵⁵

Özbek Hanedanlığı döneminde Şeybanîler'in eyalet başkenti olan Buhara şehri, alimler ve aydınların toplanma yeri olmuştur. Ubeydullah (1509-1540) döneminde Buhara alimleri o kadar yüksek bir seviyeye ulaştı ki, şehir bu açıdan Sultan Hüseyin Baykara zamanındaki Herat'ı andırıyordu. II. Abdullah devrinde (1557-1598) başkentin sınırları artmıştır. Kentte imar

²⁵³Aşurov, Gelah, Komolov, a.g.e., s. 17-18.

²⁵⁴M. Alpargu, **Onaltıncı yüzyılda Türk dünyası I (Özbek ve Kazak Hanlıkları)**, Ankara, Ofset Yayınları, 1994, s. 16.

²⁵⁵Şeşen, a.g.m., s. 363-367.

çalışmaları devam ederken, harap durumdaki eski binalar onarıldı veya tamamen yıkıldı ve bazı sokaklar genişletildi. Eski şehir ve yeni şehir pazarları alanında, mimari kompleksler, Camiler, Hamamlar, Kervansaraylar ve buna benzer birçok dini ve sosyal merkezler olmuştur. Bir zamanlar insanlar tarafından terkedilen Buhara'nın eteklerinde yeni yerleşim alanları, Tekkeler, Camiler ve Medreseler yapılmaya başlanmıştır.

II. Abdullah Han 1598 yılında öldü, yerine oğlu Abdülmümin geçti. 1599 yılında suikastla öldürülen Abdülmümin'in yerine II. Pir Muhammed Han geçti ve bu da 1601 yılında Semerkand Hâkimi Astarhanlılardan Baki Muhammed ile yapılan savaşta öldürüldü. Çünkü bu devirde şehzadeler arasında bir beraberlik yoktu. Bu durum zamanla Buhara'da Astarhan sülalesinin başa geçmesine yol açıyordu.²⁵⁶

Buhara Hanlığı'nda XVI. yüzyıl boyunca hüküm süren Şeybanî Hanedanı'na mensup Hanların iktidarı devrinde Rus Devleti ve İngilizler'in Buhara Hanlığı ile kültürel ve diplomatik münasebetleri artmıştır. İngilizler bu yüzyılda Türkistan'daki ülkelerle ticari münasebetler kurarak yeni pazarlar elde etmek peşine düşmüşlerdir. Bu amaçla 1557 yılında İngiliz tüccarlarından A. Jenkinson, Hive ve Buhara'ya ulaşmak üzere Rusya'ya gönderilmiştir. A. Jenkinson'la aynı sıralarda birçok hediyelerle Moskova'ya gelen Buharalı ve Hiveli elçiler, Çar İvan Groznyi (1547-1584)'den kendi tüccarlarının Rusya'da serbestçe ticaret yapmasına müsaade etmesini rica ettiler. Buna karşılık Rus Çarı, A. Jenkinson'u Hive ve Buhara hanlarına hitaben yazılan mektuplarla elçi olarak 1558 yılı Nisan ayında Hive ve Buhara'ya gitmekle görevlendirdi. Buhara'da Abdullah Han (1557-1598) tarafından kabul edildikten sonra 1559 yılında Rusya'ya döndü. Onunla birlikte Buhara, Belh ve Ürgenç'ten elçiler de geldiler. Böylece Rus Çarlığı ile Türkistan Hanlıkları arasında ilk siyasi münasebetler kurulmuştur.²⁵⁷

Şeybanî Hanedanı devrinde Buhara Hanlığı'nda iktidara sırasıyla; Muhammed Şibânî Han (1500-1510), Köçkücü Han (1510-1530), Ebu Said (1530- 1533), I. Ubeydullah Han (1533-1539), I. Abdüllatif Han (1539-1540 Semerkand), I. Abdülaziz Han (1540- 1550 Buhara), Nevruz Ahmet Han (1551-1556 Semerkand), Burhan Han (1550-1556 Buhara), I. Pir Muhammed Han (1557-

²⁵⁶S.Erşahin, **Türkistan'da İslam ve Müslümanlar**, Ankara, İlahiyat Vakfı Yayınları, 1999, s. 59-60.

²⁵⁷V.V.Barthold, **İstoriya İzuçeniya Vostoka v Evrope i v Rossii**, S. Petersburg 1911, s. 154.

1561), İskender Han (1561-1583), II. Abdullah Han (1583-1598), I. Abdülmümin Han (1598-1599), II. Pir Muhammed Han (1599- 1601) gelmiştir.²⁵⁸

Netice itibariyle Şeybanî'ler devrinde Buhara'da inşa edilen yapılar aşağıdaki gibidir.

4.1.1 MİRİ ARAP MEDRESESİ

Buhara'nın en saygın medreselerinden olan bu medrese, XVI. yüzyılın başında ilk Şeybani hükümdarlarının mürşidi tarafından inşa ettirilmiş ve onun adını almıştı. Bugün bile sokaktan bakıldığında, sanduka odasının dış duvarının yanına dikilmiş ve üzerinde bir at kuyruğu bulunan tuğ bu medresede bir evliyanın yattığını göstermektedir. Medresenin giriş eyvanında, yapının geri kalanından daha yüksek bir cümle kapısı vardır. Bu kapının üstü taş oyma veya renkli tuğlardan bezemelerle kaplanmıştır. Giriş eyvanının üstünde, burasını Buhara'nın en güzel yapılarından biri haline getiren turkuaz renkli göz kamaştırıcı kubbeler bulunur. Medrese 111 hücrelidir.²⁵⁹ Sovyet yönetimi sırasında, yirmi yıl sonra medreseler 1945'de yeniden keşfedildi. Medrese binasının üç köşesinde eğitim sınıfları bulunmaktadır. Dördüncü köşesinde Miri-Arab'ın ahşap bir mezar taşı bulunmaktadır. O, Buhara'daki Müslümanların başıydı ve Muhammed Şeybani ve Ubeydullah Han'ın saraylarında büyük bir otoriteye sahipti. Miri-Arab'ı manevi akıl hocası olarak onurlandırmıştır.²⁶⁰

Mir Arab'ın gerçek adı Seyyid Abdullah'tır. 22 yaşında Semerkant'a geldi ve Hoca Ahrar'ın öğrencisi olmuştur. Birçok kültürel faaliyetlerde bulunmuştur. Nakşibendi mezhebinin gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuştur. Medresenin yapımını tamamlayamayan Mir Arab, 1536 yılının başlarında vefat etmiş ve vasiyeti üzerine damadı Şeyh Zekeriya inşaatını tamamlamıştır. Ana tarz devasa bir çatıya sahiptir, kapının arkasında beş kubbeli bir saray, iki yanında yüksek kubbeli büyük bir dersane, cami ve mezarlık bulunur. Çini desenleri yazıtlarla birleştirilmiştir (korunmamıştır). Mezarlığın içi kubbe altında kalkan şeklinde mukarnaslı olup,

²⁵⁸Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2011, s. 552.

²⁵⁹Zarcone, *a.g.e.*, s. 110-112.

²⁶⁰Arapov, *a.g.e.*, s. 68.

tavan ve duvarları ganç oyma ile süslenmiş ve izolasyon kiremitlidir. Türbede Ubeydullah'ın (1537) ahşap kabri ile Mir Arab ve akrabalarının kabirleri bulunmaktadır.²⁶¹

Tarihi kaynaklar medresenin 111 odadan oluştuğunu belirtmektedir. Ancak günümüz yazarları, Kur'an'a göre hücre sayısını 114 olarak tahmin etmektedirler. Medresenin genel olarak 68,5x51,8 m, avlusu 35.4x31.3 m, dersane 8x8 m ölçülerindedir. Avlu dikdörtgen planlı olup, cepheleri kemerli ve iki katlı 114 oda ile çevrilidir. Taraflar arasındaki dört yüksek sınıf sundurma avlunun görkemine katkıda bulunur. Bu desenlerin bileşiminde bulunan yıldız şeklindeki süslemelerle çatının orijinal görünümü korunmuştur.²⁶² Süslemelerin günümüze ulaşan parçalarından, desenlerin çok zarif ve narin olduğu açıktır.

Medresenin inşası için parayı veren Ubeydullah Han'dı. Medresenin görkemli cephesi tamamen mozaiklerle kaplanmıştır. Devasa köşe kuleleri tarafından kuşatılmıştır. Cephenin merkezinde, yanlarında ranzalı sundurmalar bulunan yarım sekizgen tonozlu yüksek bir giriş kapısı bulunmaktadır. Köşe salonları turkuaz kubbelerle taçlandırılmıştır. Uzun silindirik tamburları, sınırları ve epigrafik metinleri oluşturan çinili mozaiklerle tamamlanmıştır. Hücreler iki kata yerleştirilmiştir. Binanın iç düzeni çok karmaşıktır ve birçok merdiven, geçit, asma kat, çıkmaz sokağa sahiptir. Avlu eksenlerindeki içi açık portallar yaz sınıflar (derslik) olarak hizmet vermektedir.²⁶³

Sonuç olarak bakıldığında medrese üzerinde yedi sekiz kadar mezar barındırmaktadır. Bunların içinde en büyüğü Buhara Emiri Ubeydullah Han'ındır. Diğer mezarların ise Emir'in aile fertlerinin olduğu düşünülmektedir.²⁶⁴

4.1.2. KALYAN CAMİİ

Kalyan camii 1514 yılında Şeybanîler'den Özbek Han zamanından kalmadır.²⁶⁵ Kalyan camisi, XV. yüzyılda XII. yüzyıldan kalma eski Karahaniye camisinin bulunduğu yerde, Kalyan

²⁶¹Arapov, **a.g.e.**, s. 68.

²⁶²Arapov, **a.g.e.**, s. 68.

²⁶³Arapov, **a.g.e.**, s. 69.

²⁶⁴Akalın, **a.g.m.**, s.71.

²⁶⁵Aslanapa, **a.g.e.**, s. 30.

minaresi ile aynı anda inşa edilmiştir. Yeni caminin inşası, 1514 yılında Şeybanî yönetiminin ilk onuncu yüzyılında tamamlanmıştır. Caminin cephesinde tarih kaydedilmiştir. O zamandan beri beş asırdır, Sovyet döneminin birkaç yüzyılı hariç, Kalyan cami Buhara'nın ana katedral camisi olarak faaliyet göstermektedir. Cami 127×78 metre büyüklüğünde olup, Semerkant'taki Bibi Hanım camisine benzemektedir. Caminin dört adet eyvanla dekore edilmiş portalları olan geleneksel dikdörtgen bir planı vardır. Caminin Merkez girişi Poi Kalyan meydanına bakmaktadır. 1970'lerin restorasyon sırasında caminin cepheleri mozaik fayanslar ve sırlarla kaplı tuğlalarla yeniden kaplanmıştır.²⁶⁶

127 metre uzunluğunda ve 78 metre genişliğinde merkezi bir avluya açılan dört eyvanlı geleneksel plana göre yapılmış caminin görkemli bir cephesi vardır ve dip eyvanın üstünde Kök Gümüş adı verilen büyük, mavi bir kubbe vardır. Bu camide on bin kişi namaz kılabilirdi.²⁶⁷

Caminin doğu tarafında kalan ana binasının yukarısı her zaman leyleklerin yuvalandığı yüksek, büyük bir kubbeye sahiptir. Caminin içinde çok renkli bir mozaik mihrap vardır. Kaplamasındaki yazıt, usta Bayezid Purani'nin adını içerir. Cami portalinin önünde Semerkant'ta yer alan Şah-ı Zinde'deki "Sekizgen" türbesine benzeyen sekiz köşeli bir çardak bulunmaktadır. Vaazler okunurken bunlar minber olarak kullanılır. İç mimarisinde, avlunun etrafında yer alan kapalı tonozlu galeriler çok gösterişlidir. 208 sütunun üzeri 288 kubbe ile kapatıldı.²⁶⁸ Kalyan cami XIV. yüzyılda, Mir Arap medresesi ile aynı sırada yapılmıştı. XII. yüzyılda yapılan ve Moğollar tarafından yıkılan ilk camiden geriye hiçbir iz kalmamıştır. XX. yüzyıl başında bu cami harap durumdaydı ve Sovyetler tarafından neredeyse tamamen restore edilmiştir.

Moğol istilası devrinde caminin bazı bölümleri yanmıştır. Sağlam kaldığı bölümlerde pek iyi durumda değildi. XIV. yüzyılın başlarında yapılan kazı çalışmalarında aynı yerde bir caminin yapıldığı kanıtlandı ise de bina çabuk harap olmuştur. XVI. yüzyılın çeyreğinde eski biçimiyle yeniden inşa edilmiştir. Ubeydullah Han içinin ve ön cephesinin süslemelerini yaptırmıştır.²⁶⁹ Cami

²⁶⁶Arapov, **a.g.e.**, s. 66.

²⁶⁷Zacrone, **a.g.e.**, s. 113. Bkz. Bigi, **a.g.e.**, s. 94.

²⁶⁸Arapov, **a.g.e.**, s. 67.

²⁶⁹Ramazanoğlu, **a.g.m.**, s. 222.

sanatsal süslemeleriyle Timurlu dönemi geleneklerini ve Uluğbek medresesindeki desenleri andırmıştır.

Girişten sonra büyük ve yüksek ana eyvan gelmektedir. Sırlı tuğla ve çini ile süslenen eyvan geometrik süslemelerle süslenmiştir. Eyvan arkasında firuze çinilerle kaplanmış kubbe olub, onun kasnağı kufi hatıyla yazılan yazı ile kuşatılmıştır. Ayrıca kubbe eteği mukarnas dolguları ve yazı bordürü ile bezenmiştir. Mekanın dar gelmesinden ötrü mihrap önü sivri kemerlerle genişletilmiştir. Kubbe dış etkiyi arttırmak için çift cidarlı olarak yapılmıştır. Caminin duvarları 1,20 m yüksekliğinde çinilerle örtülmüştür.²⁷⁰ Caminin yedi kapısı vardır. Doğu kapısının dış ve iç tarafları tentelerle süslenmiştir. Ön kapı raflarının dekorasyonunda Bizans unsurları görülmektedir.²⁷¹

İslâm başkentlerinin başkenti sayılan Buhara'da her mahallenin kendi camisi olmuştur. Bir caddede birkaç cami yer almıştır.²⁷² Seyyah Vamberi'ye göre cami cuma günleri daha çok kalabalık olmuştur. Çünkü o gün Emir de cuma namazına gelmektedir.²⁷³

4.1.3. GOVKUŞAN KÜLLİYESİ

Bu külliye, XVI. yüzyılda Buhara'da Nakşibendi tarikatının hocaları tarafından yapılmıştır. Külliye medrese, cami, minare, havuz ve saraydan ibarettir. Medrese ve caminin arasından Şohrud kanalı geçmektedir. Külliyedeki havuz 1930'larda gömülmüştür. Medresenin doğu cephesi iki katlı tek katlı odalardan oluşmaktadır. Yanlarda ve arkalarda mezanalıdır. Çatı batıda yer almıştır. Ark üstteki kanoslar, baş ve son olmak üzere iki kesit içermektedir. Girişte, sağda bir dersane vardır. Orta avlu (25x35 m) dört tarafı hücrelerle çevrilidir. Minareye (19,5 m) caminin çatısı üzerindeki kemerli bir köprü ile ulaşılır. Kul çeşitli şekillerde tuğlalardan yapılmıştır. Desenler, fenerin kemerli pencereleri ile birlikte yukarı doğru rafine edilerek kuleye zarafet katmaktadır. Doğu

²⁷⁰Ramazanoğlu, **a.g.m.**, s. 223.

²⁷¹Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 46.

²⁷²Zacrone, **a.g.e.**, s. 38.

²⁷³Orhan Doğan ve Aysel Erdoğan, **Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2017, s. 385.

geleneklerini birleştiren Govkuşan medresesi, “Koro” tarzında dekore edilmiştir.²⁷⁴ Medresenin adı diğer medreselerden farklıdır ve adını mahalleden almaktadır.

1997 yılında Buhara şehrinin 2500. yıl dönümü vesilesiyle, Buhara’daki tüm anıtlarla birlikte Govkuşan medresesi yenilenmiştir. UNESCO Dünya Mirası Listesi’ne dahil edilmiştir. 30 Ağustos 2000’de kabul edilen “*Kültürel Miras Alanlarının Korunması ve Kullanımına Dair Kanun*”, bir mimari anıtın yasal garantisi olmuştur.

4.1.4. ABDULLAH HAN MEDRESESİ

Bu medrese Buhara’nın Koşmedrese topluluğunun kuzey kesiminde yer almaktadır. II. Abdullah tarafından 1588-90 yıllarında yapılmıştır. Medrese XVI. yüzyılda Buhara mimarisinin tüm yaratıcı başarısını sergilemektedir. Yapısı diğer medreselerden çok farklıdır. Avlu iki katlı odalara çevrilidir. Her iki tarafta yüksek çatı vardır. Çatılar iç odalara ve oturma odasına açılmaktadır. Geniş çatısı güneye bakmaktadır. Çatının kanatları ve buketleri farklı desenlerle süslenmiştir. Kapıdan girildikten sonra dersane ve camiye gidilir. Abdullah Han dönemi mimarisinin olgun bir örneği olan bu medrese, Buhara mimarisinin XVI. yüzyılda elde eden tüm yaratıcı başarılarını göstermektedir.²⁷⁵ 1997 yılında Buhara şehrinin 2500. yıl dönümü vesilesiyle Buhara’daki tüm mimari yapılarla birlikte Abdullah Han Medresesi de yenilenmiştir.

4.1.5. MODARİHAN MEDRESESİ

Modarihan medresesi Abdullah Han medresesinin önünde 1566-1567 yılında inşa edilmiştir. Her ikisi de Koşmedrese kompleksini oluşturmuştur. Abdullah Han’ın annesinin onuruna inşa edilmiştir ve adını da buradan almıştır. Medrese 2 katlıdır (67x45m). Ana cephede büyük bir çatı vardır ve 3 ön revaklı 2 bitişik 2 katlı oda elle boyanmış çinilerle dekore edilmiştir. Her odanın kapısı ve üzerinde bir parmaklık vardır. Modarihan medresesinin diğer cepheleri süslemesizdir.

²⁷⁴Govkuşan Kompleksi, Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi, c. 1, Taşkent, Devlet ilmiy Neşriyatı, 2000, s. 376.

https://n.ziyouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi, 20 Nisan 2022, (Çevrimiçi).

²⁷⁵Abdullah Han Medresesi, Ozbekistan Milliy Ensiklopediyasi, Taşkent, Devlet İlmiy Neşriyatı, 2000, s.35. https://n.ziyouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi 11 Mart 2022, (Çevrimiçi).

Ortadaki dikdörtgen avlunun etrafında bir revak bulunmaktadır. Sarayın ana üslubu olan derslane ve cami avlunun iki köşesindeki odalar kubbelerle örtülüdür. Gövdeler ağ şeklinde alçıdan yapılmıştır. Modarihan medresesinin duvarları, iki tarafı pişmiş tuğladan yapılmış ve ortası kırık tuğlalarla doldurulmuş olan XVI. yüzyıl Buhara mimarisinin tipik örneğidir. Medrese binası 1997-98 yıllarında yenilenmiştir.²⁷⁶

4.1.6. BAHAEDDİN NAKŞİBENDİ KÜLLİYESİ

Türkistan'da Tasavvuf mezheplerinin gelişmesinde Ahmed Yesevî, Abdülhalik Gijduvani, Necmeddin Kubro, Bahaeddin Nakşibendî, Hoca Muhammed Porso, Hoca Ahrar gibi alimlerin hizmetleri büyüktür. Bu kadar büyük tasavvuf ehlinin temsilcilerinden biri de Hoca Bahaeddin Nakşibendî'dir. O, 1318 yılında Buhara'nın Gijduvan köyünde doğmuştur. “Kral”, “Şeyhlerin şeyhi” isimleriyle ün kazanan büyük Pir'in mesleği kumaş üzerinde bir çiçek ve desen çizdiği için Nakşibend takma adını almıştır. Hayatının çoğunu Buhara ve onun etrafında geçirmiş ve iki defa haj seferini yapmıştır. Nakşibendî doktrininin temelinde “Ruh bilsin el çalışsın” sloganı yatmaktadır. Nakşibendî'nin öğretileri, Bahaeddin'in hayatı kadar erken ün kazanmıştır. Bu tarikata sadece sıradan insanlar değil, aynı zamanda Buhara ve Semerkant Hükümdarları, Amir Timur'un soyundan gelen krallar ve prensler de katılmıştır. XV. yüzyılın başlarında Nakşibendiye İran, Afganistan, Mısır, Hicaz, Kuzey Kafkasya ve Türkiye topraklarına yayılmıştır. Buhara'daki bu külliye kutsal sayılan ziyaretgahlerden biridir.²⁷⁷

Bu Külliye, Şeyh Bahaeddin Nakşibendî'nin mezarının yakınında XVI. yüzyılda kurulmuş bir topluluktur. Türbe, Abdulazizhan Han'ın emriyle düzenlenmiştir. 1544-45'te külliyenin en büyük binası olan tekke inşa edilmiştir. Bu külliye kulübeleri, türbe, iki cami, kutsal alan, havuz, kuyu, minare, medrese ve Abdulaziz Han'ın tekkesinden ibarettir. Külliye, kubbeli küçük bir avlu kapısı ile başlamaktadır. Kapıdan geçtikten sonra sağda mescit, solda ise ziyaretçiler için çeşitli yapılar bulunmaktadır. Sola giden yol boyunca hanların mezarı *Dahmai Şah* yer alır. Bu dikdörtgen

²⁷⁶Modarihan Medresesi, Ozbekistan Milliy Ensiklopediyasi, Taşkent, Devlet İlimiy Neşriyatı, 2000, s. 663. <https://n.zivouz.com/books/uzbekiston-milliy-ensiklopediyasi>, 16 Şubat 2022, (Çevrimiçi).

²⁷⁷Dilafiruz Kurbanova, Buhorodagi Hoja Bahouddin Nakşbandiy va Turkiyadagi Şayh Şabon Valiy Muzey Majmualarining Oziga Hosligi, I. Milletlerarası Türkiye-Özbekistan Münasebetleri Sempozyomu, 8-10 Kasım 2018, s. 351-352.

şeklinde, 2.5 m yüksekliğinde gri mermerle kaplanmıştır. Mermer oymacılığı hat sanatının mükemmel örneklerine sahiptir. Mermer raflar, sütunlar, türbeler, selvi resimleri ve diğer süs eşyaları oyularak koyulmuştur. Desenler bazen yazıtlarla karıştırılmıştır. Dahmai Şah'ın içinden geçen koridor zarif bir şekilde dekore edilmiş bir çatıya çıkmıştır (çatıdaki iki katmanlı kapı “Bağdadi” ve “Guli Nav” desenleriyle dekore edilmiştir).²⁷⁸

Çatı kapısından geçildikten sonra sağda kubbeli bir türbe vardır. Solda girişte 6 katlı bir ön sundurma ile Muzaffarhan camii vardır. Caminin yanında 2 sütunlu bir Hâkim Kuşbegi Camii vardır (caminin mihrabında muhteşem bir heykel vardır). Güneyinde bir desen, kuzeyinde ise desensiz revaklar vardır. Bahaeddin tapınağı güzel bir mermer çitle çevrili, mermer kaplı büyük bir terastır. Ondan çok uzak olmayan kuzeyde, basamaklı merdivenli 9,5 m yuvarlak mermer havuz vardır. Bahaeddin'in türbesi ile havuz arasında bir kuyu vardır ve yanındaki güzel kulübeden eski zamanlarda ziyaretçilere çeşitli kaplarda “*kutsal su*” verilirdi.²⁷⁹

Hâkim Kuşbegi Camii'nin kuzeyinde görünmez bir minare, ileride avludakinden üç kat daha büyük bir havuz vardır. Avlunun dışında (kuzeybatı), dikdörtgen bir platform üzerinde bir tekke (37 m genişliğinde ve 40 m yüksekliğinde) durmaktadır. Merkezde ön sundurma ile köşklele çevrili bir cami ve Ark tarzında oyma desenli sunak vardır. Binanın her iki yanında büyük, simetrik olarak inşa edilmiş iki katlı hücreler vardır. Bu kompleks'in, 0,5 km kuzeydoğusunda Kasri Orifon Camii'i ve onun yanında da alçak bir kule vardır. Cami üç taraftan revakla çevrilidir. Bu Külliye, çift katlı simetrik toplulukların aksine, yeni toplulukların yaratılmasında XVI. yüzyıl mimarisinin başarısının bir örneğidir.²⁸⁰

Bahaeddin Nakşibend'in mezarının yanında, ölümünden sonra da Şeyh'in himayesinde kalmaya çalışan bir Şeybanid nekropolü (XVI. Yüzyıl) bulunmaktadır. Nekropolün temeli iki mezar dahmidir. İlkinde XVI. yüzyılın ilk yarısının mezarları vardır (muhtemelen Ubaydullah Khan orada gömülmüştür), ikincisinde İskender Han'ın mezarı (1583) ve oğlu II. Abdullah Han (1598) mezarları vardır. Batıda İmamkuli Khan'ın (17. Yüzyıl) gömüldüğü başka bir dahma daha

²⁷⁸P.Ş.Zohidov, Bahouddin Nakşibendi hazirası, **Ozbekistan Milliy Ansiklopediyasi**, Taşkent, Devlet İlmi Neşriyatı, 1994, s. 174-175.

²⁷⁹Zohidov, **a.g.m.**, s. 174.

²⁸⁰Zohidov, **a.g.m.**, s. 175.

vardır. Anıtın en büyük binası, Şeyh Abdülaziz Han'ın adını taşıyan Tasavvuf Tekkesi'dir (1550). Tekke'nin dış kubbesi anıttan birkaç kilometre önce açıkça görülür. Kemerlerle parçalanmış, dokuz bölümden oluşur: merkezi bir küçük kubbe, dört yan yapraklar ve dört köşeden oluşur. Bu, onun "durgun zaman" imajını somutlaştıran, açılmamış bir çiçek tomurcuğu gibi görünmesini sağlar.²⁸¹ Seyyah Meyendorf XVI. yüzyılda inşa edilen ve bir medrese, bir tekke ve cami ile geniş mezarlıktan oluşan bu külliye'nin Buhara'nı bezediğini ve en güzel yapılarından biri olduğundan bahsetmiştir.²⁸² Nakşibend'in mezarı çuha ile örtülmüş ve onun kaftanı da şu an muhafaza edilmektedir. Günümüzde onun mezarını ziyaret etmek için farklı ülkelerden ziyaretçiler gelmektedir.²⁸³

Bahaeddin Nakşibend'in türbesini (mezarını) iki kez ziyaret edilirse Mekke'ni ziyaret etmekle eşit olduğu söylenmiştir. Buhara halkı burada dualarını yapmışlardır. Bu merasim haftada bir kez yapılmıştır. Hatta hükümdar seçimlerinde bile seçilen hükümdar bu türbeye gelip yemin etmiştir. Külliye'deki bu türbeye hiçbir gereksiz betimeleme yapılmamıştır.²⁸⁴

4.1.7. LEBÎ HAVUZ

Kadimi Buhara'da ticaret meydanları oldukça çok olmuştur. Onlardan bir tanesi Lebî havuz, günümüze kadar gelmiştir. 1620 yılında meydanın ortasında büyük bir havuz olmuş ve bu nedenle Lebî havuz ismini almıştır. Meydanın dört tarafında görkemli mimari yapılar vardır. Batı cephesinde Divanbegi tekkesi, doğu cephesinde Divanbegi medresesi, kuzey cephesinde de iki medrese Kökeldaş ve Elçi Ernazar medreseleri vardır. Elçi Ernazar medresesi Buhara Emirliği'nin padişahı Ekaterine II. sarayında Büyükelçi Ernazar tarafından yaptırılmıştır. XVII. yüzyılın yirminci yıllarında Lebî havuz meydanı mimari olarak dekore edilmiş ve bitmiştir. Bu yerden şehrin beş tane ticaret kubbesinden geçen uzun ticaret caddesi başlamıştır. Divanbegi tekkesi'nin ön yüzü Lebî havuz suyuna ayna gibi yansımaktadır. Bu tekke bu yüzden Lebî havuz olarak da

²⁸¹Arapov, a.g.e., s. 70.

²⁸²Zarcone, a.g.e., s. 107.

²⁸³Dinçer Koç, Muhammed Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları, TDA, Mayıs-Haziran 2018, C. 119, S. 234, s. 143-190.

²⁸⁴Kürşad Köse, İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 47.

adlandırılmıştır.²⁸⁵ İlerleyen zamanda havuz tekrar restore edilmiş ve içi temiz suyla doldurulmuştur. Şu anda Lebî havuz meydanı asfalt ile kaplanmış, çiçeklerle süslenmiş ve İnsanların oturup dinlenebilecekleri bir yer olmuştur.

Orta Çağ Buhara'nın en büyük havuzu şehrin merkezinde yer almaktadır. Yaklaşık 1620 yılında Nadir Divanbegi'nin emriyle yapılmıştır. Havuz 42 metre uzunluğunda, 36 metre genişliğinde ve yaklaşık 5 metre derinliğindedir. Havuz Şahrud Kanalı'ndan gelen dört binden fazla metreküp su barındırır. Havuzun kıyılarında taş basamaklar vardır. Bu yerde yaklaşık dört asırdır açık çay içme köşkleri, çay evleri ve alışveriş dükkanları bulunmaktadır.²⁸⁶ Yerli halka göre su her zaman temiz sayılmış ve burada banyo yapan, abdest alan insanları görmek mümkün olmuştur.²⁸⁷

4.2. ASTARHANLILAR (CANOĞULLAR) DEVRİNDE BUHARA'DA YAPILMIŞ İMAR FAALİYETLER

Buhara Hanlığı'nda akrabalık yolu ile iktidar değişikliği yapan Şeybanî Hanedanından tahta geçecek kimse kalmayınca II. Abdullah Han'ın kız kardeşiyle evli olan Sultn Canibek tahta geçti.²⁸⁸ Canoğulları olarakta anılan bu hanedanlık adını kurucusu Baki Muhammed'in babası Can Muhammed'den almıştır. Anayurtlarının İdil Nehri kıyısındaki Astarhan şehri olmasından ötrü Astarhanlılar da denilmiştir. 1556 yılında bölgeyi Ruslar istila edince Hükümdar Yar Muhammed ve oğlu Can Muhammed kaçarak Şeybanîlere sığınmıştı.²⁸⁹ Şeybanîler aynı soydan oldukları için onlara çok iyi davrandılar. Bu davranış daha da ileri gitti ve İskender Han kızı Zühre'yi Canibek ile evlendirdi. Bu evlilikten Din Muhammed, Veli Muhammed ve Baki Muhammed adında üç oğlu doğmuş. Din Muhammed'in Han olmasıyla birlikte Şeybanî Sülalesi Son bularak Astarhanlılar dönemi başladı. Din Muhammed daha görevine başlamadan Şah Abbas ile yapılan savaşta öldü. Yerine kardeşi Baki Muhamme geçti.²⁹⁰ Bu devir Astarhanlıların Buhara'daki ilk resmî saltanatları

²⁸⁵Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 51-52.

²⁸⁶Arapov, **a.g.e.**, s. 80.

²⁸⁷Schuyler, **a.g.e.**, s. 427.

²⁸⁸B. Hayit, **a.g.e.**, s. 10.

²⁸⁹Abdulkerim Özaydın, Canoğulları, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c.7, İstanbul, 1993, s. 154-155.

²⁹⁰A. Ziya, **a.g.e.**, s. 259.

sayılmaktadır ve 1599'dan 1875 yılına kadar Buhara Hanlığı'nda hüküm süren ikinci sülale olmuştur. Baki Muhammed bozulmuş olan devlet otoritesini güçlendirerek Belh, Andhoy, Meymene, Şibirgan, Faryab, Bağlan, Bedaşan ve Hisar'ı Buhara'ya bağladı.²⁹¹ Baki Muhammed'in ölmesiyle kardeşi Veli Muhammed tahta oturdu. Özbek beyleri ile iyi geçinmeye çalıştı ve şehirlere naip atayarak yönetimi merkezileştirmeye çalıştı. Semerkand'a atanan İmamkulu han olma iddiası ile ayaklandı ve başarılı olamadı. Savaşı kaybederek Belh şehrine sığındı. Baki Muhammed döneminden kalma vezirlerin, Veli Muhammed tarafından öldürülmesi sonucu halkta büyük tepki yarattı ve Özbek beyleri tarafından İmamkulu han olarak tanındı. Çıkan savaşta ordusunu kaybeden Veli Muhammed Şah Abbas'a sığındı.²⁹² Şah Abbas için bu durum çok güzel bir fırsattı. Çünkü çok önceden beri Türkistan'ı ele geçirme amacı vardı. Şah Abbas'ın yardımıyla Veli Muhammed Buhara üzerine sefer düzenlemiştir. İmamkulu karşısında yenilgiye uğramıştır. Esir düşen Veli Muhammed Özbek Şeyhlerinin fetvasıyla öldürüldü. Ardından yönetime İmamkulu (1611-1642) gelmiştir. Dindar bir kişiliğe sahip olan İmamkulu Han dönemi sakin geçti. Ülkesinde barış ve emniyet hâkim oldu. 1642 yılında yönetime Nezir Muhammed (1642-1645) gelmiştir. Nezir Muhammed oğlu Abdülaziz karşısında tutunamayarak tahtı ona bırakmak zorunda kaldı. Daha sonra Babürden yardım istemiştir. Babür askerleri bölgeye geldikleri vakit Mangıt topraklarını istila etmişlerdir. Bunun üzerine Nezir Muhammed Osmanlılardan yardım istemiştir. Olaylar Nezir Muhammed'in vefat etmesiyle son bulmuştur. Böylelikle oğlu Abdülaziz (1645-1681) Buhara Hanlığı tahtına geçmiştir.²⁹³

Abdülaziz Han döneminde en çok dikkat çeken olay Harezmi Hanlığı ile yapılan savaşlardır. Bu mücadeleler esnasında Buhara Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın eline geçmiştir. Abdülaziz Han 33 yıllık saltanatının kardeşleri ve komşu hanlıklarla uzun süre mücadele etmek zorunda kalmıştır. Astarhan hanedanlığı tüm çabalarıyla Şeybanî hanedanlığı'nın devamını sürdürmeye çalışmışlardır. Yöneticilerin yönetimi altındaki sahalarda merkezi otorite sağlanamadığı için yapılan çabalar başarısız kalmıştır. Abdülaziz Han verdiği mücadelelerle Ceyhun ve Seyhun arasındaki bölgeyi boyun eğdirerek başarılı olmuştur.²⁹⁴ Bir süre sonra çok usanmış ve tahtı terk

²⁹¹Hatunoğlu, **a.g.e.**, s. 493; Ziya, **a.g.e.**, s. 260.

²⁹²A.Özaydın, **a.g.m.**, s. 154.

²⁹³Ünal, **a.g.t.**, s. 11.

²⁹⁴Köse, **a.g.t.**, s. 14.

ederek Hicaz'a gitti. Onun yerine kardeşi Sübhan Kulu (1681-1702) geçti. Bu dönemde Özbek beyleri güçlendi ve Harezm yöneticileri Maverâünnehir'in önemli yerlerini işgal etti. Aynı anda Semerkand iki kere ele geçirildi.²⁹⁵ Buhara Hanlığı'nın Hive Hanlığı ile olan mücadeleleri Buhara Hanlığı'nı çok yıprattı. Sübhan Kulu Han ömrünün son zamanlarını ilimle meşgul olmaya başladı ve Begim Han'ı yerine veliaht bıraktı. 1702 yılında öldüğünde Begim Han'ın yaşının küçük olması dolayısıyla tahta en büyük oğlu Ubeydullah Han (1702-1711) geçti. Ubeydullah tahta çıktıktan sonra kardeşler arasında taht kavgaları başlamıştır. Ubeydullah Han'ın kendi yakını Mangıt boyunun reisi Rahim Atalık'ı kendi tarafına çektikten sonra 1708'de beş yıl süren isyan başlamıştır. Fergana Vadisi, 1710 yılında Buhara Hanlığı'ndan koparak Hokand Hanlığı'nı oluşturdu. Ubeydullah Han'ın ölümü devlette olumsuz şeylere yol açtı ve saltanat kavgaları başladı. Hanlık parçalara bölündü. Durumdan istifade eden Özbek beyleri 7 yıl sürecek isyanlar çıkarmış ve birçok yeri işgal etmişlerdir. Buhara başta olmak üzere Maverâünnehir'in birçok bölgesini yağmaladılar. Ebu'l Feyz döneminde iktidarlık Buhara ve civarı ile sınırlı kaldı. Asıl yönetime Mangıt hanedanından Atalık Muhammed geçti.²⁹⁶

Hanedanlığın sonunda hâkimiyet güçten düştükçe saltanat Özbek boylarının beylerine geçmiştir. Başlarında "*Atalıkların*"²⁹⁷ bulunduğu bu kişiler kendi amaçlarına ulaşmak için Hanedan mensuplarını alet edinmişler ve onları kullanmışlardır. Bazı Atalıklar çok paraya sahip olmuşlar ve devlet için önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Birçok yapılar yaptırarak halkın hizmetine sunmuşlar ve hanlardan daha çok iz bırakmışlardır. Bunlara örnek olarak Din Muhammed'in hizmetine giren Yalantuş Biy Atalık'ı verebiliriz. O, bütün biriktirdiği askeri orduların ihtiyacını karşılamış ve önemli yapılar inşa ettirmiştir. Demek buda XVII. yüzyılda

²⁹⁵A.Özaydın, **a.g.m.**, s. 154; Erdiñç Aydın, **İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç'in Buhara Hanlığı hakkındaki raporu (Tercüme-Tahlil)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes 2021, s. 11.

²⁹⁶Ünal, **a.g.t.**, s. 11; Aydın, **a.g.t.**, s. 11.

²⁹⁷Atalık, Türk devletlerinde yönetici çocuklarına öğretmenlik ve danışmanlık yapan devlet görevlilerine verilen isimdir. Atalıkların pozisyonu Batı Türkistan Hanlıkları'nda daha farklı bir hal almıştır. Buhara Hanlığı'nda, Şibânî hanedanı sonrası, tahta geçen Astarhan hanedanı devrinde, Atalık makamı yönetimde etkili olmaya başlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, 1. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2009, s. 51.

Türkistan'da kültürel hayatın devam ettiğini göstermiştir. Bu dönemde kültürel çalışmalar devam ederek çok güzel edebi eserler ortaya çıkmıştır.²⁹⁸

Özetlemek gerekirse, Buhara Hanlığı'nda XVII. yüzyılın başında iktidara gelen Canoğulları (Astarhan) Hanedanı temsilcileri ülkede siyasi istikrarı birtürlü sağlayamadılar. XVII. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde hanlık birkaç müstakil ve yarı müstakil bölgeye ayrılmıştır. Ebulfeyz Han'ın (1711-1741) iktidarı devrinde ülkede meydana gelen iç karışıklıklar ve bunun sonucunda merkezi otoritenin ortadan kaybolması ahalinin yaşamını oldukça ağırlaştırmıştır. Bunun dışında bu dönemde Buhara Hanlığı'nın her tarafında isyanlar oluyor ve Özbekler birbirleriyle çatışıyorlardı.²⁹⁹ 1720-1725 yıllarında Buhara'da bulunan Rusya Elçisi Florio Beneveni tarafından ifade edildiği üzere hanlığın sosyo-ekonomik hayatına büyük darbe indiren siyasi kriz ortamının neticesinde başında ayrılıkçı yöneticilerin bulunduğu Belh, Bedeşan, Hisar, Hocend, Türkistan, Anthoy ve benzeri büyük vilayetler artık Buhara'nın hâkimiyetinden çıkmıştır. Hiç kuşkusuz 1709 yılından itibaren Özbeklerin Ming Hanedanı'nın kontrolüne girmeye başlayan Hokand merkezli Fergana Vadisi de bu listeye dahildi.³⁰⁰ Astarhanlılar döneminin sonunda (XVIII. yüzyıl) Buhara Hanlığı'nın eski ekonomi ve kültürel önemi kalmamıştır. Hanlığın ekonomisinin zayıflamasıyla kuruluş işleri de azalmıştır.³⁰¹

Buhara'da 1721-1725 yılları arasında merkezi otorite sarsılmıştır. Buhara yöneticisi Ebulfeyz Han'ın çevresinde bulunan vezirler ve yüksek rütbeli insanların etkisi altına girmişlerdir. Bu yüzden hanın aldığı kararların pek çoğunda bahsi geçen kişilerin etkisi olmuştur. Ubeydullah Han'ın 1711 yılında ölümünün ardından genç yaşta Buhara tahtına getirilen ve devleti yönetme kabiliyeti olmayan Ebulfeyz Han, devletin feodal parçalanmalarına karşı koyamadı. Devlet işlerini elinde tutan Özbeklere rakip olan Ebulfeyz Han, artık bir kukla haline gelmişti. Beneveni Buhara'ya geldiği zaman, Buhara Hanlığı'nın yıllardır uğraştığı bu siyasî istikrarsızlığın farkına varmıştı. Yine de Buhara Hanlığı'nın merkezî otoritesinin çok ciddi manada sarsıldığı aşikârdı. Hatta İran hükümeti de bu durumdan faydalanmak istemekteydi. Bu sebeple Beneveni'nin

²⁹⁸V.V.Bartold, **Türkistan'ın Kültür Tarihi**, çev. Gülnisa Aynakulova, Ankara, Astana yayınları, 2020, s.141.

²⁹⁹Abdurrahman Tali, **Tarih-i Abu-l-Fayz-hani (İstoriya Abulfayz-hana)**, Perevod A.A. Semenova, Taşkent, İzd. Fan, 1959, s. 44.

³⁰⁰Diñçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. yüzyılın İlk Yarısı)**, İstanbul, İdeal Kültür Yayınları, 2015, s. 13-15

³⁰¹Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 20.

Buhara’da bulunduğu bu ilk yıllarda, İran hükümeti de Buhara Hanlığı’na bir elçi gönderdi. Beneveni kaleme aldığı raporların pek çoğunda ülkede meydana gelen bu karışıklıklardan bahsederken Buhara Hanlığı ordusunun teçhizatının yeterli olmadığını ve bu çatışmaların yaşandığı dönemlerde ordunun dağıldığını belirtir. Yine Beneveni Buhara ordusunun hafif ateşli silah ve toplarla donatıldığını, kötü bir vaziyette bulunduğunu aktarır. Beneveni, Buhara Hanlığı’nın komşu devletlerle münasebetleri hakkında da pek çok malumat edindi. Hanlığa ait kaleler ve birlikler hakkında bilgi topladı. Hanlığın siyasî durumu hakkında pek çok bilgi aktaran Beneveni, ticaretin Türkistan hanlıklarının ekonomik hayatında önemli bir rol oynadığının bilincindeydi. Lakin, sürekli devam eden feodal çekişmelerin sonucu olarak Buhara’da ticaretin gerilemeye başladığını fark etmişti. Raporlarında bölge ticaretine dair ciddi bahisleri de ele alan Beneveni, 4 Mart 1723 tarihli raporunda, bölgenin ticarî durumunu şöyle izah eder: “...*Yolun her yerinde yataklar (rezerv) vardı. Ticaret için sadece Belh yolunda kısmen hizmet veriliyordu. Lakin orası halen pazar olarak yetersizdi. Zira, dördüncü yılda kervanlar Hint ülkesinin Kabil, Elahor ve diğer şehirlerine gitmeyecekti. Özbekler devamlı kendi aralarında bir çekişme halindeydi.*”³⁰²

Canoğulları devrinde Buhara Hanlığı iktidarına sırasıyla Cani Muhammed (1601- 1603), Baki Muhammed (1603-1605), İmamkulu Han (1611-1642), Nezir (Nadir) Muhammed (1642-1645), II. Abdülaziz Han (1645-1681), Subhan Kulu Han (1681- 1702), II. Ubeydullah Han (1702-1711), Ebu’l Feyz Han (1711-1747), II. Abdülmümin Han (1747-1751), III. Ubeydullah Han (1751-1754), Şirgazi Han (1754-1756), Ebu’l Gazi Bahadır Han (1757-1785) gelmiştir.³⁰³

Astarhan Henadanının Buhara Hanlığı’nda hüküm sürdüğü XVII. yüzyılda yaşamış Mahmud İbn Veli’nin “Bahr’ül-Esrar” adlı eserinde Buhara şehriyle ilgili tespitleri o döneme ışık tutmaktadır: “*Buhara – Maverünnehir’in şehirlerindedir ve onun başkentidir. Alimlerin birçoğunun düşüncesine göre o beşinci iklimdedir, fakat Mustafafi kategorik olarak onu (Maverünnehir’i) dördüncü iklime dahil eder, Buhara’yı ise oranın en meşhur şehirlerinden [biri] olarak sayar. Neticede [Buhara] mübarek ve saygın bir şehirdir ve [bu yüzden] onu kubbetü’l-İslâm olarak adlandırdılar.*”

³⁰² Özkan, Karakulak, **a.g.m.**, s. 223-224.

³⁰³Hatunoğlu, **a.g.e.**, s. 523.

Bazı tarih kitaplarında eski devirlerde Buhara'da etrafı 12 fersah olan sur inşa edildiği ifade edilmektedir. Buhara'dan Semerkant'a kadar altı günlük yoldur. [onun etrafından] geçen yolların her tarafında bahçeler ve mamur yerler doludur. Bu fasıla Miyankalat olarak adlandırılıyor ve [Semerkant] şehri ile yakındır. Buhara'da çok miktarda köy, kasaba ve işlenmiş toprak vardır.

Gara'ib'in müellifi Buhara'dan daha iyi bir şehrin yer yüzünde olmadığını söylüyor. Oranın insanları yiğit, faziletli, neşeli, adaletli, samimi ve [bunula birlikte] saftır. Şiddete taraftar değillerdir. Bu şehrin özelliklerinden biri zamanla oradan hadis ve hakiki inancın düstürundan uzaklaşmış sapkınların çıkmasıdır. Ne var ki, [onların] tohumları çabuk bir şekilde ortadan kaldırılıyorlar. Çok sayıda alim ve bilginin [bolluğu] sebebiyle onu ilim adamları ve ilimlerin kaynağı olarak adlandırıyorlar.

İyi kavun ve üzüm, bilhassa kavun kök nabat [türü] ve alikaki [türü] üzüm hem Maveraiünnehir ahalisi arasında hem de bazı ülkelerde tüm dünyanın en iyi ve hoş kavun ve üzümü olarak kabul edilir. Tüm dünya yeryüzünün insanları övgüde kendi memleketlerini üstün tutsalarda ve [bunda] dikkate şayan olsalarda Maveraiünnehir'in sakinleri bu hususta mükemmeldirler ve istisna oluşturlar.

Eski devirlerde bilgili insanlar bu bölgeyi sınırları içerisinde on tümenle sınırlandırdılar: Birinci tümen Harkan-rut'dur, o şu anda Gijduvan [tümeni] olarak adlandırılır; ikincisi şu anda Vabkan (Vabkent) tümeni olarak bilinen Kamat'tır; üçüncüsü [şu anda] Ahugir [tümeni olarak adlandırılan] Tarab'tır; dördüncüsü Payi-rud olarak da adlandırılan Rud-i şahar'dır; beşincisi Kam-i Ebu Müslim'dir, o şu anda Burgazi [adıyla] tanınmaktadır; altıncısı – Şafurkam'dır, o [hali hazırda] Kışlaki kalam olarak adlandırılıyor; yedincisi – Samcen'dir [günümüzde] Ramitan adıyla bilinir; sekizincisi – Sulatnabad'dır; dokuzuncusu Hudfar'dır, o [günümüzde] Zemdani olarak adlandırılıyor; onuncusu Hayrabad'dır.

Bu şehrin başka hususları ve özellikleri arasında onun gerek geçmişte yaşayan gerekse de sağ olan [meşhur] insanları, mübarek yerleri ve şeyhlerin, alimlerin, faziletli şahsiyetlerin mezarları ve aynı şekilde görülecek yerlerin çok olması sayılabilir".³⁰⁴

³⁰⁴Mahmud İbn Vali, **More Tayn Otnositelno Doblestey Blagorodnih (Geografiya)**, Vvedenie, Pervod, Primeçaniya, Ukaateli B. A. Ahmedova, Taşkent, İzdatelstvo "Fan" Uzbekskoy SSR, 1977, s.22-23,

Rus Çarlığı'nın Türkistan'daki ilk faaliyetleri bölgeyi keşfetme temelinde oluşturmuştur. XVY. Yüzyıldan başlayarak Türkistan'a çok sayıda diplomat ve asker gönderilmiştir. Bu kolonizatörler Türkistan coğrafyasının askeri, idari, coğrafi ve kültürel olarak pek çok yönünü anlatmıştır. Bu diplomatlar arasında Rus Çarı İ.M. Federoviç tarafından Buhara'ya gönderilmesi kararlaştırılan İ.D. Hohlov olmuştur. Onun bu konuda tuttuğu notlar Astarhan Hanedanlığı ve İmamkuli Han devrinde Buharas hakkında önemli bilgiler vermiştir:

“1619'da Buhara'da İmamkulu Han (1611-1642) Rus Çarlığı ile ticari ilişkileri geliştirmek üzere Âdem Beg (Adambay) adındaki elçisi ile Moskova'ya bir mektup göndermiştir. Bu mektupta Rusya'nın tamamının hükümdarı Büyük Knez Çar Hazretleri Mihail Federoviç'e, Rusya'nın büyük hükümdarları ile Buhara'nın eski hükümdarları arasındaki dostluk ve sevgi bağlarını hatırlatmak için eski atalarının arasındaki var olan iyi ilişkiler ve iki halk arasındaki serbest ticaret yapılabilmesini talep etmiştir. Ayrıca hükümdara Kırım ve Nogay halkından çok fazla kişiyi esir aldıklarını ve onları kendi ülkesi Buhara'ya getirdiklerini, Rusya'nın tümünün hükümdarı Büyük Knez Mihail Federoviç'in sadece elçi veya güvenilir adamını yollamasıyla bu esirleri elçilerle birlikte Moskova'ya yollayabileceğini bildirmiştir. Nitekim Hohlov'un ilk ciddi elçilik faaliyeti de bu olay örgüsü neticesinde gerçekleşmiş, tekrar ülkelerine gitmek üzere Moskova'da bulunan Buhara ve Hive elçileri ile Buhara'ya gönderilmek üzere hazırlıklara başlamıştır.”³⁰⁵

İ.D. Hohlov Buhara'ya ulaştığında İmamkuli Han Semerkant'ta bulunuyordu, bu nedenle onun yerine bakan Vali Mirza Bik ağırlamış ve 10 gün boyunca ihtiyaçlarının karşılamışlardır. Buhara valisi Hohlov'un yanında getirdiği Akdoğanları almak için çok çabalamıştır. Buhara elçisi Âdem Bay ile Hohlov'un tercümanı arasında kavga çıkmıştır. İ.D. Hohlov kendisine verilen talimatnameye sadık kalarak Akdoğan'ları İmamkuli Han'a sunacağını belirtmiştir. İ.D. Hohlov Buhara Han'ı İmamkulu'nun gelmeyeceğini anlayınca vakit kaybetmeden Semerkant'a doğru yola çıkmıştır. Nihayetinde Han'ın huzuruna kabul edilmiş ve yanında getirdiği Akdoğanlar ve hediyeleri İmamkuli Han'a takdim etmiştir. Yapılan protokol işlemlerinden sonra Rus kölelerin bırakılması için müzakereler başlamıştır.İ.D. Hohlov'a verilen talimatnameye göre Buhara

³⁰⁵ Mesut Karagulak, İki Dünya Arasında Bir Elçi: İvan Daniloviç Hohlov'un Buhara Misyonu (1620-1622), **Turkish Studies-Social Sciences**, 15(1), s. 369-388.

Hanlığı'nda tutsak olan esirlerin sayısı, hangi işlerle meşgul oldukları ve Han'ın sarayındaki pozisyonları hakkında bilgi toplanması istenmiştir.³⁰⁶

Buhara Han'ı ile İ.D. Hohlov arasında başlayan müzakereler neticesinde İmamkulu Han, İ.D. Hohlov'un Rus kölelerin bırakılması için teklif ettiği para ile ancak sekiz kölenin fidyesinin karşılanacağını söylemiştir. Hohlov'a verilen nakaz gereği daha fazla kölenin özgürlüğüne kavuşturulması planlandığından müzakere süreci uzamıştır. Bunun üzerine bu süreç hanın amcası ve aynı zamanda hazine memuru Nadir Diyanbegi³⁰⁷ ile devam etmiştir. Böylece görüşmeler neticesinde Hohlov öncelikle yirmi yedi esirin serbest bırakılmasını sağlamıştır. Daha sonra kendisi bizzat para ödeyerek toplamda kırk dört Rus esirin özgürlüğünü elde etmiştir. Hohlov'un Feodor Velyaminov ve Vasili Boltin adlı esirleri kurtarmak için cebinden yetmiş sekiz ruble ödediği notlarında yer almaktadır. Hohlov'un Rus esirlerini kurtarma yönündeki diplomasi başarısı bölgeye giden Rus elçilik heyetlerinin çok azı tarafından gerçekleştirilebilmiştir. Hohlov'un tuttuğu seyahat notlarında önemli bir kısım teşkil eden bölüm de Nadir Diyanbegi ile görüşmesi olmuştur. Daha çok Nadir Diyanbegi'nin Hohlov'a soruları ve cevapları etrafında şekillenen görüşme, önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Han'ın amcası Nadir Diyanbegi, Hohlov'a step bölgeleri hakkındaki bilgileri Nogay köle tacirlerinden aldığı söylemiştir. Ayrıca Kazaklar ile yapılan mücadelede Rus kölelerin kullanıldığını da eklemiştir. Buhara ve bölgedeki siyasi, iktisadi ve askeri durumun oldukça kaotik bir yapıda olduğunu belirten Hohlov, Belh ve İranlıların (Safevilerin) savaş halinde olduğunu, yine Safeviler ile Hint-Türk Devleti (Babürler) arasındaki çatışmanın devam ettiği bilgisini vermiştir. Hohlov'un notlarında Belh ve Buhara iki kardeş arasında bölünmüş tek bir hanlık olarak anlatılmıştır. Buhara Hanlığında bulunduğu süreçte bölgenin askeri yeterliliğini de inceleyen Hohlov bölgede silahların oldukça eski olduğunu, demir bir top gördüğünü, askerlerin çoğunluğunun atlı okçu ve mızraklı süvari birliklerinden oluştuğunu, belirtmiştir. Bu süvari birliklerinin yüz bin civarında olduğunu belirtmiştir. Hohlov'a verilen talimatnamelerde bölgede Rus hâkimiyetinin tesis edilmesi için hanların önde gelenlerinin Rus Çarlığının hizmetine girmesini sağlaması da vardı. Başarılı bir elçilik faaliyeti yürüterek Rus esirlerin büyük bir kısmının serbest kalmasını sağlayan Hohlov kendisine verilen bu görevi de

³⁰⁶ Karagulak, **a.g.m.**, s. 379-380.

³⁰⁷ Buhara devlet teşkilatında önemli bir unvan olan Divanbegliği, hazine, mali işler, dış işleri ve diplomasi gibi muhtelif devlet görevlerini de kapsamaktadır.

*başarı ile yerine getirmiştir. Buhara'daki diplomatik misyonu sona eren Hohlov 13 Eylül'de şehri terk etmek için hazırlıklara başlamıştır. Ancak bu sırada İmamkulu'nun Semerkant'tan Buhara'ya gelişi nedeniyle Hohlov üç gün daha beklemiştir.*³⁰⁸

XVII. yüzyılda rus Çarlığı çok yönlü çıkar ilişkilerini kurarak Türkistan ve İran coğrafyası ile yakından temas kurmak istemiştir. Bu kaotik dönem 1613 yılında Mihail Federoviç'in Rusya'da Çarlığı devralmasıyla son bulmuştur. Ancak Federoviç tahta çıktığında Moskova harap olmuş ve devlet mali olarak çöküş evresine girmişti. İvan Daniloviç Hohlov'un böyle bir dönemde Astarhan ve daha sonra Buhara'ya elçi olarak gönderilmesi Rus Çarlığının bu karmaşık dönemi atlattığının ilan edilmesine dayanmaktadır. Bunun yanı sıra diplomatik olarak Türkistan hanlıkları ile uzun müddet irtibat kurmayan çarlık yönetimi, bu misyonla Rus esirlerini de bahane ederek bölgede keşif seferlerini devam ettirmektedir. Rus esirleri kurtarma girişiminde kendisinden önce bölgeye gönderilen elçilik heyetlerinden daha başarılı olan Hohlov, bölge içerisindeki feodal rekabet ve mücadeleyi de resmetmeyi başarmıştır.³⁰⁹

Abdülaziz Han döneminde Rus Çarı'ı tarafından görevlendirilen Pazuhin kardeşlerin Buhara'ya yaptığı seyahat oldukça ilgi çekicidir. Bu dönemde Buhara'ya Pazuhin kardeşler tarafından Buhara'ya yapılan seyahat Abdülaziz Han dönemi hakkında detaylı bilgiler verilmiştir:

“Elçilik heyeti 10 gün boyunca ıssız bozkırda seyahat etmiş ve ilk Buhara şehri olan Karagöl'e gelmişlerdir. Rus elçiliğin tercümanı Mikita Medvedev Karagöl'e girmek için izin istemiştir. Karagöl yöneticisinin yasavulu elçilik heyetini karşılamış ve 19 Haziran'da şehrin yöneticisi Mama Demid Bek sarayında ağırlamış ve iâşe temin etmiştir. Buhara'da elçilik ve maiyetini, 200 kişiden oluşan heyet oldukça gösterişli bir biçimde karşılamıştır. Üç günlük iâşeleri sağlanmış ve konaklamaları için eski saray tahsis edilmiş, saraydaki odalar özenle hazırlanarak kışın sıcak olması için kürkler ve halılarla donatılmıştır. Yabancı misafirlerin katiyen sokulmadığı Saray bahçesinde elçilik heyetinin dolaşmasına izin verilmiştir. Abdülaziz Han Rus elçilik heyetinin Buhara'ya ulaşmasından altı ay sonra şehre gelmiştir. Boris'e Han'ın atlarından bir tanesi verilmiştir. Heyet iki gün sonra Han'ın huzuruna çıkmak için harekete geçmiştir. 30 Aralıkta Han Boris Pazuhin'i yalnız kabul etmiş, başlığını çıkararak selamlamış ve sağında oturmasına izin

³⁰⁸ Karakulak, **a.g.m.**, s. 380-381.

³⁰⁹ Karakulak, **a.g.m.**, s. 381-382.

vermiştir. Bu ilk görüşmede Abdülaziz Han elçilik heyetinin yolculuğu hakkında bilgi edinmiş buna mukabil Boris ise Rus esirlerinden bahis açmasına rağmen Han'dan cevap alamamıştır.

Boris Pazuhin Abdülaziz Han ile görüşmesinden bir hafta sonra ikinci ziyaretini gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede de Rus esirleri hakkında tatmin edici cevaplar alamamıştır. Han'ın buradaki asıl amacı esir konusunu uzatarak hem Rus Çarlığı üzerinde güç tesis etmek hem de pazarlıklardan fazla kazanç elde etmek istediği için görüşmeleri uzatmıştır. Abdülaziz Han'ın bir başka bilmek istediği o dönem itibariyle değerli yırtıcı bir kuş türü olan Akdoğanların Rus Çarlığında olup olmadığıydı. Han Akdoğan ve diğer kuşlar ile vakit geçirmeyi sevmiştir. Pazuhin, Çar'ın Akdoğanları olduğunu söylemiştir. Elçiyle aralarında geçen bu konuşmanın ardından Abdülaziz Han iki Akdopan getirerek iki omuzuna koymuştur.

Pazuhin kardeşler ve maiyetinin Buhara'da bulunduğu süreçteki en renkli anlar Rus elçilik heyeti onuruna verilen resmi ziyafetler olmuştur. Masaalar yaldızlı sırmalı kumaş ile kaplanmıştı. Menü çok zengindi; et çeşitleri, meyveler, tatlılar oldukça düzgün bir şekilde masaya yerleştirilmişti. Boris Pazuhin masadaki tabakların altın renginde ve çok kaliteli olduğunu belirtmiştir. Masada yabancı bir elçi bulunmadığını ifade eden Boris Pazuhin, yemekte Han'ı devlet ricalini oldukça ayrıntılı betimlemiştir. Han masanın en başında oturmakta; kılıcı, yayı, kalkanı ise hemen yanında durmaktaydı. Hanın sağ tarafında din adamları oturmakta, arkasında ise on iki asker teçhizatları olan asa ve kılıçları ile belli aralıklarda yer değiştirerek beklemekteydi. Yemekte, Han'ın üst rütbeli komutanları ve emirleri aynı mertebede oturmaktaydı. Bunun dışında iki yüz kişilik bir heyet de Han'ın önünde konumlanmıştı. Bu heyetin hemen arkasındaki yükseltinin her iki yanında dokuz asker arkebüzle duruyordu. Yemek boyunca dokuz müzisyen şarkı söyleyip milli oyunlar sergilemekteydi. Masadaki yemekleri mehter adlı bir görevli getirmekteydi. Yemekler öncelikle Han'a sunulmaktaydı. Masada 17 tabak sebze, her kapta 4 farklı yemek olmak üzere 17 kâse yemek vardı. Han'ın önündeki tabaklar altındı. Ayrıca bu ziyafet esnasında Kuran'dan ayetler de okunmuştu.

Abdülaziz Han Buhara'nın zenginliğini tümüyle göstermek istemiştir. Boris Pazuhin ve maiyeti bir yıldan fazla kaldıkları Buhara'da defalarca Han'ın huzuruna kabul edilmiş, ziyafetlere katılmış ve temaslarda bulunmuşlardır. Ancak Rus esirleri hakkında uzlaşmamışlardır. 20 Eylül'de elçilik dönüş yolculuğu için hazırlık yaptığında Han, dokuz esiri bedelsiz serbest bırakmıştır. Han, esirlerin serbest bırakılmasının Rus Çarlığının gücü ile alakalı olmadığını bu lütfun

*dostluk nişanesi olarak gerçekleştiğini ifade etmiştir. Eğer Çar daha fazla esirin serbest kalmasını istiyorsa 1688'de Moskova'ya giden ve alıkonulan Buhara elçisi Molla Faruki'yi huzuruna kabul etmeliydi. Eğer bu gerçekleşirse Rus elçiler fıdye karşılığında serbest kalabilirdi. Bunun dışında Moskova'ya gönderdiği bir diğer elçi Nazar-Bey Kalmuklar tarafından soyulmuştu. Bu nedenle Abdülaziz Han bir elçisinin Pazuhinler ile Moskova'ya gitmesini istemiş, fakat bu gerçekleşmemiştir. Dönüş yolu masrafları buhara Hanlığı karşılanmalıydı. Ancak Abdülaziz Han Buhara'dayken Rus elçiliğın tüm masraflarını karşılamış ve dönüş için onlara iase vermeyeceğini ifade etmiştir. Buna karşın Pazuhin ve heyetine oldukça kıymetli hediyeler takdim etmiştir.*³¹⁰

Neticede Astarhan Hanedanı devrinde Buhara'da inşa edilen yapılar aşağıdaki gibidir.

4.2.1. NADİR DİVANBEGİ MEDRESESİ

Bu medrese İmamkuli Han'ın veziri ve Buhara Han'ı Nadir Divan Begi (1622-1623) tarafından yaptırılmıştır. Lebî havuz topluluğunun doğu kesiminde yer almaktadır. Aslen kervansaray olarak inşa edilmiş olan bu yapı, han tarafından medreseye dönüştürülmüştür. Bu medresede veranda, cami ve dersane yoktur. Avlu iki taraftan iki katlı küçük hücrelerle çevrilidir. Odalarda oyma kapılar ve kapı üstlerinde parmaklıklar bulunmaktadır. Avlu tuğla ile döşenmiştir. Ana cephe meydana bakmaktadır. Önünde havuz vardır. Çatı çok görkemlidir. Bitki motifleri arasında güneşi arayan efsanevi huma kuşu ve otlayan bir geyik görüntüsü yer alır ve koyu parlak renklerle yansıtılır. Bordürlerde arapça yazıtlar yer almaktadır. Çatının iki yan kanadı üç derin kemerle süslenmiştir. Köşelerdeki iki buket, verandadaki desenlerle iç içe geçmiştir. Medrese tarhi 52x49m dir. Medrese birçok kez onarılmıştır. Kubbe, revak ve duvarlar birkaç kez onarılmış, hasarlı hücreler restore edilmiştir.³¹¹

Medresenin yanında birde Nadir Divanbegi Tekkesi vardır. Bu tekke 1620-21 yıllarında Buhara Han'ı İmamkuli'nın veziri Nadir Divan Begi tarafından inşa edilmiştir. Çatı lükstür, arkın kanadı çok yüksek, heybetli ve bazı yerlerde kiremit parçaları vardır. İki tarafın alt kısmı bir buket

³¹⁰ Karakulak, **a.g.m.**, s. 1607-1626.

³¹¹Nadir Devonbegi medresesi, Ozbekistan Milliy Ensiklopediyasi, Taşkent, Devlet İlmîy Neşriyatı, 2000, s. 268. <https://n.ziyouz.com/books/uzbekiston-milliy-ensiklopediyasi>, 28 Mart 2022, (Çevrimiçi)

kurdele ile süslenmiştir. Odanın iki yanında diğer odalara açılan kapılar vardır. Surlar, 1914-1916 yıllarında Buhara'nın son emiri Seyyid Alim Han tarafından birkaç kez onarılmıştır. Bu tekke simetrik tarhli (27,5x25 m), girişte eyvan, tekke ve onun yan tarafında iki katlı derviş yatağı vardır. Buketlerin içindeki daire merdivenle binanın tepesine çıkılır. Odanın büyük bir kubbesi vardır, duvarları püsküllerle süslüdür. Üzerindeki muhteşem desenler korunmamıştır. Çatı verandası üç çeşit alçı çitlerle süslenmiştir. Böylelikle Tekkenin mevcut görünümü muhteşem, heybetli ve güzel bir yapıya dönüştürülmüştür.³¹² Medresenin diğer medreselerden farkı, giriş kemerindeki pençelerinde yer alan kuşların görüntüleridir. Bu efsanevi mutluluk kuşları, güneşe doğru uçan ve ruhsal bilgiye olan özlemini simgeleyen Semurglardır.³¹³

Tekke, vezir Nadir Divan Beg'i tarafından yaptırılan Lebî havuz topluluğunun ilk binasıydı. Aynı anda Sufilerin kalıp meditasyon yapabilecekleri bir yerd. Merkezde bir haç şeklindeki hücrelere sahip devasa bir kubbe yapısı vardır. Yüksek portallı kulelelerle çevrilidir. Mihrab niş renkli sarkıtlarla süslenmiştir. Portaldaki mozaik yazıtlar zamanla neredeyse ortadan kaybolmuş ve sadece XX. yüzyılda yeniden restore edildi. Zamanla havuzun diğer tarafında Nadir Divan Begi bir kervansaray inşa etmiştir.³¹⁴

4.2.2. ABDÜLAZİZ HAN MEDRESESİ

Buhara'da yer alan bu görkemli Medrese Abdülaziz Han'ın emriyle 1651-1652 yıllarında inşa edilmiştir. Uluğbeg Medresesinin karşısında yer alır. Medrese inşa edilirken Abdülaziz dedelerinin geleneklerini takip etmiş ve Miri Arab Medresesini örnek almıştır. Medresenin boyutu 60×48 m'dir. Kuzeydoğu köşesinde dersane, kuzeybatı köşesinde ise kış camisi bulunmaktadır. Mihrablı yaz camisi ise güney eyvan da yer almaktadır. Medresenin dekorunda vazolardaki çiçekli çalılıarın, yılan benzer şekillerin vb. resimleri içeren duvar resimleri, mozaik ve majolika paneller yaygın olarak kullanılmıştır. Ana portalın kenarlarında güneşe doğru uçan kuşların görüntüleri yer

³¹²Nadir Devonbegi Hanakası, Ozbekistan Milliy Ensiklopediyasi, Taşkent, Devlet İlimiy Neşriyatı, 2000, s. 269. https://n.zivouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi, 28 Mart 2022, (Çevrimiçi)

³¹³Arapov, a.g.e., s. 64.

³¹⁴Arapov, a.g.e., s. 65.

almaktadır.³¹⁵ Medresesinin duvarlarında Kur'an ayetleri değil o devirdeki şairlerin şiirleri yazılmıştır. Medresede iki cami vardır. Yazlık cami avluda, kışlık cami ise kapı koridorunun batı kısmında yer almıştır. Her iki caminin duvarları ve tavanları çok gösterişli bir şekilde dekore edilmiştir. Dershanenin beyaz duvarının üstüne mavi renk ile çeşitli resimler çizilmiştir. Bu resimlerde Hindistan ve Çin mimarisini anımsatan ağaç ve harita manzaraları yer almıştır. Buhara bu ülkelerle ekonomik ve kültürel bağları birbirine bağlamıştır.³¹⁶

Medresenin yapısı sade ve iki katlıdır. Giriş kapısının her iki yanında üstü kapalı birer eyvan vardır. Genelde medrese süslemeleri yüksek sanat ve maharetle yapılır. Geniş çatı zarif ve nadir bulunan kiremit desenleriyle süslenmiştir. Medresede İslâmi desenlerin yanı sıra efsanevi hayvan resimleri de bulunmaktadır. Medresenin odaları, özellikle güney revağının çatısı çeşitli desenlerle süslenmiştir. Kubbe tavanının genç mukarnasları arasında İslâmi motifler ve yaldızlı süslemeler bulunmaktadır. Hücrenin duvarlarında ayrıca manzaralar ve binalar bulunur. Desenler çoğunlukla mavi boyalarla çizilir. Genel olarak XVII. yüzyılda medresenin temel boyutları şu şekildedir: çevre 50x67 m, avlu – 28x35 m'dir. Medrese, esas olarak küçük onarımlar temelinde düzenlenmiştir (mukarnanın çatısını Usta Şirin Murodov tamir etmiştir).³¹⁷ Medrese, Buhara'nın XVII. yüzyıldaki görkemli mimarisinin mükemmel bir örneğidir. 1997 yılında Buhara şehrinin 2.500. kuruluş yıldönümü münasebetiyle Abdülaziz Han Medresesi, Buhara'daki tüm mimari yapılarla birlikte restore edilerek UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne dahil edilmiştir.

4.2.3. BOLOHOVUZ CAMİİ

Bolohovuz camii XVIII. yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. Bir zamanlar bu cami şehrin Cuma camisi olmuş ve Emir Buhara ziyaretinde genellikle burada ibadetini yapmıştır. Emir geldiğinde Ark'tan pahalı halılar camiye serilmiştir. Bu nedenle caminin terası ve çatı katı gösterişli

³¹⁵Arapov, a.g.e., s. 55.

³¹⁶Aşurov, Gelah, Komolov, . a.g.e., s. 54y

³¹⁷Abdulaziz Han Medresesi, Özbekistan Milliy Ansiklopedisi, c. 1, Taşkent, Devlet İlimiy Neşriyatı, 2000, s. 12. https://n.zivouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi, 13 Mart 2022, (Çevrimiçi)

bir şekilde dekore edilmiştir. Bundan iki yıl sonra Ark'ta inşa edilen Cuma camisini inşa eden ustalar bu camiyi de süslemişlerdir.³¹⁸

Ark'ın girişinin önündeki engin Registan Meydanı'nda geçmişte birçok zarif mimari yapı vardı. Bugün burada tek anıt korunmuştur, o da Buhara Orta Çağ kültürünün Bolohavuz topluluğudur. Caminin en çarpıcı özelliği, 20 ahşap sütunlu ceviz, karaağaç ve kavaktan oluşan yaz eyvanının dekorudur. Kolonların uzunluğu, iki gövdenin birleşmesiyle sağlanır. Mantar şeklindeki sarkıt kafaları parlak renklerle dekore edilmiştir. Çapraz kirişler tavanı çok renkli dikdörtgen kasetlere böler, Buhara el sanatının baş yapıtlarını temsil eden yıldız şeklindeki bir figürü temsil ediyor.³¹⁹ Mescidin büyük açık eyvanı, meydanın bir tarafındaki kompakt bir minare ve meydanlar arası derin bir havuz iyi bir izlenim bırakmıştır. Registan tarafından bakıldığında bu cami daha güzel gözükmiştir.³²⁰

4.2.4. KUKELDAŞ MEDRESESİ

Buhara'nın en büyük medresesi 140 hücreli Kukeldaş medresesidir. XVI. yüzyılın ortasında, Buhara Han'ı Abdullah Han'ın yüksek görevlilerinin biri tarafından yaptırılmıştır. Seksen metreye altmış metrelik ve iki katlı olan bu yapı bugünde ayaktaadır. Lebî havuz yakınındadır.³²¹

Bu yapı 1568-1569 yılında inşa edilen Han'ın önde gelen Kulbaba Kökeldaş'ın (Han'ın süt kardeşi) adını taşır. Medresenin boyutları 86 × 69 m'dir ve Buhara medreselerinin en büyüğünden bir tanesidir. Medrese iki kata yayılmış 160 hücreye sahiptir. XX. yüzyılın en ünlü Türkistan yazarlarından Sadraddin Ayni burada okumuştur. Medresenin geleneksel cepheleri majolica ile dekore edilmiştir. Lebî havuz'a bakan ana cephede lobi, cami ve dersane bulunmaktadır. Medresenin iç mekanları çeşitli ilginç yanmış tuğladan veya gançadan yapılmıştır. Sovyet döneminde medreseler bir süre de kapatılmış ve otel olarak kullanılmıştır.³²²

Miyonhanenin sakin kubbeleri tarzıyla herkesin ilgisini çekmiştir. Onlar gançtan farklı olarak dökülen çukurlardan toplanmışlardır. Avludaki kuzey veranda ise yosunlarla dekore edilmiştir. Bu

³¹⁸Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 55.

³¹⁹Arapov, **a.g.e.**, s. 76.

³²⁰Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 56.

³²¹Zarcone, **a.g.e.**, s. 112.

³²²Arapov, **a.g.e.**, s. 78.

mavi, yeşil ve beyaz süslemeler bitkileri tasvir etmiştir. Çatı eski halini kaybetmiş ve bu yüzden demir takviye edilmiştir. Kapı levhaları ahşap parçalarından toplanmış ve demir takviye edilerek sağlamlaştırılmıştır. Bu ahşap parçaları ufak ve ince oymalarla kaplıdır. Kapı dekorasyonu insanı şaşırtacak geometrik şekillerden oluşmaktadır. Medrese kendine has tarzıyla büyük ehemmiyete sahiptir. Diğer medreselerin dış duvarı düz ise, bununsa eyvanlı balkonlu şeklinde dekore edilmiştir. Eyvanlı balkonların yapılmasının sebebi medresenin çevresinin güzelliğini ortaya çıkarmaktır. Kısa bir zaman sonra medrese diğer yapılar arasında kalmış ve binanın dış güzelliğinin bir önemi kalmamıştır. Medrese restorasyon gördükten sonra etrafı bahçeyle çevrilmiştir. Günümüzde bu yapı valilik arşivi olarak kullanılmaktadır.³²³

4.2.5. KOŞ MEDRESESİ

Bu medrese şehrin batı tarafında ve Taliban kapısının yakınında yer almaktadır. Abdullah Han tarafından yaptırılmıştır. Medrese diğer Medreselerin tarzında olup, iki katlıdır. Merkezi avlunun etrafındaki koridorlarla inşa edilmiş iki büyük binadan oluşmuştur.³²⁴

4.3. MANGITLAR DEVRİNDE BUHARA'DA YAPILMIŞ İMAR FAALİYETLERİ

XVIII. yüzyıl Türkistan'da meydana gelen mühim olayların biri de İran Hükümdarı Nadir Şah'ın Güney Türkistan'ı işgal etmesidir. İşgal sonrası Batı Türkistan'da var olan eski Cengizli sülaleler ortadan kaldırılmış ve urug başkanlarının zorba yönetimlerinden ibaret olan ufak beylikler kurulmuştur.³²⁵ Buhara Emirliği'nde Mangıtların iktidara gelmesi bunun bir örneğidir. Zira bu hanedanların hiçbiri Cengiz'in soyundan değildir. Onların aslı onunla beraber seferlere katılan boylardandır.³²⁶

³²³Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 48-49.

³²⁴Schuyler, **a.g.e.**, s. 428.

³²⁵Togan, **a.g.e.**, s. 270-271.

³²⁶Nurettin Hatunoğlu, **a.g.e.**, s. 496.

Buhara Hanlığı'nda Mangıt Hanedanı'nın iktidara gelmesi Ebulfeyz Han devrinde ortaya çıkan siyasi istikrarsızlığın yanı sıra İran'da hâkimiyeti ele geçiren Nadir Şah'ın siyasi faaliyetleri ve askeri seferleriyle bağlantılıdır. Tarihi kaynaklarımıza göre 1737-1738'de Belh'i zapt eden Nadir Şah'ın oğlu Rızakuli Mirza 10-12 bin kişilik ordusuyla Amu Derya'nın sağ tarafına geçerek Buhara Hanlığı'nın önemli vilayetlerinden biri olan Karşi'yi kuşatmıştır.³²⁷ Ebulfeyz Han iktidarının son döneminde yönetim Mangıt kabilesinin temsilcisi Hüdayaroğlu Muhammed Hâkim Biy Atalık'ın kontrolü altında olmuştur. O, Hanlığın içerisinde bulunduğu zor dönemi aşmak için çareyi Nadir Şah'a müracat etmekte bulmuştur. Bu amaçla ona tâbi olacağını belirten bir mektup göndermiştir.³²⁸

Nadir Şah'ın 27 Ağustos 1740 yılında Buhara'ya ait Kerki'ye geldiğini işiten Hâkim Biy Atalık oğlu Muhammed Rahim'i Hisar ve Karşi hâkimleri ve çok sayıda kumandan zâdeganla birlikte onun otağına yolladı. Buhara heyeti dâhilindeki yüksek orun sahipleri boyun eğerek Nadir Şah'a hizmet etmekten şeref duyacaklarını belirttiler. Nadir Şah bundan büyük memnuniyet duydu. Daha sonra Nadir Şah'ın ordusu Karakul üzerinden başkent istikametine doğru manevralar yaparak Buhara'ya dört fersah mesafede kamp kurdu. Ebulfeyz Han direniş göstermekten yoksundu. Çünkü onun Türkistan'ın uzak bölgelerinden topladığı Türkmen ve Özbeklerden meydana getirdiği ordusu Nadir Şah tarafından bozguna uğratılmıştı. Bu yüzden boyun eğmekten başka bir çaresi yoktu. Neticede Hâkim Biy Atalık Buhara'nın önde gelen şahsiyetleri ile birlikte Nadir Şah'ın huzuruna çıkarak itaatini bildirmiştir.³²⁹

Nadir Şah dönerken resmiyette Ebulfeyz Han'ı bırakmış olsada, gerçekte bütün yetki o andan itibaren Mangıt Emiri Muhammed Hâkim Biy Atalık'ın eline geçmiştir. Nadir Şah Buhara'dan ayrılırken iç çekişmelerin önde gelenleri ile beraber 12 bin aristokrat ve yüksek orun sahiplerini kendisiyle beraber İran'a götürmüştür. Bunların arasında Muhammed Rahim'de vardı.

³²⁷Mirza Mehdi-han Astrabâdî, “İstoriya Nadir-Şaha (Tarih-i Nadiri)”, Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv. İranskie, Buharskie i Hivinskie İstoçniki, T.II, Moskva-Leningrad, İzd. AN SSR, 1938, s. 139.

³²⁸Djamşed Djurabayev Habibullaeviç, “Borba za Tsentralizatsiyu Gosudarstvennoy Vlasti v Buharskom Hanstve v Period Pravleniya Muhammada Rahim-Hana (1747-1758)”, Vestnik Tadjikskogo Gosudarstvennogo Universiteta Prava, Biznesa i Politiki, Seriya Gumani- tarnih Nauk, 2012, s. 77.

³²⁹Mirza Mehdi-han Astrabâdî, a.g.e., s. 140-141.

1743 yılında babası Muhammed Hâkim Biy'in ölmesi üzerine Buhara'ya ziyaret ediyor.³³⁰ Nadir Şah 1747 yılında Meşhed'de vefat ettikten sonra Muhammet Rahim'e Buhara tahtının yolunu açmıştır. 1747 yılının Recep ayının ilk günü (9 Haziran) Kızılbaş ordusunun komutanı Behbudhan tarafından toplanan meclis toplantısında Ebulfeyz Han Buhara tahtından uzaklaştırılmıştır. Onun yerine 12 yaşındaki oğlu Abdülmümin getirilmiştir. Gerçekte ise, bütün yetki Muhammed Rahim'in elindeydi.³³¹ 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümünün Buhara'ya ulaşması üzerine Ebulfeyz, Mir Arap Medresesi'nin odalarının birinde saklanmıştır.³³² Görevinden indirilen Ebulfeyz Han, İran askerlerinin refakatinde bulunan Kalandarhan bahçesine götürülerek bir odada hapsedilmiştir.³³³ Saklandığı Medrese de yakalanan Ebulfeyz Rahim Han'ın emriyle öldürülmüştür.³³⁴

Buhara'da Mangıt Hanedanlarından en önemlileri Muhammed Hâkim ve onun oğlu Muhammed Rahim'dir. Nadir Şah Muhammed Rahim Han'ı savaşlarda kullanmak üzere maiyyetindeki askerleri ile beraber Horasan'a götürmüş ve orada ona olan güveni artmıştır.³³⁵ 1745 yılında Buhara'ya dönen Muhammed Rahim, Nadir Şah'ın desteğini alarak kuşbeyi makamına getirilmiştir.³³⁶

Muhammed Rahim'in Buhara'da hâkimiyeti ele geçirmesi konusunda F. Efremov'un notları oldukça dikkat çekicidir. Onun belirttiğine göre Buhara seferinden sonra Nadir Şah Ebulfeyz Han'ın kızını eş olarak almıştır. Özbek ve diğer farklı kişileri yanı sıra beraber kendi ülkesine götürmüştür. Ebulfeyz Han'ın kızı İran'da yaşarken hastalanmıştır. Kocasını Nadir Şah'tan anne babasını ve Bahaeddin Nakşibendi'nin türbesini ziyaret etmek için Buhara'ya gitmesine hiçbir istemiştir. Muhammed Rahim'in başkanlığında bir miktar İranlı asker ile gitmesine izin vermiştir. Rahim Biy henüz Buhara'ya varmadan Şah'ın ölüm haberini alıyor. Önce askerlerin ittatinin alıyor

³³⁰Mîrzâ Abdal Azîm Sâmi, **Ta'rîh-i Salâtîn-i Mangîtiya (İstoriya Mangitskih Gosudarey)**, İzdanie Teksta, Predislovie, Perevod i Primeçaniya L.M. Epifanovoy, Moskva, İzd. Vostoçnoy Literaturı, 1962, s. 42-43.

³³¹B.A.Ahmedov, **İstoriko-Geograficeskaya Literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv.** (Pismennie Pamyatniki), Taşkent, İzd. Fan, 1985, s. 113

³³²K.Recebov, **Muhammed Rahimhan Mengitler Sulalesi Asasçısı**, Buhara Mevcleri, S. 3, 2005, s. 36-37.

³³³Ahmedov, **a.g.e.**, s. 113; Djurabayev, **a.g.e.**, s. 83-83.

³³⁴Recebov, **a.g.e.**, s. 498.

³³⁵Togan, **a.g.e.**, s. 201.

³³⁶Hatunoğlu, **a.g.e.**, s. 498; Recebov, **a.g.e.**, 36-37.

ve ziyaretinin asıl sebebi ortaya çıkmasını diye Ebulfeyz'in kızını saklamıştır. Sahte bir kararname yazdırmıştır. Kararnamede Ebulfeyz'in Şah adına öldürülmesi ve kendinin de Atalık makamına gelmesini belirtmiştir. Buhara'ya gelmiş ve Han bahçesi Cizmanda'da yerleşmiştir. Ebulfeyz Han'ı Şah'ın emirlerini ileteceği bahanesiyle yanına çağırılmış ve onu rehin almıştır. Daha sonra kendi hazırlattığı sahte kararnameyi şehrin ileri gelenlerine yollayarak onların da desteğini almıştır. Böyle bir kurnazlıkla şehri ele geçirmiş ve Ebulfeyz Han'ı da öldürterek yerine oğlunu geçirmiştir. Kendisi de Atalık makamını alarak Hanlığın gerçek iktidarının sahibi olmuştur.³³⁷

Buhara Emiri Şah Murad 1789 yılında Osmanlı Sadrazamına bir mektup göndermiştir. Gönderdiği mektubunda Muhammed Rahim Biy'in iktidara gelişini de anlatmıştır. Mektupta şu bilgiler yer almıştır:

“Eskiden beri bu memleketlerin padişâhı Cengiz neslinden idi. Vakta ki Rafizî Nadir Şah galebe etti, devlet erkânından pek çoğu zillete düşüp hakaret gördü ve rezil kimseler makam sâhibi oldu. Hattâ o zaman akrabamız olan Muhammed Rahim Han'a emrolunmuş ki Ebülfeyz'I hükümette indirsin ve yerine, hanedana zarar gelmemesi için bir yabancı değil fakat yine Ebülfeyz'in evlâdından birini padişâh yapsın. Böylece yerine padişâh olan oğlu şeytana uyarak o zatı şehit etmiş ve aynı zamanda, bozguncuların tahrikiyle yedi evlâdını dahi şehit etmiştir. Sonra kendinin Abdülmümin Han ve Lütfullah Sultan adlarında iki oğlu kalmış, az sonra da yukarıda adı geçen Muhammed Râhim Han da bu ikisini şehit etmiştir.”³³⁸

1747 yılının Mayıs ayında Ebulfeyz Han Muhammed Rahim Biy'in emriyle idam edilmiştir. Böylelikle Buhara'da ilk defa yüksek yönetim makamına Cengiz soyundan olmayan Mangıt asıllı Muhammed Rahim Biy geçmiş ve Hanlığın mutlak hâkimi o olmuştur. Han tahtına oturduğu Ebulfeyz Han'ın 12 yaşındaki oğlu Abdülmümin'i de vesayeti altında tutmuştur.³³⁹ Mirza Abdal Azim Sami'nin bildirdiğine göre o *“kızını Abdülmümin ile evlendirerek devletin tam hak sahibi*

³³⁷F.Efremov, **Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiyu**, 3-e Vnov Pereizd., İsp. i Umnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondireva, Kazan 1811, s. 91-92; Koç, **a.g.m.**, s. 151.

³³⁸Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, İstanbul, İÜ Yayınları, 1990, s. 23-24; Koç, **a.g.m.**, s. 151.

³³⁹Koç, **a.m.**, s. 151.

hükümdarı haline gelmiştir”.³⁴⁰ Abdülmümin’in suikastla öldürüldüğüne dair farklı görüşler vardır. F. Efremov’a göre Abdülmümin’e suikastı kuran kişi Muhammed Rahim Biy Atalık’ın karısıydı. O babası Ebulfeyz’in intikamını almak için bu planı yapmıştır ve Abdülmümin’i öldürtmüştür.³⁴¹

Muhammed Rahim merkezi otoriteyi ve ülkenin birliğini sağlamak amacıyla 1756-1757 yılında Hisar’a sefer düzenlemiştir. Orayı boyun eğdirdikten sonra hâkim olarak amcası Danyal Biy’i atadı ve o bütün dağlık bölgelerin yönetimiyle görevlendirilmiştir. 1758 yılında Muhammed Rahim’in vefat etmesi sonucu Buhara tahtı hükümdardan yoksun kalmıştır. Onun kızından olan on altı yaşındaki torunu Fazıl Töre dışında mirasçısı yoktu.³⁴² Muhammed Rahim’in amcası Danyal Biy çok enerjik ve hareketli biriydi. Emirler, yetkililer, bürokratlar ve kabile beylerinin ittifakıyla Danyal Biy hâkimiyetin başına geçmiştir. Fazıl Töre Han makamına çıkartılmış ve kendisi de onun yanında Atalık olarak kalmıştır.³⁴³

Muhammed Rahim bir yandan fetihlere devam ederken bir yandan da başkent Buhara’nın imar ve iskân işlerini de aksatmamıştır. 1752 yılının kışında ve 1753 yılının baharında nerdeyse Buhara’yı yeniden inşa etmiştir. Şeybani Ubeydullah Han (1533-1539) döneminde yapılan ve zamangeçtikçe çokça yıpranan surunu güçlendirmiştir. Bunun için Buhara’nın tümenlerinde yaşayan köylüler ile şehirde yaşayan tacirler seferber edilmiştir. İkiye ayrılan her bir grup surun bir bölümünün inşasından sorumlu tutulmuştur.³⁴⁴

Danyal Biy döneminde Buhara Hanlığı’nda merkezi otorite sağlanmış, fakat dış siyasette gerekli adımlar atılmamıştır. 1760 yılında gerçekleşen Belh ve Bedehşan seferleri başarısız

³⁴⁰Sâmî, **a.g.e.**, s. 45-46.

³⁴¹F.Efremov, **a.g.e.**, s. 94.

³⁴²Sâmî, **a.g.e.**, s. 46-47; Koç, **a.g.m.**, s. 154. Mir Abdülkerim Buharî göre Rahim Biy tahta çıktıktan sonra Miyankal hâkimliğine amcası Danyal Biy’i getirdi. Ayrıca kendisi Şehrisebz, Hisar, Kulab ve Hocend üzerinde hâkimiyet sağladı. Taşkent ve Türkistan da onun hâkimiyeti altında olan yerlendendi, ancak Rahim Biy’in buralardaki hakimiyeti sadece sembolik bir nitelikteydi, Mir Abdoul Kerim Boukhary, **Histoire de L’asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand) Depuis les dernieres années du régime de Nadir Châh (1153)**, jusqu’en 1233 de l’Hégire (1740-1818), Publiée, Traduite et Annotée par Charles Schefer, Paris 1876, s. 116.

³⁴³Anke von Kügelgen, **Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18. - 19. Jahrhundert)**, Orient-Institut; Würzburg, Ergon in Kommission, İstanbul 2002, s. 73-75; Koç, **a.g.m.**, 154.

³⁴⁴İ.M.Müminov, **İstoriya Buhari: S Drevheysh Vremen Do Naşih Dney**, Taşkent, Izdatelstvo “Fan” Uzbekskoy SSR, 1976, s. 124; Muhammed Bilal Çelik, **1800-1865 yılları arasında Buhara Emirliği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şubat 2009, s. 69.

olmuştur.³⁴⁵ Merv'i ele geçirmek için Kaçarlar la giriştiği mücadeleden de olumlu netice almamıştır. F.S.Efremov'un belirttiğine göre Danyal Biy oğlu Şah Murad'ı 2000 kişilik küçük bir orduyla Merv'e yollamıştır. Ancak Şah Murad savaşı kaybetti ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu savaşta birçok Buhara askeri öldürülmüştür. F.S.Efremov'un belirttiğine göre Merv'e yapılan bu başarısız seferden iki yıl sonra Danyal Biy Hivelilerin çok isteği üzerine Ebulgazi Han'ın öz kardeşini Badal Bek'in komutası altında 1500 kişilik ordu ile Hive'ye yollamıştır. Hivelilerin isteği kendi hükümdarları Muhammed Emin İnak'ı ortadan kaldırarak Danyal Biy'in rızasıyla Ebulgazi Han'ın kardeşini Hive tahtına çıkarmaktı. Yapılan kompleyi öğrenen Muhammed Emin İnak Buhara ordusuna saldırı düzenliyor. Çatışmanın en kritik anında Buhara ordusunun komutanı Badal Bek F.S.Efremov'u yardım istemek üzere Buhara'ya gönderiyor. F.S.Efremov Buhara'ya döndükten sonra ülkesine gitmek üzere Hokand'a kaçmıştır. Bu yüzden Buhara-Hive çatışmasının sonucu hakkında pak bilgi yoktur.³⁴⁶

Danyal Biy Atalık'ın hâkimiyeti devrinde önemli gelişmelerin biri de Buhara Hanlığı ile Rusya arasındaki siyasi ilişkilerin gelişmesiydi. Buhara Elçisi Molla Ernazar Maksutoğlu Pugaçev ayaklanması esnasında malları yağmalanan Buhara tüccarlarının talebi karşılansınca ricasıyla 1776 yılında Astarhan üzerinden Moskova'ya gelmiştir. Rus Hükümeti onun beş yıl boyunca gümrük vergisi ödemeksizin ticaret yapmasına izin vermiştir. Bunun dışından Maksutoğlu'na değerli hediyelerle birlikte Buhara'da bir okul inşa etmesi için dört bin ruble gümüş hediye edilmiştir. Buna rağmen malları yağmalanan Buharalı tüccarların talepleri karşılıksız kalmıştır.³⁴⁷ Aynı Buhara Elçisi 1779 yılında St. Petersburg'a geldi ve Kazaklar tarafından yağmalanan Buharalı tüccarların taleplerinin yerine getirilmesini Rus yetkililerinden ısrarla rica etmiştir. Ayrıca kendisinin Rusya üzerinden İstanbul'a, Buharalıların da aynı topraklardan serbest bir şekilde Mekke'ye gitmeleri için izin istemiştir. Elçinin ilk talebi Rus yetkilileri tarafından reddedilmiş, ancak ikinci talebi kabul edilmiştir.³⁴⁸ F. S. Efremov Rusya'dan Buhara'ya dönen Elçi Ernazardan Han'a verilen mektubu okuması için görevlendirilmiştir. Onun belirttiğine göre bu mektubun

³⁴⁵Koç, a.g.m., s. 156; Çelik, a.t., s. 73.

³⁴⁶Efremov, a.g.e., s. 20-23; Koç, a.g.m., s. 156.

³⁴⁷Efremov, a.e., s. 21-23; Koç, a.m., s. 156.

³⁴⁸Yakovlev, "Mulla İrnazar Maksutov, Poslannik Buharskiy", Sibirskiy Vestnik, ç.1, 1824, s. 10; S.V. Jukovskiy, *Snoşeniya Rossii s Buharoi i Hivoy za Poslednee Trehsotletie*, Petrograd 1915, s. 89; Koç, a.g.m., s. 156.

aslında Buhara Elçisi'nin Rus topraklarından sorunsuz bir şekilde geçmesi için düzenlenmiş pasaport olduğunu anladı ve bunu Atalık'a izah etmiştir. Efremov her ne kadar açıklamaya çalışsa da Danyal Biy buna inanmamıştır.³⁴⁹

Buhara Hanı'nın birkaç defa kendilerine elçi yollaması üzerine İmparatoriçe II. Ekaterina tarafından 1781 yılında Buhara'ya bir elçi gönderilmiştir. Elçinin başına Orenburg Genel Valisi aslen İdil-Ural Türkü olan Mendiya Bekçurin getirilmiştir. M.Bekçurin 1781 yılında Buhara'ya ulaşmış ve Han'a İmparatoriçe'nin iyi dileklerini ve Vali'nin yazdıkları mektubu iletmiştir.³⁵⁰ Ruslar Buhara Hanlığı ile ticaret anlaşması yapmak istiyorlardı. Danyal Biy buna karşılık olarak Özbeklerin birbirine danışarak bütün meseleleri hallettiğini ve bu yüzden 92 Özbek kabilesinin onayını almadan anlaşma yapamayacağını söylemiştir.³⁵¹

Muhammed Dayal Biy döneminde kanal kazım işleri ve sulama sistemi geliştirilmiştir. Danyal Biy 25 mil uzunluğunda Urgut'un topraklarını sulayan Kazan Kanalı'nı inşa etmiştir.³⁵²

1785 yılında babasının ölümü üzerine Buhara tahtına çıkan Şah Murad çıkmıştır. Kendini Buhara Emîri sıfatıyla han ilan etmiş ve Emirliğin siyasi olarak güçlenmesine sebep olmuştur. Ayrıca Buhara Hanlığı'nın Buhara Emîrliği adıyla anılmasına neden olmuştur.³⁵³ Muhammed Rahim Han'ın imar ve iskan siyasetini devam ettirmiştir ve şehirde düzeni sağlamıştır. Buhara'nın yanısıra XVIII. yüzyılın başından beri harabe halinde olan Semerkand'ı oldukça geliştirmiştir.³⁵⁴

Şah Murad askerî ve meselelerle birlikte Emirliğin mali durumunu güçlendirmek için çaba sarfetmiştir. Bu yüzden 1785 yılında para reformunu getirmiştir. Eskiden gümüş tenge ve altın tilla (eşrefi) kullanılıyor ise, bu iki paranın yerine değeri artırılmış gümüş sikke kullanılmaya

³⁴⁹Efremov, **a.g.e.**, s. 21-25

³⁵⁰İlşat İgdavletov Suleymanoviç, "**Diplomatıçeskaya Deyatelnost Maksyuta Yunusova i Mendiya Bekçurina v Yugo-Vostoçnoy Politike Rossii v XVII v.**", Teoriya i Praktika Obşçestvennogo Razvitiya, No, 13, 2014, s. 115-116; Koç, **a.g.m.**, s. 157.

³⁵¹P.P.İvanov, "**Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI - Seredina XIX v.)**", Moskva, İzd. Vostoçnoy Lite- raturı, 1958, s. 105; Koç, **a.g.m.**, s. 157.

³⁵² Leonid Nikolaevich Obolef, "**Latest history of the Khanates of Bokhara and Kokand. Translated from the Russian of the "Turkestan gazete" for 1876, by P. Mosa**", Kalcutta, Foreign Department Press, s. 3; Çelik, **a.g.t.**, s. 74.

³⁵³ K. Recebov, **Emir Şahmurad Yahud Emîr Masum**, Buhara Mevcleri, S.1, 2006, s. 36; Hatunoğlu, **a.g.e.**, s. 499.

³⁵⁴ M.A.Abduraimov, "**Oçerki Agrarnih v Buharskom Hanstve v XVI. Pervoy Polovine XIX Veka**", c.I, Taşkent, İzdatel'stvo "Fan" Uzbekskoy SSR, 1966, s. 186; Çelik, **a.g.t.**, s. 75-76.

başlanmıştır.³⁵⁵ Buhara Emiri mali alanın yanı sıra adalet ve askerî alanda da birtakım düzenlemeler girizilmiştir. Şah Murad ihtişamlı binalarda değil de daha sade binalarda oturmayı tercih etmiştir. Suçlunun cezası Kur'an'a göre tespit edilmiştir. Buna göre soyguncular ölümle, hırsızlar sağ eli kesilerek, içki kullananlar halkın önünde kırbaçlanarak, sigara içenler de farklı cezalarla cezalandırılmışlardır.³⁵⁶

Şah Murad bundan başka Emirliğin sulama sistemini de geliştirmiştir. Daha çok Zereşan Vadisi'nin sulama işlerine önem vermiştir. Emirliği nüfuslandırma meselesi ve tarımın yaygınlaştırılması önemli siyasi konularının biri olmuştur. Şah Murad sulama sistemine dair net ve sert kurallar ortaya koymuştur. Bunlar adına ilk tedbir olarak, Emirliği eyaletlere , eyaletleri de tümenlere bölmüştür. Yapılan çalışmaların devam etmesi için gerekli olan çeşitli materyalleri, örneğin kereste, çalılık, kamış vb. şeyleri satın alabilmek için özel bir toprak vergisini yürürlüğe koymuştur. Bu vergi koş-pul vergisi olarak adlandırılmıştır.³⁵⁷ Neticede bu vergiden alınan gelirler sulama sisteminin gelişimine önemli katkısı olmuştur. Şah Murad ilerleyen zamanda bundan başka kırsal bir çalışma sistemi (merd-i vilayet) oluşturdu. Daha önce işlenmemiş topraklara, bu toprakları ekmek isteyenleri davet etti. Birçok gönüllünün talebi karşısında kanal çalışmalarına başlamak için toprak koşlara bölündü ve yeni gelenler arasında bölüştürüldü. Her koştan bir adam kiralanarak kanal kazımı gerçekleştirildi. Çok kısa bir zaman diliminde geniş çaplı sulama kanalı sistemi inşa edildi. Bu kanallar sayesinde sulanan tüm bölgelerde tahıl ekimi yapıldı. Böylelikle Zereşan Vadisi'nin sulama sitemi tamamlandı.³⁵⁸

Kügelgen Şah Murad devrini “kamusal alanın tamamen İslâmlaşması” olarak nitelendirmiştir. Kendisinin koyu bir tasavvuf ehli olmasından ötrü bu çıkarımda bulunulmuştur. Aldığı tasavvuf eğitimi sayesinde Nakşibendiye-Müceddidiye tarikatının Emirlikte önemli ölçüde nüfuz kazanmıştır. Kendisi de Şeyh Safer ile Miyan Fazl Ahmed'in halefi olarak Sufi Şeyhliği makamına ulaşmıştır.³⁵⁹ Bundan başka tasavvuf eğitimini yanı sıra şeriat ilimlerinde de kendini

³⁵⁵ Müminov, **a.g.e.**, s. 127.

³⁵⁶ Çelik, **a.g.t.**, s. 86.

³⁵⁷ Sobolef, **a.g.e.**, s. 5; Çelik, **a.g.t.**, s. 86.

³⁵⁸ Çelik, **a.g.t.**, s. 87.

³⁵⁹ Anke von Kügelgen, “Die Entfaltung Der Naqşbandiya Mugaddidiya Im Mittleren Transoxanien Vom 18. Bis Zum Beginn Des 19. Jahrhunderts: Ein Stück Detektivarbeit”, **Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries**, c. II, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1998, s. 118-121; 128-131; Çelik, **a.g.t.**, s. 88.

yetiştirmiştir. Hanefi ve Maturidiye mezheplerinin uzmanı telakki edilmiştir. Türkçe lisanı dışında Arapça ve Farsça dillerini ğrenmiş. Bu dillerde yazılmış kitapları ve metinleri okuyup öğrencilere öğretmiştir. Ayrıca fen bilimlerine de alaka duymuş ve ocuk hastalıkları üzerine bir kitap kaleme almıştır.³⁶⁰ Onun döneminde din eğitim önem kazanmıştır. Ayrıca ilahiyat eğitimi veren Medreselerin sayısı artmıştır ve bu okulların 30.000 ğrencisi olmuştur. Bundan başka da şah Murad halkın eğitimi ile yakından meşgul olmuş ve bunun için halk mekdepleri kurdurtmuştur.³⁶¹ Yine bunun döneminde Vakıflar yeniden canlandırılmıştır, Medreselere fazla önem verilmiştir. Faaliyette olan Medreselerin imknları arttırılmış ve yeni Medreseler inşa edilmiştir.³⁶² Bunun dışında şah Murad devrinde devlet parasının ve değerli eşyalarının saklanması için Ark'ta iki hazine binası inşa edilmiştir. Bunların ilki "*Ambarhane-i Bolo*" da Emir'in mücevherlerinin ve kendisi tarafından ele geçirilen malların muhafaza edildiği yerdir. "*Kuşbegi-i Bolo*" nvanlı kişi bu hazinenin sorumlusu olmuştur. İkincisi "*Ambarhane-i Poyon*" da zekat ve diğer gelirlerin muhafaza edildiği yerdir. Buranın sorumlu olduğu kişiye de "*Kuşbegi-i Poyon*" nvanı verilmiştir.³⁶³

Mangıt sülalesinin yönetime gelen liderleri ve yönetim süreleri şöyledir: Emir şah Murad (1785-1800), Emir Haydar (1800-1860), Emir Hüseyin (2.5 ay), Emir mer (4 ay), Emir Nasrullah (1827-1860), Emir Muzaffereddin (1860-1885), Emir Abulahad Bahadır Han (1885-1910) ve Emir Âlim Han (1910-1920).³⁶⁴ Bu bölümde Mangıt Hanedanlığı döneminde inşa edilen mimari eserler hakkında bilgi verilecektir.

Netice itibariyle Mangıtlar devrinde Buhara'da inşa edilen yapılar aşağıdaki gibidir.

4.3.1. OR MNAR MEDRESESİ

³⁶⁰Kgelgen, **a.g.e.**, s. 100.

³⁶¹elik, **a.g.t.**, s. 88.

³⁶²Sir John Malcolm, **The History of Persia from the Most Early Period to the Present Time: Containing an Account of the Religion, Government, Usages and Character of the Inhabitants of that Kingdom**, c. II, Londra, Printed for John Murray, 1829, s. 162.

³⁶³Ko, **a.g.m.**, s. 149.

³⁶⁴nal, **a.g.t.**, s. 16.

XIX. yüzyılda yapılmış yeni bir yapıdır. Değişik mimarisinden ötrü çekici bulunmuştur. Uçlarında mavi kubbeler bulunan 17 metre yüksekliğindeki, minareye benzer dört kule onların yanında fazla küçük kalan bir yapının (19 metreye 9 metre) dört köşesine yerleştirilmiştir.³⁶⁵

Çor Minar (Dört minare) zengin Türkmen tüccarı halife Niyazkuli'nin parasıyla inşa edilmiştir. Medresenin her iki tarafında hujrelerle çevrili bir avlu, yaz camisi şeklinde bir eyvan ve taş havuz bulunmaktadır. Medresenin özel görünümü orijinal girişiyle bağlantılıdır, köşelerinde mavi kubbeli minare kulelerinin yükseldiği dört kemerli kübik bir binadır. Kulelerin birinde ikinci katın kubbe salonuna açılan merdivenler vardır. Orada değerli el yazmaları bulunan bir kütüphane vardır. Türkistan'ın İslâm mimarisinde Çor Minar'ın eşsiz görüntüsü benzersizdir.³⁶⁶

Çor Minar geleneksel bir cami, tek katlı bir medrese ve tek katlı hücrelerle çevrili bir avludur. Avlunun güneybatı köşesinde Sinçli Peşevan cami yer almaktadır. Medreseye 2 katlı kubbeli bir çatı kapısından girilir. Dört köşesinde dört kule bulunan, kulelerin tepeleri kubbe şeklindedir ve sirke çinileriyle süslenmiştir. İki katlı odanın birinci katı saray şeklinde, dışları taş kaplı, çatısı kubbeli, ikinci katı kütüphane, kütüphanenin tavanı alçak kubbeli ve içi sade mukarnas halkası ile doldurulmuştur. İkinci kata kulelerin birindeki merdivenle çıkılmaktadır.³⁶⁷

4.3.2. MUHAMMED AMİN TOPÇUBAŞI MEDRESESİ

Özbek Hükümdarı Amir Şah Murad (1785-1800) döneminde, Buhara Emirliği'nin başkenti aşağı Murgukuş Gazar'da, Emir'in hükümetteki en yakın arkadaşlarından ve savunma bakanı Muhammed Amin'in himayesinde inşa edilmiştir. 15 hücreden oluşmaktadır. Medrese günümüze ulaşmamıştır. 1925-1929 yıllarında yıkılmıştır. Muhammed Amin, Buhara Emirliğinin Horasan'daki konumunu güçlendirmede aktif olarak yer almaktadır. Özellikle Bayramalıhan sonrası Merv'deki huzursuzluğun çözülmesinde önemli rol oynamıştır.³⁶⁸

³⁶⁵Zarccone, **a.g.e.**, 114.

³⁶⁶Arapov, **a.g.e.**, s. 79.

³⁶⁷Arapov, **a.g.e.**, s. 80.

³⁶⁸A.Jumanazar, **Buhara eğitim sisteminin tarihi**, Taşkent, Akadem Neşriyatı, 2017, s. 592.

4.3.3. ELÇİ ERNAZAR MEDRESESİ

Çokta heybetli durmayan medrese Rus Çariçesi II. Katerina tarafından yaptırılmıştır. Çariçe Buhara'da Tatarlar ve Rus Müslümanları için yapılacak medreseler için toplam 40.000 ruble vermiştir. Anlatılan kaynaklara göre bu para elçiye yaşanan gizli ilişkiden sonra verilmiştir. Sonuç olarak, Çariçe II. Katerina'nın İrnazar için Buhara'da bir medrese yaptırması da Ernazar'ın kuvvetini ve icraatlarını sadece ticarete yönelik değil din ve eğitim bakımından da geliştirdiğinin bir göstergesi sayılabilir. Bunun dışında, elçilik sonucu Buhara ile Rusya arasında güçlü ticari ilişkiler kurulmuş ve ticaret kervanlarının güvenliğini sağlamak için Emba nehri üzerinde bir kale inşa edilmiştir.³⁶⁹

4.3.4. YÜKSEK CAMİİ

Cuma günleri kamu hizmetine sunulmak niyetiyle inşa edilmiş bir Cuma camiidir. Buhara'nın en büyük ve en sağlam yapılarından. İçerisi tuğladan yapılmış ve üstü kapalı ve kemerlidir, koridor genişliğinde yol ile etrafı çevrilmiştir. Geniş bir avlusu vardır. Zemini daha yüksek olduğundan arkadaki surlar payandarlarla desteklenmiş tuğlalardan yapılmıştır. Ön tarafı kötüdür, bunu örtmek için çiçek desenleriyle yerleştirilmiş porselen çinilerle kaplı büyük kemerli bir kapı bulunmaktadır.³⁷⁰

Yüksek cami Buhara da XVI. yüzyıl bir güzar camisidir. Bina kare planlı (pişmiş tuğladan yapılmış), kalın duvarlara sahiptir. Cami kayalar üzerine inşa edilmiştir. Yüksek caminin kuzey ve doğu tarafı desenli kapalı bir tavanla çevrilidir. İç duvarların altları güzel isoralarla kaplıdır. Doğu cephesindeki koyu yeşil isora altıgen mavi çinilerle süslenmiştir. Tuğlaların etrafına ince bitki şeklindeki şekiller çizilmiş ve altın su ile kaplanmıştır. Duvarın batı cephesindeki izoralar çini ve kundal motifleriyle çerçevelenmiştir. Pencerelerindeki parmaklıklar seramik tuğladan yapılmıştır. Mihrabın çevresi sirke kapları ile süslenmiş ve onlara altın su gönderilmiştir. Kenarları ve üst kısmında yazma harfli dikkörtgen çanak çömlek vardır. Kitabelerin üst kısmında, tavana daha

³⁶⁹Eugene Schuyler, **Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca seyahat notları**, çev. Firdevs Çetin-Halil Çetin, İstanbul, Paradigma yayıncılık, 2007, s. 427-428.

³⁷⁰Schuyler, **a.g.e.**, s. 426-427.

yakın olan mukarnaslar yer alır. Onlara altın su denirdi. Duvarlardaki resimler (Güney resmi hariç) hala eskisi gibi parlıyor. Caminin tavanı dokuma, havuzlu ve desenlerle süslenmiştir. Eşsiz ve zarif bir klasik mimari stili kullanılarak inşa edilmiştir. Daha sonra inşa edilen mimarlar Yüksek camiden esinlenmişlerdir. Zamanla caminin zarlari düşmüş, desenleri kaymış ve kararmıştır. Bundan sonra birkaç kez yenilenmiştir.³⁷¹

XVI. yüzyılın başlarından kalma bu camii, sadece Buhara’da değil, aynı zamanda bir bütün olarak Türkistan’da ayakta kalan en eski mahalle camisidir. Diğer güzel camilerin aksine, o yanmış tuğladan uzun bir taş stilobat üzerine inşa edilmiş ve bu da onun iyi korunmasına hizmet etmiştir. Planında L şeklinde sütunlu bir eyvan içeren küçük kübik yapı, cephelerden mütevazı bir şekilde dekore edilmiş ve salonun içindeki dekorla bolca dekore edilmiştir. Mihrab duvarının iç kısmı zarif bitki örtüsü ve epigrafik süslemelerle, mozaik panellerle dekore edilmiştir. Altıgen fayanslardan yapılmış duvar panelleri altınla boyanmıştır. Duvarların geri kalan yüzeyinin yanı sıra demir zincirlerde asılı olan ahşap tavanın yanı sıra altın kaplamalı kabartmalı bir resim de “*kundal*” ile kaplanmıştır.³⁷²

4.3.5. SİTORAİ MOHİ HOSA

Buhara’daki Mangıt Hanedanlığının üçüncü nesline ait bir saray bahçesidir. Buhara’dan 4. km uzaklıktadır. İlk yapılar Nasrullah (1826-60) ve Muzafferhan (1860-85) dönemlerinde yapılmıştır. Abdullah Han döneminde (1885-1910) bir saray ve bir bahçe yapılmıştır. Amir Alim Han döneminde (1910-20) yeni bir saray eklenmiştir. Sitorai Mohi Hosa alanı 6,7 hektar olup, eski bir saray, 3 tuğlalı havlu ve birçok odalardan oluşmaktadır. Abdullah Han’ın 3 bölüme ayrılan odası karşılıklı olarak yer almakta ve düzgün bir şekilde dekore edilmiş iki salon arasında yüksek bir platformla birbirine bağlanmıştır. Platformun batı tarafında bir kraliyet tahtı var. Eski saray Amir Alim Han’ın ana ikametgahı olan yeni sarayın görkemli bir kemer kapısı vardır. Kapının

³⁷¹Baland Cami, Ozbekistan Milliy Ensiklopediyasi, Taşkent, Devlet İlimiy Naşriyatı, C. 1, 2000, s. 48.

https://n.ziyouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi, 15 Nisan 2022, (Çevrimiçi).

³⁷²Yusupova, a.g.m., s. 101.

sundurması Orta Asya yapılarına özgü olmayan bir şekilde tasarlanmış, yanları camlı ve koyu kırmızı, mavi, mor ve hava çinileri ile kaplanmıştır.³⁷³

Yapımında geleneksel sirke perçinlerinin yanı sıra Rusya'dan ithal edilen fayans kaplamalar da kullanılmıştır. Kapının üst kısmı alçıdan yapılmış çiçek biçimli bezemelerle süslenmiştir. İki kat ahşap kapı, ulusal desenlerle süslenmiş ve bakır çiçek çivileri ve zarif çiçekli zulfin ile güçlendirilmiştir.³⁷⁴

Kapıdan dış avluya geçilir. Avlunun üç tarafı revak ile çevrilidir. Kapının girişinde sağ tarafta küçük bir çeşme bulunmaktadır. Kapının girişinde sağ tarafta küçük bir çeşme bulunmaktadır. Binanın girişinde usta Abdurahim tarafından Gözgan mermerinden yapılmış aslan heykelleri bulunmaktadır. Amir kabulhanesi giriş holünün duvarları sıva ile dekore edilmiştir. Aksaray'ın içi, doğu'nun sessiz, zarif desenli ve çekici çiçeklerle dekore edilmiştir. Duvarlar aynalardan oluşuyor ve çiçek aranjmanlarının beyazlığı göz kamaştırıyor. Aksaray usta Şirin önderliğinde (25-30 kişi tarafından) 2 yıl boyunca inşa edilmiş ve dekore edilmiştir. Yeni Saray Rus mühendisler Sakoviç ve Margulis yönetiminde inşa edilmiştir. Lobi, Avrupa tarzı bir sıra halinde düzenlenmiştir. Yeni saray'ın girişi bahçeyle bağlantılıdır. Bahçenin kuzey kesiminde bir harem yer almaktadır. Batıda harem görevlileri için odaları olan küçük bir avlu vardır. Harem 2 katlı ve yarım daire şeklinde inşa edilmiştir. Yerel mimari gelenekleri korumuştur. Bahçenin ortasında 8 odalı bir köşk bulunmaktadır. Odaları 8 cepheli bir otel çevresinde yer almaktadır. Mutfağın duvarları altın ve gümüş akan su ile dekore edilmiştir. Köşkün güneyinde dikdörtgen duvarlı ve raflı büyük bir oda vardır. Diğer odalar yurtlar ve hizmetliler içindir. Bahçenin güneyinde iki katlı cami ve büyük bir yüzme havuzu vardı (1917-18). Havuz gri gözgan mermeri ile kaplanmıştır. Bina içerisinde uzun bir koridor bulunmakta ve odalar tek taraftan havalandırılmaktadır.³⁷⁵ Şimdi Sitorai Mohi Hosa da Buhara Devlet Mimarlık Müzesi-Rezervi, dinlenme evi ve çocuk sanatoryumu bulunmaktadır.

Sitorai Mohi Hosa Buhara amirlerinin bir ülke ikametgahıydı. Buhara'nın 4 km kuzeyinde, süzölmüş bir bataklık bölgesinde yer almaktadır. Ancak Sitorai-Mohi-Hosa'daki büyük ölçekli inşaata ancak Amir Abd el-Ahad zamanında başlandı (1910'da öldü). Saray kompleksi, XIX. yüzyılın sonuna kadar yirmi yıldır inşa edilmişti. Eski saray, Amir Abd el-Ahad-han'ın altında inşa

³⁷³Arapov, a.g.e., s. 64.

³⁷⁴Arapov, a.g.e., s. 65.

³⁷⁵Arapov, a.g.e., s. 65.

edilmiştir. Buhara ustalarını Rus mimarisini incelemek için Petersburg ve Yalta'ya gönderdi. Rus deneyimini kullanarak, bizim tarafımızdan Hüda Hafız başkanlığındaki yerel mimarlar, yerel Buhara ve Avrupa geleneklerini birleştiren muhteşem bir bina inşa ettiler. Saray taht bahçesi önemli bir rol oynadı. Amir'in kabul törenleri sırasında mahkeme seçkinleri kemerlerinin altında duruyordu.³⁷⁶ Sarayın bazı binaları rus mühendis Ignatij Sakoviç tarafından tasarlandı.

Sitorai-Mohi-Hosa'nın yeni saray kompleksi amir Ali Han zamanında tamamlandı. Büyük bir giriş kemeri, galerileri olan bir avlu, Avrupa tarzında bir ana bina ve bahçedeki emir haremi için bir ev vardı. Mühendis Morgulis tarafından yeni yapılar tasarlandı. Hollanda çinili sobalar, vitray pencereler ve aynalar Rus fabrikaları tarafından tedarik edildi. Girişteki mermer aslanlar Nurata ustaları tarafından heykellendirilmiş, ayrıca havuzlar için mermer dökülme yollarını ejderha çenesi şeklinde oymuşlardır. “*Beyaz salon*” da ayna zemin üzerine oyulmuş ganç paneller usta Şirin Muradov başkanlığındaki Buhara ustaları tarafından yapılmıştır. Resepsiyon odasındaki tablolar usta Hasan Can tarafından yapılmıştır. Buhara zanaatının tanınmış şaheserleridir. 1920 Devriminden sonra, Sitorai Mohi-Hosa, Buhara Ulusal Cumhuriyeti'nin (1920-1924) — tüm Buhara Kurultayı'nın Yüksek devlet organının başkanıydı.³⁷⁷

Bu saray “g” harfi şeklindeki bir binadır. Ortasında bir avlu bulunmaktadır. Dış duvarlar sıvadan yapılmış, kabartma desenlerle süslenmiştir. Çatının kenarı işlemelidir, vazolarla süslü bir pencere bulunmaktadır. Sitorai Mohi Hossa da Amir'in babası Ahad tarafından yaptırılan eski ikinci bir saray vardır. Bu sarayın tarzı tamamen farklıdır. Bu bina saray yaşamının bir anıtıdır ve farklı planlanmış ve dekore edilmiştir. Saray duvarları yapıştırıcı sır ile dekore edilmiştir. Şimdi bu saray tüberkülozlu çocuklar için için bir sanatorya hizmeti vermektedir.³⁷⁸

³⁷⁶Arapov, a.g.e., s. 66.

³⁷⁷Arapov, a.g.e., s. 67.

³⁷⁸Aşurov, Gelah, Komolov, a.g.e., s. 57-58.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BUHARA'DA YAPILMIŞ DİĞER İMAR FALİYETLERİ

Buhara'da şehirlerde ve köylerde yapılar balçıktan olmuştur. Yapıların arasındaki mesafe iki eşit çit mesafesinde olmuş ve onların arasındaki boşluk kerpiç ile doldurulmuştur. Komşuculuk önemli ölçüde artmıştır. Odanın içi ve genel binanın dışı saman ile karıştırılmış kil ile sıvanmıştır. Onun üzerinden çamur ve kaymak taşı ile sıvanmışlardır. Efremov'a göre Buhara'da taş binalar neredeyse hiç yoktur. Ziyareti sırasında sadece 10 tane taş bina gördüğünü, onlarında çok eskiden inşa edildiğini belirtmiştir. Sadece Han binalarının biraz yüksek ve boyalı olduğunu vurgulamıştır. Tabanları kerpiçten olup, yapının içerisi halılarla örtülmüştür. Fakir kesimin ise keçelerle veya kamış paspaslarla örtülmüştür.³⁷⁹

Şah Murad'ın iktidara gelmesiyle birlikte bölgede ticaret epeyce artmıştır. Buhara'da siyasi istikrar sağlandıktan sonra tarım ve zanaat üretimi artmıştır. Böylelikle Buhara Emirliği'nde ticari ve kültürel ilişkiler artmış ve etkisini göstermiştir. XIX. yüzyılın başında Buhara kervansarayları, çarşı pazarları ve ticaret kubbeleriyle hem yabancı ülkelerle, hem de komşu şehirlerden gelen birçok tüccarlara hizmet vermiştir.³⁸⁰ Buhara Hanlığı, Rusya'nın Türkistan hanlıkları ile münasebetlerde ön plandaydı durmuştur. Çünkü Buhara Hanlığı coğrafi bakımdan Türkistan'ın merkezinde yer almasının yanı sıra bölgenin en büyük ve en kalabalık nüfusa sahip devleti konumundaydı. Bu hanlık üzerinden İran, Afganistan, Hindistan ve başka ülkelere ticari yollar gidiyordu. Buharalı tüccarlar Rus pazarlarında oldukça aktif bir şekilde rol alıyorlar ve Buhara ile iktisadi bağlantılar Rusya'nın Asya devletleriyle ticaretinde önemli rol oynuyordu. Bu çerçevede ticaretin geliştirilmesi amacıyla karşılıklı elçiler gönderiliyordu.³⁸¹

Buhara zamanında Türkistan'ın önemli şehirlerinden biri olmuştur. XVI. yüzyılda oluşan statü her zaman korunmuştur. Buhara'nın merkezi şehrin büyük kısmını kaplamıştır. Birbirine bitişik bir şekilde inşa edilen antik medrese, camii, ticaret kubbeleri, kervansaray ve diğer binalar cadde ve meydanları süslemiştir. Yapıların büyük-küçüklüğü, şekli-şemalı birbirlerine uyumlu

³⁷⁹Koç, a.g.m., s. 174-175.

³⁸⁰Koç, a.g.m., s. 52.

³⁸¹Koç, **Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler**, ss. 61-90.

olmuş ve bir bütünlüğü oluşturmuştur. Günümüzde merkezdeki yapıların birçoğu özellikle dükkan ve kervansaray gibi binaların eski bütünlüğü yok olmuştur. Merkezdeki ana caddelerin kavşakları kubbeli tim'lerle ayrılmıştır. Şehirdeki dört tim'den üç tanesi Sarrafon, Zargaron, Telpakfuruşon kubbeleri günümüze kadar gelmiştir.³⁸² Böylelikle Buhara'da inşa edilen kervansaray, hamam, zindan, mesken (ev), pazar, ticaret kubbeleri gibi yapılar aşağıdaki gibidir.

5.1. KERVANSARAYLAR

Buhara, İpek yolunun güzergahında yer aldığı için Maveraünnehir'de stratejik bölge olarak kabul edilmiştir. Burada bulunan pazar yerleri ve kervansaraylar Batı Türkistan'da büyük bir öneme sahiptir.³⁸³ Kervansaraylar Çağatay Hanlığı, Timurlular, Şeybaniler ve Astarhan Hanedanları devirlerinde de ticari hayatın ihtiyacını karşılamış ve başta Buhara olmak üzere Maveraünnehir'in kadim şehirlerinde ve ticari yol güzergahlarında önemini korumuştur. Ancak kervansaraylar Buhara'da esasen Mangıt Hanedanının iktidarıyla birlikte şehir mimarisinin ana unsurlarından biri haline dönüşmüştür.³⁸⁴ Bu bağlamda Buhara'da kervansarayların sayısı oldukça çoktur ve bunların hepside çok kullanışlı olmuştur.

Burnaşev'e göre Buhara'da kervansarayların fiziki durumu şu şekilde olmuştur: *“Kervansaray binaları iki katlı olarak inşa edilmiştir. Üst kat yaşamak için, alt kat ise malların saklanması içindir. Malların saklanma durumu günlük ödemeye göre değişmektedir”*³⁸⁵ Hanikov'un tespiti ise şu şekilde olmuştur. *“Kervansaraylar yapı itibarıyla medreselere benzemektedir. Aradaki tek fark zemin katların öğrenciler için düzenlenmemesidir. Bu kat depo olarak kullanılmış ve burada ürünleri satmak için dükkanların kurulması olmuştur.”*³⁸⁶ Kervansaray binalarının mimarisi hakkında kendi görüşlerini belirten Demezov'un tespiti ise şu şekilde olmuştur. *“Buhara'da kalabalık kervansaraylar neredeyse aynı planda inşa edilmiştir. Şehirde iki katlı ve kare biçimli binalar duvar ile çevrilmiştir. Camları yoktur. İlk katta kiler*

³⁸²H. Polatov, **Şaharsozlik Tarixi**, Taşkent, Fan ve Tehnologiya, 2008, s. 213-214.

³⁸³Özkan, **a.g.e.**, s. 109.

³⁸⁴Dinçer Koç, Rus Kaynaklarına göre XIX. yüzyılda Buhara Kervansarayları, **TDA**, Ocak-Şubat, c.121, S.238, ss. 51-64.

³⁸⁵Koç, **a.g.m.**, s. 159.

³⁸⁶Hanikov, **a.g.e.**, s. 111-112.

bulunmakta ve dar olmuştur. İkinci kat ise yeni gelen tüccarların yaşadığı yer olmuştur.”³⁸⁷ Seyyah Hanikov’a göre bu kervansarayların bir kısmı özel kişilere bir kısmı ise devlete ait olmuştur. Bunlar devlet tarafından kiraya verilmiştir. Seyyah taş kervansaraylar olarak Abdullah Han, Kuşbeyi, Hazreti Emir, Kadı Kelan, Pirhane, Nogay gibi kervansarayları saymıştır. Ürgenç, Berinç ve Buzunç gibi kervansarayları da ahşap kervansaraylar arasında saymıştır. Bazı kervansaraylar sadece satış için ayrılmıştır. Bazı kervansaraylarda bir ürün satılıyor ise, diğerinde ise farklı ürünler satışa sunulmuştur.³⁸⁸

Buhara kervansarayları genelde aynı planda inşa edilmiştir. Her zaman çok kalabalık olmuştur. Şehir içinde yer alan tüm iki katlı ve kare şeklindeki binaların dışı duvar ile çevrilmiştir. Çoğunda cam olmamıştır. Kilere ve ikinci katın odalarına kapının üzerinde yer alan küçük pencerelerden ışık girmiştir. Demezov’a göre Buhara’da yirmi beş kervansaray olmuştur.³⁸⁹ Meyendorf Buhara’da Abdullah Han, Kuşbeği, Mirakul, Karşı, Taşkent, Emir, Ürgenç gibi toplam dört tane kervansarayın olduğunu belirtmiştir. Bunların arasından en büyüğünün 1819 yılında inşa edilen Abdullah Han Kervansarayı, en küçüğünün ise Ürgenç kervansarayı olduğunu belirtmiştir. Kervansarayların çoğu okul ve cami yapımı için verilen bağışlar ve diğer ödeneklerden yapılmıştır.³⁹⁰

Buhara’da kervansarayların birçoğu XVIII-XIX. yüzyıllarda inşa edilmiştir. Araştırmacılar ve Buhara’yı ziyarette bulunan seyyahlar tarafından verilen bilgiler biri birini tutmamaktadır. 1744-1782 yıllarında şehri ziyaret eden Rus askeri Efremov şehrin merkezinde taştan dört adet kervansarayın olduğundan bahsetmiştir.³⁹¹ 1796 yılında Buhara ziyaretinde bulunan rus Maden mühendisi Burnaşev dokuz adet kervansarayın olduğunu belirtmiştir.³⁹² 1820 yılında Buhara’ya gelen Meyendorf ise kervansaray sayısını on dört olarak söylemiştir.³⁹³

³⁸⁷Koç, **a.g.m.**, s. 55.

³⁸⁸Hanikov, **a.g.e.**, s. 112.

³⁸⁹Ünal, **a.g.t.**, s. 102.

³⁹⁰Meyendorf, **a.g.e.**, s. 37.

³⁹¹Koç, **a.g.m.**, s. 53.

³⁹²Koç, **a.g.m.**, s. 159.

³⁹³Meyendorf, **a.g.e.**, s. 101. Özkan, **a.g.e.**, s. 109.

XIX. yüzyılda Buhara kervansarayları hakkında en geniş bilgileri P.İ.Demezov ve İ.V.Vitkeviç vermiştir. Onların verdikleri bilgiler ve tasnifler şu şekildedir:³⁹⁴

Mirzaçul Sarayı: Afganlar, Hintliler ve Merv'den gelen tüccarlar burada kalmışlardır ve fiziki olarak durumu kötüdür. Karşı sarayı: Genellikle Karşı'dan gelen tüccarlar kalmış ve burada en kaliteli tütünler satılmaktadır. Yeni Barra sarayı: Burada Taşkent, Hokand ve Kaşgar ürünleri satılmaktadır. Bedreddin sarayı: Bu sarayda Kabil, Peşevar ve Keşmir'den getirilen mallar satılmaktadır. İki Emir veya Han Sarayı: Bu sarayda köleler kalmıştır ve köle ticareti yapılmıştır.³⁹⁵ Nogay Sarayı: Bu sarayın alt katında Rus malları yerleştirilmiştir. Üst katında ise Tatarlar, işçiler ve satıcılar kalmıştır. Hint Sarayı: Burada Hintliler kalmaktadır. Kuşbeği Saray: Genellikle Fars tüccarların kaldığı saraydır. Abdullacan Sarayı: Buhara'daki en büyük saray olmuş ve Afgan, Keşmir müşterileri kalmaktadır. İki İsmail Hoca Sarayı: Burada kuru meyve ve fıstık gibi kuru yemişler satılmaktadır. Andhoy, Meymene, Şibargan ve Akçi'den gelen tüccarlar kalmaktadır.³⁹⁶ Filhane Sarayı: İki katlıdır ve üst katta Tatarlar, alt katta ise Taşkent ve Hokandlılar kalmaktadır. Daha çok Rusyadan ve Türkistandan gelen mallar bulunmaktadır. Kul Ata Sarayı: Tatar işçiler kalmakta ve sarayın kilerinde Rus malları saklanmaktadır. Ayaz Sarayı: Buhara'da yeni inşa edilmiş saraydır ve Afgan ve Tatar işçiler kalmaktadır.³⁹⁷ Şane Sarayı: Buhara'daki en küçük saraydır ve burada tarak yapan yerli işçiler kalmaktadır. Domolla Şer Sarayı: Burada sadece yerli üretimi mallar bulunmakta ve çay ticareti yapan Hokandlılar ve Taşkentliler kalmaktadır. Eski Barra Sarayı: Burada sadece Hiveli tüccarlar kalmakta ve çivit satılmaktadır.³⁹⁸ Görüldüğü gibi Buhara'da o dönemde birçok çeşitli malların saklandığı farklı kervansaraylar inşa edilmiştir. Bunlar tarz olarak aynı olsa dahi farklı yerlerden gelen tüccarları ağırlamıştır.

Bunlar hariç Rus kaynaklarında Emir Nasrullah döneminde inşa edilen başka da kervansaraylar olmuştur. Bunlardan biride iki katlı Cennet-Mekani sarayı'dır. Kukeldaş medresesinin yanında yerleşmiş ve ilk katında 18 hücre, ikinci katta ise 14 hücre olmak üzere toplam 32 hücre vardır. Alt katını yakında dükkanlı olan yerli ve yabancı tüccarlar kiralamıştır. Bu

³⁹⁴Koç, a.g.m., s. 57.

³⁹⁵Koç, a.g.m., s. 57-58.

³⁹⁶Koç, a.g.m., s. 59.

³⁹⁷Koç, a.g.m., s. 60.

³⁹⁸Koç, a.g.m., s. 61.

sarayda hem konaklamışlar hem de mallarını rezerve etmişlerdir.³⁹⁹ Bir başka saray da 60 hücreli ve iki katlı Hakim-Oyim Sarayıdır. Bu sarayda malların muhafaza edilmesi için ambar ve hangar bulunmuştur. Ferganalı ve Buharalı tüccarlar kalmaktadır.⁴⁰⁰

İ. V. Vitkeviç'e göre Buhara'da 25 adet kervansaray bulunmakta. Bunlar arasından en dikkat çekicisi Rajab-Bik-Divan-Begidir. Sarayın iç yapısının yanında etrafında ufak eşyaların satıldığı bölümler de vardır. O Saray Rajab-Big'i, Saray Ayaz ile kıyaslamıştır. Saray Ayaz Rajab-Big'den daha büyük ve düzensizdir. Nogai saray çok yıpranmış olup içinde yaşamak neredeyse imkânsızdır. Orada sadece istisnasız kaçak Tatarlar yaşarlar. Her bir kulübede 6-8 kişi kalırlar ve günlerinin çoğunu havada ahşap işleri yaparak geçirirler. Ayrıca Rusya'dan gelen Tatarlar da orada kalmışlar. Gezgin bunun dışından Tambaku sarayı, Karşı sarayı, Pahta sarayı, Afgan Bedruttin Kulübesi, ahır Mirza Çul, Kuşbeği sarayı, Hive sarayları, Fil-Han sarayı, Emir sarayı, Abdullah Can sarayı, Berra ve Damulla -Şir sarayları, İsmail Hoca'nın eski ve yeni iki sarayı, Saray Alyam, Payas-Tanı gibi birçok saray hakkında bilgi verir.⁴⁰¹

5.2. MEKTEPLER

Maveraünnehir'de İslâmiyetin yayılması ve Sâ mâniler'in iktidara gelmesi ile birlikte Müslüman eğitim kurumları olan mektep ve medreseler açılmıştır. Türkistan'ın kadim şehirleri Semerkant ve Buhara'da faaliyete geçen bu eğitim kurumları birçok yerden ilgi ve talep görmüştür. Timurlular sonrası Türkistan Hâkimiyetine gelen Buhara Hanlığı devrinde mekteplerin şöhreti daha da artmıştır. Bunun gibi eğitim kurumlarında birçok ünlü ilim adamı yetişmiştir.⁴⁰²

Buhara Emirliği'nde köylerde ve şehirlerde birçok mektep bulunmuştur. Buhara şehrinde neredeyse her sokakta bir okul vardır. Okullar devlet tarafından yapılmamıştır. Okulların birçoğu bağışlarla yada emirin emir vermesi sonucu ortak hesap oluşturularak inşa edilmiştir. Mekteplerde

³⁹⁹Koç, **a.g.m.**, s. 62.

⁴⁰⁰Koç, **a.g.m.**, s. 63.

⁴⁰¹Aydın, **a.g.t.**, s. 91.

⁴⁰²Dinçer Koç, Buhara Emirliği'nde eğitim sistemi, **Tyurkologiçeskiye issledovaniya dergisi**, c.3, S.1, 2020, ss. 7-17.

eğitmenler bazen maaş almışlar, bazen de gönüllü olarak çalışmışlardır.⁴⁰³ Gönüllü çalışarak çocukların eğitimine katkıda bulunan eğitmenlerin öğretme çabası, Buhara’da eğitime verilen değeri ortaya koymaktadır.

1833 yılında Buhara’da bulunan Rus askeri Demezov mektepleri detaylı bir şekilde incelemiştir ve notlarında şu şekilde kaydetmiştir:

“Mektepler oldukça fazla sayıdadır. Onlardan her mescidin yanında vardır. Mekteplerde çocuklar okuma, yazma, Kur’an’ın ilk kısımlarını ve ibadetlerde sık sık okunan dua ve kısa sureleri şarkı söyler gibi okumayı öğreniyorlar. Bu mektepler başlangıçta tuhaf bir izlenim veriyorlar – onlar bütün sokak alanının seviyesinden birkaç adım yüksekte bulunuyorlar. İçeri girdiğinde bunun niçin yapıldığını anlıyorsun. Bütün çocuklar sanki derinliği yarım diz boyunda küçük bir çukura yerleştirilmişler. Onlar burada zorlukla hareket edebiliyorlar. Öğretmenlerin ifadesine göre bu ‘kurnaz ve akıllı icadın’ yardımıyla tabanın masanın yerine kullanılması sağlanıyor ve aynı zamanda çocukları yerlerinde uslu bir şekilde durmaya mecbur ediyor.”⁴⁰⁴

Meyendorf’a göre Buhara’da mekteplerin açılması dini bir iş olarak kabul edilmiştir. Fakir ailelerin çocuklarının okul ihtiyaçlarını karşılamak da vazife olarak görülmüştür.⁴⁰⁵

Mekteplerin hepsi birbirine benzemektedir. Genelde çok sade bir oda şeklinde inşa edilmiştir. Mektep duvarlarında nişler olmuş ve bunlara kıyafetler, kitaplar ve benzeri araç gereçler konulmuştur. Girişin karşısında molla odası bulunmaktadır. İklimsel olarak çok sıcak bir bölge olduğu için yaz aylarında açık alanda yada avluda bir ağacın altında ders işlenmiştir.⁴⁰⁶

İ.V.Vitkeviç’e göre Buhara’da 70’e yakın medrese veya okullar vardır. Bunlar yapıları ile saraylara benzerler, tek fark tavanlarının ve çatılarının düz değil, kemerde olmasıdır. Öğrenciler odalarda mollalarla birlikte yaşar ve talimatlarına uyarlar. Her odada, bu medreseden gelen gelir payını, hamamlardan, topraklardan veya saraylardan elde ettiği payı alan bir molla yaşar. Bu molla,

⁴⁰³Seda Yılmaz Vurgun, **XIX. yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 251; Hanikov, a.g.e., s. 274.

⁴⁰⁴Koç, a.g.m., s. 8; **Zapiski o Buharskom Hanstve** (Otçeti P. İ. Demezova i İ. V. Vitkeviça). Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı İzdatelstva “Nauka”, 1983, s.45.

⁴⁰⁵Koç, a.g.m., s. 8.

⁴⁰⁶Vurgun, a.g.t., s. 252,

aynı zamanda ona hizmet eden birkaç öğrenciye bakar ve onlara canı istediği kadar ücret verir. Yerini terk ederken molla, onu başka bir adama satar. Ünlü Mir-Arap medresesi ilk caminin karşısında yer alır. 80 odaya ve aynı sayıda mollalara sahiptir.⁴⁰⁷

5.2.1. ABDUL GANİ MEKTEBİ

Bu mektep eski Buhara'nın tarihi merkezinde ve Sanat müzesinin güneyinde yer almaktadır. 1906 yılında yapılmıştır. Toki Sarrafon geçidine kadar Sesu mahallesindeki topraklarının çoğu, fabrika kumaşlarının satıldığı alışveriş pasajları, birkaç kervansaray ve rus tüccar Epifanov'un dükkanı yer almıştır. Mahalle sakinleri çoğunlukla ticaretle, kısmen el sanatlarıyla uğraşıyorlardı. Mektep tek katlı olup, yanmış tuğlalardan yapılmıştır. Temeli kaya taşı ile inşa edilmiştir. Mektep sınıfları küçük kubbeli tonozlardan oluşmaktadır. Mektep dikdörtgen bir ilkokuldur. Kuzeybatı tarafında küçük bir portal bulunmaktadır. Girişi kuzeybatıda yer almıştır. Günümüzde mektep çalışmamaktadır, fakat baştan sona yenilenmiştir. Gelecekte bu binanın antika, hediyelik eşya, el sanatları satan bir dükkan olarak kullanılması planlanmaktadır.⁴⁰⁸

5.2.2. SALLAHHANA MEKTEBİ

Mektep Sallahana mahallesinde ve güney tarafından Toki Sarrafon'un ticaret kubbesini Sallohon kapılarına bağlayan cadde üzerinde yer almaktadır. Mektep Türkistan'da, Kırım'da ve Müslümanların toplu yerleşiminin diğer bölgelerinde dini ve hayırsever bağışlar ve öğrencilerin ebeveynlerinden gelen bağışlar pahasına var olan çocuklara öğretmek için kurulan bir ilkokuldur. Mektebin karşısında Afgan tüccar Reşid tarafından yaptırılan bir havuz ve bir medrese vardı. Mektep küçük boyutlu ve tek katlıdır. Bununda temeli kaya taşı (sangi kuh) ile inşa edilmiştir. Odaları küçük tonozludur. Dikdörtgen şeklindedir ve giriş batı tarafındadır. Batı tarafında küçük

⁴⁰⁷Aydın, a.g.t., s. 91.

⁴⁰⁸Abdul Gani Mektebi, istoričeskiye i arhitekturniye pamyatniki starogo goroda, Maktap (şkolı), <https://rusrav.uz/2018/01/18/maktab-abdulgani-kvartal-sesu>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

bir portal bulunmaktadır. Portal, köşelerde ince kulelerle çevrilmiştir. Mektebin taçkapısı üzerinde yazıtlı küçük bir mermer “adres” levhası korunmuştur. Günümüzde mektep çalışmıyor.⁴⁰⁹

5.3. HAMAMLAR

Buhara’lılar her zaman banyo zevkine düşkün olmuşlar ve bu yüzden de burada çok sayıda hamam vardır. En iyileri çarşıda yer almaktadır. Hamamların çoğu Türk hamamları ile aynı olmuştur.⁴¹⁰ Ticari banyolar çok fazladır, onların büyük bir kısmı taştan yapılmıştır.⁴¹¹

Burnes Buhara hamamları hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Bokhara hamamları en geniştir. Birçok küçük tonozlu oda, kubbeli büyük bir yuvarlak salonu çevrelemekte ve farklı sıcaklıklara ısıtılmaktadır. Gündüzleri büyük kubbenin üzerindeki renkli camlardan ışık alınır; Geceleri ise tüm hücreler için altındaki tek bir lamba yeterlidir. Buhara’ da 18 hamam var ve bunların birçoğu büyük boyuttadırlar. Hamamlar genelde yıllık 150 tilla gelir getirmiştir. Bunun dışında hamama gelen her birey hamamın bekçisine belli bir miktarda pirinç parası ödemişlerdir. Bu nedenle yaklaşık yüz kişi bir tillaya hamama girdiği için ortalama aylık 15.000 kişi tarafından kullanılmaktadır. Her hamama 150 tilladan 15.000 kişi ödeyebilecektir. On sekiz hamam yılda toplam 270.000 tilla gelir elde etmiştir. Ancak hamamlar yılın yarısı sadece soğuk havalarda kullanılmıştır. Yoksul insanlar bu parayı karşılayamadıkları için hamamları pek kullanamışlardır.⁴¹²

Hanikov’a göre Buhara hamamları dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm giriş bölümü ve yerlerde halılar serilmiştir. İkinci bölüm girişten sonra gelir ve müşteriler buraya üstlerini çıkarıp girmişlerdir. Üçüncü bölüm, daha sıcaktır ve bu bölümde müşterilere hiçbir ve kuşaklar verilir. Bu bölümde müşteriler iyicene terliyorlar ve biraz zaman geçiriyorlar. Dördüncü bölüm müşterilerin

⁴⁰⁹Sallahhana Mektebi, V istoričeskiye I arhitekturniye pamyatniki starogo goroda, Maktap (şkolı), <https://rusrav.uz/2018/01/18/maktap-sallohhona>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi).

⁴¹⁰Schuyler, a.g.e., s. 428.

⁴¹¹Koç, a.g.e., s. 183.

⁴¹²Burnes, a.g.e., s. 289.

rahatlıkla uzanıp yatabilecekleri bir bölümdür. Gezgin şehirde 16 tane hamamın olduğunu dile getirmiştir.⁴¹³

Zahir Bigi'ye göre Buhara hamamları Rus hamamlarından tamamen farklı olmuştur. Duvarlarında pencere yoktur, sadece tavanlarına küçük bir tencere konulmuştur. Yerler mermer ile döşenmiştir. Bu yüzden altı çok kaygan olup takunya olmadan asla yürünememiştir. Hamamın ortasında yuvarlak oda, etrafında ise küçük odalar bulunmuştur.⁴¹⁴

Demezou'a göre Buhara hamamları diğer Asya ülkeleri gibi aynı planda inşa edilmiştir. Yaklaşık 50 civarı hamam vardır. En büyük hamam Tukumduzi ve Misgaron hamamları olmuştur. Buaradaki su bazen hoş kokumultur, bazen de çok pis kokmuştur. Nedeni ise suyu ısıtmak için dışarıdan biriktirdiği çöplerin yakılmasıdır.⁴¹⁵

İ.V.Vitkeviç'e göre Buhara hamamları yapıları ile pazarlara benzerler. Aradaki tek fark sütunlar arasındaki boşluk bir duvarla kapalıdır, kil ile kaplıdır ve yapı çok daha alçaktır. Banyoların kemerlerinde, küçük bir camlı küçük pencereler yerleştirilmiş, ama buna rağmen içerisi çok karanlıktır. Duvarlar beyaz boya ile boyanmış ve daima ıslaktır. Özel bir duvarla alınan orta tonoz, alttan ısıtılan ve taş zemini ısıtan hamamın en sıcak bölmesidir. Orta tonozdan sekiz kapı sekiz özel koridora ve daha küçük kemerlere açılır. Hamamların hepsi medreselere veya diğer kamu kurumlarına aittir. Vergi ödenmiştir. Görevli hamamın girişinde oturuyor ve hamama gelen müşterilerin çıkardıkları elbiseleri koruyorlar. Diğer hamamlara göre Buhara'da en iyi hamam Maskaran ve Gamami-Hoca hamamlarıdır. Bu hamamlarda tek kuruş bile ödemedi han yıkanıyordu. Bununla birlikte özel kişiler de bu hamamları ücretsiz kullanıyorlardı. Bu bu şekilde kalıplaşarak devam ediyordu. Görevli gelen müşterilerden para istemez, fakat kişinin kendisi para verirse başını nazikçe aşak eğdi ve bu durumdan memnuniyetini gösterirdi.⁴¹⁶

5.3.1. SARRAFON HAMAMI

⁴¹³Özkan, a.g.e., s. 109, Hanikov, a.g.e., s. 90.

⁴¹⁴M.Z.Bigi, *Maveraünnehir'de Seyahat*, haz. Ahmet Kanlıdere, İstanbul, Kidega Kitabevi, 2005, s. 89-90.

⁴¹⁵Ünal, a.g.t., s. 110.

⁴¹⁶Aydın, a.g.t., s. 53.

Sarrafon hamamı yada Mira Yari adıyla bilinen bu hamam Toki Sarrafon'un yanında bulunana bir erkek hamamıdır. 1538-1539 yıllarında yapılmıştır. Kubbeyle örtülü vestibülü güneydoğudan Toki Sarrafon'a bitişik ve boyut olarak planını tekrarlamıştır. Ana eksenlerinde koridorlar yerine, dinlenmek için beş taraflı nişler vardır. Güney nişinde yıkanma bölümüne girmek için bir kapı vardır. Yıkanma bölümünün kompozisyon merkezi sekizgen bir salondur (miyan-saray). Birbirinden farklı sekiz oodası vardır. Taş zeminlerinin altında karmaşık bir ısıtma sistemi düzenlenmiştir. Duvarları duvar resimleri ile kaplanmıştır. Yıkanma odaları boyalı majolika çini panelleri ile süslenmiş ve boyanmıştır. Buhara hamamları o kadar ustaca yapılmış ki dünyada benzeri yoktur. Bina sık sık yenilenmiştir. Giriş kubbesi XIX. yüzyılda çökmüş ve düz kiriş tavan ile değiştirilmiştir. Zamanla binalar arasında boşluklar oluşmaya başlanmış ve cepheleri iki metreden fazla toprakla kaplanmıştır. Günümüzde bu hamam antik planının tamamen restore edildiği birkaç yapıardan biridir. Şimdi bir müze olarak görev yapmaktadır.⁴¹⁷

5.3.2. MİSGARON HAMAMI

Toki Telpakfuruşanın yanında yer almaktadır. Hamam XVI. yüzyılın ilk yarısında erkekler için inşa edilmiştir. Hamamlar Buhara'nın ilgi çekici yerlerinden biridir. Birçoğu üç veya dört yüzyıl faaliyet göstermiş ve bu süre zarfında önemli ölçüde değişmemiştir. Yüzeyde inşa edilmişler, ancak zamanla kültürel bir katmanla büyümüşler ve toprağa gömülmüşlerdir. Hamamlar kuyulardan su ile besleniyordu ve kendi drenaj havzaları (kanalizasyon) vardı. Oda sayısı farklı olan hamamlar, tasarım açısından aynı tipteydi. Ön salon (giyinme odası ve dinlenme yeri), arkasında derinleşen ayaklarını yıkadıkları küçük kemerli geçitler, devamında sıcak su (garmhkona), soğuk su (khunukhona) ile tonozlu odaların birbirine bağlandığı orta kubbeli salon (miyan-saray) ve masajın yapıldığı mihraplı odadan ibarettir. Soğuk ve sıcak odaların arkasında havuzlar vardır. Sıcak odanın arkasında bulunan havuz, dışarıdan özel soba ile ısıtılır, saman ve çöp ile ısıtılırdı. Özel pencerelerden leğenlerde ısıtılmış su kepçeyle çekilmiştir. Ocaktan çıkan

⁴¹⁷Sarrafon Hamamı, V hammamı (bani), istoričeskiye I arhitekturnıye pamyatniki starogo goroda, <https://rusrav.uz/2018/01/18/hammam-sarrofon>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi).

sıcak hava, mermer levhaların altına döşenen geçitlerden geçerek zemini ısıtıyor, salonun ortasındaki ve duvarlardaki yükseltileri yıkıyordu.

Genelde hamamın başında kasiyer olan sahibi veya kiracısı bulunuyordu. Bir ateşçi (gullah) ve altı kişi çalışıyordu. Bu hamamın antik hamamın yerine inşa edildine dair söylemler vardır. Modern haliyle Sarrafo hamamı ile aynı yaşta olduğu kabul edilmektedir. Hamamın genel olarak planı kareden geleneksel sekizgene kadar çok çeşitli şekillerin kullanıldığı bir tür çizimdir. Tüm odalar derin nişlerle donatılmıştır. Toplamda yedi odası vardır. Hamam günümüzde çalışmaktadır. Çarşambadan Pazartesiye kadar 07:00-15:00 saatleri arasında ziyaretçi kabul etmektedir. Salı izin günüdür.⁴¹⁸

5.3.3. KUNJAK HAMAMI

Kunjak mahallesinde yer almaktadır. Mahallenin adı hazineye ait eski bir hamamdan gelmektedir. Kısaca Khambomi kunjak olarak biliniyordu. Bu hamam, Buhara’da bugün de faaliyetini sürdüren iki antik hamamdan biridir. XVI. yüzyılda yapılmıştır. Daha sonraki yıllarda da birçok kez tadilat yapılmıştır. Buhara’daki hamamlar mimarileri ile kentsel yaşamın gelişme derecesine tanıklık etmişlerdir. Türkistan’ın asırlık kentsel kültürünün başarılarından biri olarak kabul edilmektedir. Yapılarının iyi gelişmiş yöntemleri, kendine özgü mimarisi, ısıtma sistemi, özel su geçirmez bileşimler vb. tüm bunlar uzun süredir devam eden kökenlerini doğrulamaktadır. Bu güne kadar ayakta kalan birçok Buhara hamamının yapımı altında “geniş odalar ve mermer zeminli büyük hamamlar” inşa edilen Şeybani Han’ı II. Abdullah Han tarafından yapılmıştır. Kunjak hamamıda onlardan biridir. Bu hamam pişmiş tuğladan yapılmış, tek katlı, dikdörtgen planlı, birçok kubbeli kubbeli totnozlardan oluşan bir hamamdır. Toplamda beş odadan oluşmaktadır. Günümüzde hala çalışmaktadır. Çarşambadan Pazartesiye kadar 07:00-15:00 saatleri arasında ziyaretçi kabul etmektedir. Salı izin günüdür.⁴¹⁹

⁴¹⁸Misgaron Hamamı, V hammamı (bani), istoričeskiye I arhitekturnıye pamyatniki starogo goroda, <https://rusrav.uz/2018/01/18/hammam-misgaron-bozori-kord>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi).

⁴¹⁹Kunjak Hamamı, V hammamı (bani), istoričeskiye I arhitekturnıye pamyatniki starogo goroda, <https://rusrav.uz/2018/01/18/hammam-kunzhak>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi).

5.3.4. AMİRİ HAMAMI

Amiri hamamı veya hamam çarşısı XVI. yüzyılın ortalarında inşa edilmiştir. Eski Buhara şehrinin merkezi tarihi kesiminde, Toki Telpakfuruşon ticaret kubbesinin batırında yer almaktadır. Deri galoşlar mahallesinde yer alır ve erkeklere ait bir hamamdır. Daha önce bu mahalle, basit iş ayakkabılarının satıldığı depolara ev sahipliği yapıyordu ve mahallede burdan ismini almıştır. Hamam hoca Nikhol medresesinin vakfıdır. Bu gün bu hamamın (Bozori Kaushi olak) giriş kapısı olan temel ve duvar parçaları korunmaktadır.⁴²⁰

5.4. PAZARLAR

Buhara'da en çok Registan'da yer alan Çarşı pazarıdır. Bu pazar ilginçtir. Gösterişli bir tarzı olmamasına rağmen yine de eski bir ticaret merkezi olduğunu göstermektedir. Bunun dışından özel ticaret mallarının satıldığı tuğla yada ağaçtan inşa edilmiş binalar olan pek çok timin olduğunu vurgulamıştır. Açıkçası Türkistan'ın Buhara'sı bölgenin ticaret merkezi sayılmakta ve dünyanın her yerinden insanlar ve ürünler gelmektedir. Bu pazarlarda Rus pamuğunun yanısıra İngiliz, Fransız, Alman ve Çin kumaşları satılmaktadır.⁴²¹ Şehir merkezinde düşman hareketlerini gözetlemek için yapılmış uzunluğu elli, genişliği ise üç sajen ölçüsünde bir taş sütun bulunmuştur. Kare şeklinde ve kerpiçten yapılmış birçok merdivenleri ve pencereleri vardır. Bahsedilen çarşı pazarıda bu sütunun yanındadır. Pazar yerinde başka da dört tane kervansaray bulunmaktadır. Burada günün ilk yarısına kadar çok büyük ticaretler yapılmıştır. Günün diğer saatlerinde ise Registan denilen pazarda devam edilmiştir. Bu Pazar Han sarayının yakınında yerleşmiştir. Bu Pazar taştan yapılmış ve misafir sarayları ve kervansaraylar gibi bölümleri vardır.⁴²²

Burnaşev, Buhara'da iki büyük pazarın olduğunu söylemiştir. Bunların biri her gün açık olmuş ve burada yoğun ticaret yapıldığını belirtmiştir. Pazar sabahtan öğleye faaliyet göstermiştir.

⁴²⁰Amiri Hamamı, V hammamı (bani), istoričeskiye I arhitekturnıye pamyatniki starogo goroda, <https://rusrav.uz/2018/01/18/mechet-banja-amiri-kaushi-olak>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

⁴²¹Schuyler, a.g.e, s. 429.

⁴²²Koç, a.g.m., s. 183.

İthal ürünler, meyveler, günlük ihtiyaçların karşılanabileceği gibi çok çeşitli ürünler burada satılmıştır. İkinci pazarda günün ikinci yarımında başlamıştır. Burada en çok kadın ve erkek esirler satılmıştır. Seyyah bunların dışında şehirde irili ufaklı birçok pazarın olduğunu da belirtmiştir.⁴²³

Burnes Buhara ziyaretinde her cumartesi kurulan köle pazarına çok defa gitmiştir. Özbekler bütün işlerini bu kölelere yaptırmışlardır. Köleler çoğunlukla İran'dan getirilmiştir. Bu köleler ahırlarda tutulmuşlardır ve kötü muamele görmüşlerdir. Pazarlık yapılarak her köle 30 tilla ya satılmaktaydı. Satılan köle ahırdan çıkıp günyüzüne çıkınca çok mutlu olmuşlardır. Hatta Burnes bunların nasıl yakalanıp buraya getirildiğine dair kendi hikayelerine de şahitlik yapmıştır.⁴²⁴ Schuyler ziyareti sırasında köle ticaretinin yasaklanmasına rağmen hala da yoğun bir şekilde devam ettiğini belirtmiştir. Bu duruma şaşkın olduğunu dile getirmiştir. Bir yıl önce şehirde çıkan salgından ötrü birçok İranlı kölelerin öldüğünü de aktarmıştır.⁴²⁵ Demezson'a göre, Buhara'nın esas meydanı olan Rigistan'ın dışında yer alan bir avluda esir pazarı bulunmuştur. Bu Pazar, pazartesi ve Perşembe günleri saat üçe kadar açık olmuştur. Sadece köleler satılmıştır. Ticaret antlaşmaları ve pazarlıklar yakındaki kervansaraylarda yapılmıştır.⁴²⁶

Hanikov'a göre Buhara pazarlarında aynı türe sahip olan ürünler bir yerde satılmıştır. Genelde tekstil ürünleri ucuz fiyata satılmaktadır. Diğer süs eşyaları ve ticari ürünler Rus üretimi olan mallarda ayrı bir yerde satılmıştır. Bu ürünleri almak için komşu ülkeler olmak üzere dünyanın her yerinden müşteriler gelmiştir. Yine aynı şekilde gıda ürünlerinde satıldığı sabit pazarlar olmuştur.⁴²⁷

Türkistan pazarında hiç kimsenin yanında bir başkası bulunmamıştır. Bu bölgede pazarlar Hindistan ve Kabil'e göre çok amaçlı olarak kullanılmıştır. Pazar bahanesiyle bölge insanları toplanmışlar ve ticarete özendirici olmuştur. Her nesnenin yeri olduğu gibi, pazarların da bir düzeni olmuştur. Böylelikle her nesnenin arı olarak satıldığı bölümler olmuştur.⁴²⁸

⁴²³Özkan, **a.g.e.**, s. 110.

⁴²⁴Burnes, **a.g.e.**, s. 282.

⁴²⁵Özkan, **a.g.e.**, s. 110.

⁴²⁶Ünal, **a.g.t.**, s. 100.

⁴²⁷Özkan, **a.g.e.**, s. 111.

⁴²⁸Köse, **a.g.t.**, s. 76.

Buhara Hive'den at, öküz ve deve postu, Kazakların ve Çinlilerin kullanışlı olan sağlam dokumalı ipek karışımı patiska kumaşlar almıştır. Türkmenler mart ve nisan aylarında argamak atlarını Hive'ye getirip Buharalılara satmışlardır. Buhara'dan Hive'ye ise çivit, yeşil çay, tütün, kurutulmuş meyve, şeker, pamuklu tekstil ürünleri, gıda ürünü olarak pirinç ve buğday ihraç edilmiştir. Böylelikle XVII-XIX. yüzyıllarda Buhara Hanlığı Uluslararası ticaret ilişkilerinin en çok yaşandığı ülkeler arasında yer almıştır.⁴²⁹

Rigistan meydanının yakınında yer alan sarnıcın etrafında ise, kağıt pazarı ve çurcinfuruş adıyla bilinen bir Pazar yer almıştır. Kağıt pazarında, kağıt, tüy ve eski kitapların bulunduğu önemli pazarların biri olmuştur. Diğer pazarda bakkal, hırdavat dükkanları, kunduracılar bulunmuştur. Buhara pazarları hakkında en çok bilgi veren Demezov'a göre, Buhara'da beş üstü kapalı Pazar olmuştur. Çarsu Kalon (büyük Pazar), Çarsu Zargaran (altın ve gümüş ürünler bulunmakta), Çarsu Sarrafan, Çarsu Bernc (pirinç) ve develer için eyer yapılan Tukumdizi pazarıdır. Bu büyük pazarların her birinde küçük pazarlarda olmuştur. Bu pazarların hepsi çok işlevsel olmuştur. Bunların dışında iki tane kapalı çarşı da vardır. İlkinde çeşitli yerli kumaşlar satılmıştır. İkincisinde ise, Rus ve İngiliz kumaşları satılmıştır.⁴³⁰ Buhara'lılar bunun dışından çok ziyaret yapılan kutsal mekanların ve mezarların önlerinde hem küçük pazarlar kurmuşlardır. Örneğin, mübarek Baheddin Nakşibend'in mezarının yanında her Çarşamba büyük bir Pazar kurulmuştur. Farklı düşüncelerle gelen yerliler burada toplanırlar ve yaklaşan pazarı almak için dualarını yapmışlardır. Mezar Buhara'dan 12 verst uzakta yerleştiği için geceyi burada geçirmek isteyen kişiler salıdan yola çıkmışlardır.⁴³¹

5.5. MESKENLER (EVLER)

Buhara'nın sokakları ne düz, ne geniş ve dardır. Evlerin nerdeyse tamamı kil haraç kullanılarak yapılmıştır. Evlerin arası birbirine çok yakın ve alçak olduğunu belirtmiştir. Hatta şehirde nüfusun çokluğunu buna bağlamıştır. Evlerin damları düz olarak inşa edilmiştir. Pencerele

⁴²⁹Dinçer Koç, Hive (Harezmi) Hanlığı, **Avrasya'nın sekiz asrı Cengizsoğulları**, haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, s. 616.

⁴³⁰Ünal, **a.g.t.**, s. 100-102.

⁴³¹Ünal, **a.g.t.**, s. 108.

ise tavanın yanında olmuştur. Pencereleere ayna yerine çamurdan yapılmış parmaklıklar takılmıştır. Evlerin çoğu bir kapılı, bazıları ise kapılı olmuştur. İki kapılı evlerdeki kapıların biri giriş, diğeri ise pencere olarak kullanılıyordu. Bölge iklimsel olarak sıcak olduğu için evlerde soba ve benzeri araçlar kullanılıyordu. Evin zemini kilden yapılmış ve halı, keçe ve kilim serilmiştir. Masa ve sandalye yerine yerde oturuyorlardı. Bu kültür olarak Maveraünnehir'in diğeri şehirlerinde de aynıydı.⁴³²

Kamu binaları dışında, evlerinin çoğu küçük ve tek katlıdır; yine de bu şehirde birçok üstün konut vardır. Bazıları düzgün bir şekilde sıvalı boyalarla boyanmıştır. Ayrıca bu daireler hem konforlu, hem zariftir. Evler ahşap bir çerçeve üzerine güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmiştir ve hepsi düz çatılıdır. Bu evlerin bazıları da lacivert taş ile kaplıdır.⁴³³ Meyendorf seyahatnamesinde evlerin yapıldığı dar cadde ve sokakları özellikle vurgulamıştır. Buhara'nın en geniş sayıldığı cadde hem tek bir kanaldan oluşmaktadır. Evlerde bu dar caddelerde dip dibe yapılmıştır. Sadece üç-dört adım atarak komşu evine geçilebiliyordu.⁴³⁴

Buhara'da şehir evleri kıyılmış saman ile kilden yapılmıştır. Bunlara ek olarak daha fazla güç vermek için köşelerden duvarlara 4 ile 5 inç kalınlığında kavak direkler yerleştirilmiştir. Tavanlar topraklara örtülmüş ve genellikle ahşaptan yapılmıştır. Evlerin düz çatıları olmuş ve pencereler her daim avluya bakmıştır. Evlerin dekorasyonu zengin ve fakir insanlar arasında değişmektedir. Zenginlerin evlerinin tavanları renkli boyalarla boyanmış ve panolarla örtülmüştür. Pencereleer basit bir şekilde yapılmıştır. Evlerin kapıları hiçbir zaman kilitlenmemiştir.⁴³⁵ Olufsen'e göre de köy evleri topraktan yapılmış ve bunlar genellikle su kenarlarında inşa edilmiştir. Köy halkı ekinlerini ve bahçelerini sulamak için suya yakın yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Ayrıca, kendilerinin güvenliğini sağlamak, düşman veya herhangi bir saldırılardan korunmak için evlerinin etrafını yüksek duvarla çevirmişlerdir.⁴³⁶ Her iki gezginde Buhara evleri hakkında aynı görüşe sahip olmuşlardır ve aktardıkları bilgilerde birbiriyle örtüşmüştür.

⁴³²Murat Özkan, **a.g.e.**, s. 106.

⁴³³ Burnes, **a.g.e.**, s. 170.

⁴³⁴Murat Özkan, **a.g.e.**, s. 107. Meyendorf, **a.g.e.**, s. 95.

⁴³⁵Özkan, **a.g.e.**, s. 107., Meyendorf, **a.g.e.**, 95.

⁴³⁶Özkan, **a.g.e.**, s. 107., Ole Olufsen, **The Emir of Bokhara and His Country**, London, William Heinemann, 1911, s. 486.

Hanikov'da Buhara evleri hakkında değerli bilgiler aktarmıştır. Toplamda şehirde 2.500 hane sayısından bahsetmiştir. Evlerin dekorasyonu hakkında verdiği bilgiler Olufsen ve Meyendorf'un bilgileriyle neredeyse aynıdır. Pencereleerde cam olmadığını ve genellikle içe doğru açıldığını vurgulamıştır. Buhara'da genelde ev dekorasyonu sorunu olduğunu ve bunun zengin ailelerde aynı şekilde olduğunu söylemiştir. Duvarlarına süs yerine konulan oyma mermerler çok zevksizdi. Tavanlar kirişlidir. Yerler ise taş veya kil döşemelidir.⁴³⁷

Buhara'da ziyarette bulunan Zahir Bigi Buhara evlerinin neredeyse tamamının ak balçıktan yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca evlerin dışının çok sade olduğunu belirtmiştir.⁴³⁸ Genel olarak Buhara Emirliği'nin nüfusu Müslüman olduğu için ev yapımında içinin gözükmemesine dikkat etmişlerdir. Evlerin inşasında coğrafi ve ekonomi şartlara göre değişiklik göstermektedir. Örneğin, zengin kişiler evlerini tuğladan yaptıysa, fakir kişilerin ise çamurdan olmuştur. Böylelikle Buhara'da evler malzemeye göre de farklılık göstermiştir.⁴³⁹ Genel olarak evlerin hepsi odun ateşiyle ısıtılmıştır. Bunun için kendilerinin yetiştirdikleri dalları kullanmışlardır.⁴⁴⁰

Araştırmacı Vambery'ye göre Buhara'nın en güzel caddelerinin genişliği en fazla altı kademdir.⁴⁴¹ Diğer caddelerinin ise üç kadem olmuştur. Evler çok düzensizdir ve çoğu kerpiçten yapılmıştır. Evlerin penceresi avluya doğru bakmıştır, sokağa bakan yönünde ise sadece duvarlar olmuştur. Tek katlı evlerin giriş kapıları ortada yer almıştır. Direkler üzerine güneşten korunmak için saçaklar yapmışlardır. Bu bölgede yazın aşırı sıcak olduğu için bu saçaklar işe yaramıştır. Yazın bir şekilde korunmayı başaran haşk kışın çetin soğukunda zorlanmışlardır. Evlerde soba, cam, ocak gibi ısıtıcı malzemeler olmadığı için evde rutubet çok olmuştur.⁴⁴²

F.S.Efremov'a göre gerek şehirlerde gerekse de köylerde yapılar balçıktan inşa edilmiştir. Genellikle biri diğerinden iki eşit çit mesafesinde olur, onların arasındaki boşluğa çiğ kerpiç koymuşlardır. Öküzler vasıtasıyla öğütülmüş samanla karıştırılmış kille odanın hem içini hem dışını sıvamışlar. Çatıları Rusya'daki evlerin çatılarına benzememektedir. Düzgün ve bir tarafına

⁴³⁷Özkan, **a.g.e.**, s. 107-108., Hanikov, **a.g.e.**, s. 91-92.

⁴³⁸Bigi, **a.g.e.**, s. 95.

⁴³⁹Vurgun, **a.g.t.**, s. 194.

⁴⁴⁰Ünal, **a.g.t.**, s. 128.

⁴⁴¹Adım

⁴⁴²Vambery, **a.g.e.**, s. 150.

doğru biraz eğimli olup, su akıtan kck olukları vardır. Taş binalar oldukça azdır. F. Efremov yalnızca on adet civarında böyle binanın olduğunu ve bu binalarında çok eski zamanda inşa edildiğini belirtmiştir. Bütün binalar alçaktır (Han'ın kendi konutu beş arşın uzunluğundadır) ve ileri boyalıdır. Bazı evlerin tabanları kerpiçten, bazılarının ise kamıştan olmuştur. Zengin ve fakir insanların evleri farklıydı. Zenginlerinki halılarla veya durumlarına göre keçelerle rtlmştir. Fakirlerinki ise kamış paspaslarla rtlmştir.⁴⁴³

İ.V.Vitkeviç'e göre Buhara'da birkaç eski cami ve saray dışında tüm binalar kil, sığ bir ormandan tahta yapılır, her iki taraftan gübre ve samanla yoğrulmuş kil ile kaplanır ve bu duvarlar genellikle çok kalındır. Evlerin hepsi yükseltilmiş ve bunların altında kiler ve ahırlar bulunur. Ev sokaktan eve kadar bitişiktir; bazen başka bahçelere götüren boşluklar vardır. Avlular dar olupbazen bir odadan büyük değildir. Bahçe kapıları dardır. Pencerelerin hepsi ie doru bakıyordu, caddeye bakan bir pencere nerdeyse hiç yoktu. Buhara'lılar bir kimsenin evine girmesine asla izin vermezler. Kapılar daima kilitlidir. Misafiriğe gelen bir seyahatiyi yada misafiri ev sahibi karşı alır ve özel bir odada mihman-hanede, her yerde olmayan bir oturma odasında ağırlar. Bu oda kapının dibinde olup, özel bir duvarla vrilidir. Evlerde içine iki, üç kapının yol açtığı nadiren birden fazla oda vardır ve soldan ve sağdan karanlık bir dolap vardır. Kapılar bir sundurma veya merdiven avluya açılan sütunlar üzerinde bir tür galeri olan kapalı bir geçide açılır. Evlerin yapısının yanında bahçe kapısı, pencere ve sürekli kilitli tutulan kapılarından bahseden V.Vitkeviç, bu bölgede yer alan evleri ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.⁴⁴⁴

5.6. ZİNDAN

Kemerin kuzeydoğusunda yer alan, Ortaçağ Buhara hapishanesi olan zindan günümüze kadar gelmiştir. İyİ müstahkem bir kaleyi temsil eden bu yüksek binada bugün devlet müzesi bulunmaktadır. Arkeolojik araştırmalar, bin yıl önce bu kk kalenin Buhara şehristan i kentinin

⁴⁴³ Koç, a.g.m., s. 175.

⁴⁴⁴ Aydın, a.g.t., s. 58-59-92.

surlarının surlarının bir parçası olan kuzeybatı kulesi olduğunu ortaya koymuştur. Zindan, son Buhara emirlerinde modern bir görünüm elde etti.⁴⁴⁵

Hapishane iki bölümden oluşuyor. İlk mahkumlar hücrelerde tutulmuştur. Onun dışında birkaç avluda yer almaktadır. İkinci sırada, suçluların tutukluluk koşulları daha ağırdı- derin bir çukur içinde tutuklu kalmaktaydılar. Oraya iplerle indirildiler. Yiyecekleri de onlara böyle verilirdi. Bu yüzden onun adı zindan olup, farsça bir kelimedir. “Karanlık” anlamına gelmektedir. Ayda iki kez zincirlenmiş mahkumlar hapishaneden Registan Meydanı’na çıkarılırdı ve amire gösterilirdi. Amir burada hangisinin idam edileceğine, hangisinin de azat edileceğine karar verirdi.⁴⁴⁶

Mangıt Hanedanlığı’nın iktidarı ele geçirmesinden sonra nüfus sömürüleri artmıştır. Bu nedenle büyük şehirlerde hapishaneler (zindan) inşa edilmeye başlamıştır. XVIII, yüzyılın sonunda Şehristan’ın kuzeybatı köşesindeki bir tepede (Kolhoz caddesinde) Buhara zindanı (hapishanesi) inşa edilmiştir. Zindan binasının her tarafı yüksek tuğla duvarla çevrilmiştir. Kuzey tarafındaki temel taşları görünmektedir. O taşların Şehristan surlarının kalıntıları olduğuna tahmin edilmektedir. Batı duvarında alçak çatılı bir zindan kapı ile çevrilidir. Küçük bir avluda iki taraflı bir taş binaya girildiğinde sağında borcunu ödeyemeyenlerin hapsedildiği bir oda bulunmuştur. Bunun dışında yeraltında üçbüyük oda daha vardır. Onların ikisi geniş kapı ile birleştirilmiştir. Bu odalar kubbedeki demir parmaklıklı pencerelerle aydınlatılmıştır. Giriş kapısı demir ile çivilendiği için eğilerek girilmektedir.⁴⁴⁷

Demezov’un kayıtlarına göre, Buhara’da iki tane zindan olmuştur. Bir tanesi devlet suçlularının tutulduğu zindan olup sarayda yer almıştır.⁴⁴⁸ Demezov’un bahsettiği devlet suçlularının tutulduğu zindan da, Buhara zindanı olmuştur. Bu zindan Buhara Ark’ının kuzey doğusunda, eski Şehrisebz Meydanı’nda inşa edilmiştir. Yedi metre derinliğinde inşa edilmiş olup duvarları koni biçiminde olmuştur. Binası Arnavut kaldırım tuğla bir duvardan yapılmıştır. Birkaç odası ve bir tane lambası vardır. Zindan da vergi kaçakçıları, borçlular, siyasi suçlular ve idam

⁴⁴⁵Arapov, **a.g.e.**, s. 76.

⁴⁴⁶Arapov, **a.g.e.**, s. 77

⁴⁴⁷Aşurov, Gelah, Komolov, **a.g.e.**, s. 15.

⁴⁴⁸Ünal, **a.g.t.**, s. 101.

mahkumları için ayrı ayrı hücreler yer almıştır.⁴⁴⁹ Demezov notlarında zindan isimlerini belirtmemiştir. Ancak bu zindan isimlerinin Zindan-ı Bala (Yukarı zindan) ve Zindan-ı Payin (Aşağı zindan) olduğunu James Fraser eserinde belirtmiştir.⁴⁵⁰

5.7. TİCARET KUBBELERİ

Buhara, Orta Asya, İran, Hindistan, Rusya ve Çin'in tüm bölgelerinden gelen tüccarlara ev sahipliği yapan büyük bir ticaret şehriydi. Orada çok sayıda ticaret yeri ve kervansaray vardı. Merkezdeki ana caddeler çarşıların rolünü üstlendi, her biri farklı bir ürün çeşidini satmaktaydı. Meydanlarda ve sokak kavşaklarına dikilmiştir. Karmaşık ve çok katlı kubbeler kemerler ve kemerli yelkenler kullanılarak desteklenmiştir.⁴⁵¹ Dolayısıyla bu kubbe pazarlarının adı toki ark, tonozdur.

Buhara'da şehrin merkezi kesimindeki caddelerin tamamı zanaatkarların mallarını sattığı dükkanlarla şekillenmiştir. Bu caddelerin bazıları ahşap çatılarla örtülmüştür. Buhara'nın asıl ticaret merkezi, caddelerle birbirine bağlanmış beş kubbeli ticaret çarşısından oluşmaktadır. Abdullah Han tarafından kendisinin adıyla inşa edilmiş çok kubbeli bir yapı bulunmakta ve adından söz ettirmektedir. Bu binada tüccarlar tarafından en pahalı kumaşlar satılmaktadır. Buhara'nın en önemli ikinci ticaret merkezi ise Registan olarak tabir edilen kalenin batı tarafında yer alan binadır. Registanda daha çok gıda ürünlerinin satıldığı dükkanlar ve diğer halkın yerel ihtiyaçlarının satıldığı dükkanlar bulunmaktadır.⁴⁵² Buhara'da o devirde başta merkezi yerler olmak üzere nerdeyse her sokakta birçok ticaret kubbeleri olmuştur ve buralarda her çeşit ürünler satışa sunulmuştur.

⁴⁴⁹Ünal, **a.g.t.**, s. 101; A. İşanov "Buĥoro Zindoni", **Özbek Sovyet Ansiklopedisi**, c.2, Taşkent, SRR Fanlar Akademiyası, 1969, s.521 .

⁴⁵⁰James Fraser, "**Narrative of A Journey into KHorasan in the years 1821 and 1822: with a new introduction by Edward Ingram**", Oxford University Press, 1984, s. 92

⁴⁵¹Arapov, **a.g.e.**, s. 53.

⁴⁵²Bregel, **a.g.e.**, s. 80., Doğan, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 455.

Türkistan şehirlerinin planlamasının esas karakteristik bir özelliği, ticaret merkezlerinin ana caddelerin kesişme noktalarına yerleştirilmesi ve caddenin iki tarafında inşa edilen kubbeli binalar ile süslenmesiydi. Buhara’da ticaretin ve pazarların iyileştirilmesine tanıklık eden beş pasaj vardır. Bu pasajların içinde en büyük ticaret kubbeleri Toki Telpak, Toki Zargaron ve Toki Sarrafon bir cadde ile birbirine bağlıdır. XVI. yüzyılda Abdullah Han tarafından inşa edilmişlerdir. Bu tokiler gerçekten de Ortaçağ Buhara’sında çok büyük ticaretler yapmışlardır. Tokiler’in çoğu Çorsu adını taşıyan kavşak güzergahında inşa edilmişlerdir. Ticaret merkezlerinin yanısıra kervansaraylar da sıra halinde buraya inşa edilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz üç ticaret kubbesinden başka toki allofi isminde ticaret kubbesi de vardır. Registan’ın kuzeybatı ucunda yer alıyordu. Burada daha çok un satılıyordu. Burada kavşak yoktu. Bu toki günümüze kadar gelmemiştir ve devrimden sonra tamamen parçalanmıştır.⁴⁵³

Buhara ticaret pasajları, dükkanların yoğunluğu ve sıklığı kadar uzunlukları ile de hayrete düşürmektedir. Sokakların her iki tarafında birbirine çok yakın dükkanlar vardır. Toki Sarrafon geçidinden kemere doğru giden caddede, kağıt fabrikası kumaşlarının satıldığı 150 kadar dükkan vardır. Şehrin aynı semtinde başka bir caddede 30 imalathane vardı. Bunların sahipleri çoğunlukla yerel Yahudilerdi. Fabrika da dahil olmak üzere yerel ve ithal ipek kumaşların ticaretini yaptıkları bir dizi atlasfuruş da vardır.⁴⁵⁴

5.7.1. TOKİ TELPAKFURUŞON TİCARET KUBBESİ

Buhara’da üç büyük ticaret kubbelerden biride Toki Telkapfuruşon ticaret kubbesidir. Zamanla şehrin ana ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Genellikle takke ve çok çeşitli şapka tüccarlarının işgal ettiği bir ticaret merkezidir.⁴⁵⁵ “Şapkacıların ticaret kubbesi” adıyla bilinen bu ticaret kubbesi Buhara’nın beş caddesinin kesiştiği noktada bulunan, XVI. yüzyılda inşa edilmiş bir kapalı çarşıdır. Değişik bir dizyni vardır. Hafif bir fenerli binanın kubbesi radyal olarak yakınsak altı tane direk üzerinde oturtulmuştur. Diğer kubbeler arasında en büyük olanıdır. Ana kısmı oldukça nadir görülen, üzerinde pencereyi bir kasnak üzerine yükseltilmiş bir kubbe ile örtülü

⁴⁵³Suhareva, a.g.e., 41.

⁴⁵⁴Suhareva, a.g.e., s. 47.

⁴⁵⁵Suhareva, a.g.e., s. 44.

bir altıgendir. Görünüşe göre bu altıgen plan, kavşakta birleşen sokakların konumundan kaynaklanıyor. Ana kubbeye alışveriş pasajlarının etrafına çeşitli şekillerde bir dizi tonoz ve kubbe dikilmiştir. Kubbenin dış yüzeyinde bazı çini izleri, içte de boya izleri kalmış olup, önceden dikkatli ve özenli temizleme yapılmadan bunları inşa etmek zor olmuştur. Kubbenin bir kısmında şapkacı tüccarlar yerleşmiştir. Yan tavanlarının sivri tonozlarının oluşturduğu nişlerde yazı malzemeleri ve kitap satıcıları yerleşmişlerdir. Kuzey geçidinde ise bıçakçılar ve atölyeleri yer almaktadır. Kubbenin geçidinin tonozlu odalarından birinin içinde, şapkacı dükkanlarının yanında Hoca Muhammadi Parron'un mezarı vardır.⁴⁵⁶ Geçidin bir kısmı buradadır ve yan sokakta sayıları 40'a varan sarraflar tarafından işgal edilmişti.⁴⁵⁷

5.7.2. TOKİ SARRAFON TİCARET KUBBESİ

Bu kubbe XVI. yüzyılda inşa edilen kapalı bir pazardır. Buhara'da ayakta kalan ticaret kubbelerinin en küçüğüdür. Şehir sakinleri bu kubbeye "İlk kubbe" demişlerdir. Eski devirde üzerinde madeni paralar değiştirilir ve kitap ticareti yapılmıştır. Toki Sarrafon şehrin yaya ulaşım kavşağının üzerinde yer alan bir yapıdır. Aynı anda Şahrudun sağ kıyısında aynı adı taşıyan mimari topluluğun kompozisyon merkezidir. Buhara'nın en eski güney pazarlarından birinde yer almıştır. Kubbeden başka ek olarak bir cami, bir hamam ve Şahrud kanalı üzerinde bir köprü kurulmuştur. Toki Sarrafon kesişen dört güçlü kemerin üzerinde kubbeye örtülü merkezi bir sekizgen salondan oluşmaktadır. Eksenlerinde dört geçit vardır ve bunlar kemerli ve kubbeli tavanlı geçitlerdir. Eninde ve geçiş yollarının duvarlarında nişler yer almaktadır. İki nişte camiye ve hamama açılan kapılar vardır. Binanın kuzeybatı kesiminde Şahrudun genişlemesiyle oluşan küçük bir alana giden koridoro vardır. Binanın dekorasyonu korunmamıştır, sadece cami girişinin üzerinde mozaik alınlık parçaları ve dikdörtgen kitaba içinde bir yapı kitabesi bulunmuştur. Ayrıca caminin ve ticaret

⁴⁵⁶Toki Telpakfuruşon Kubbesi, elektronniy katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buhari, Torgovoye kupola, <https://rusrav.uz/2018/01/18/torgovvj-kupol-toki-telpakfuruşon>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

⁴⁵⁷Suhareva, a.g.e., s. 45.

kubbesinin inşası için bağış yapanların isimlerini ve usta mozaikçinin adını içermiştir.⁴⁵⁸ Adını geçmiş zamanlardan beri korumuştur. Yapılan incelemelere göre burada daha eskiden ipek şallar ve kumaşlar satılmıştır.⁴⁵⁹

5.7.3. TOKİ ZARGARON TİCARET KUBBESİ

Toki Zargaron adından da anlaşılacağı üzere, bir zamanlar okçuluk ustalarının bulunduğu bir pasaj olmuştur. İncelenen dönemde elek tüccarları tarafında işgal edilmiştir.⁴⁶⁰ Buhara'nın hareketli alışveriş caddelerininin kavşağında bulunan bir kapalı pazardır. 1586-87 yıllarında Şeybanı Hanedanı II. Abdullah Han tarafından yapılmıştır. Kompleks mücevher için tasarlanmıştır. Toki Zargaron, Toki Telpakfuruşon kubbesinin aksine, antik Şehristan'ın tam merkezinde dik açılarla kesişen sokakların üzerinde iki eksen boyunca simetrik olarak planlanmış bir yapıdır. Ana kubbe burada sekizgen bir kaide üzerine inşa edilmiştir. Bu ana kubbenin dört bir yanından her biri ikişer kubbe ile örtülü galeriler hareket etmiştir. Koridorlar arasındaki boşluk, tuğla payandalar üzerinde karmaşık bir tonoz ve kubbe sistemi ile doldurulur ve tüm bina planına ufkun dört kenarı boyunca yönlendirilmiş bir kare şekli vermiştir. Şu anda, bu doğru yerleşim düzeni ihlal edilmiş, bina özellikle güneybatı köşesinde bazı kısımlarını kaybetmiştir. Kubbesinin tabanında, bir zamanlar tüm binanın çevresi boyunca uzanan bir kabartma yazıt parçası korunmuştur. Günümüzde, içinde ağırlıklı olarak hediyelik eşya dükkanları, antikalar ve el sanatları satan dükkanların bulunduğu bir popüler merkezdir.⁴⁶¹

⁴⁵⁸Toki Sarrafon Kubbesi, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskikh i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buhari, Torgovoye kupola, <https://rusrav.uz/2018/01/18/torgovjy-kupol-toki-sarrofon>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

⁴⁵⁹Suhareva, a.g.e., s. 45.

⁴⁶⁰Suhareva, a.g.e., s. 45.

⁴⁶¹Toki Zargaron Kubbesi, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskikh i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buhari, Torgovoye kupola, <https://rusrav.uz/2018/01/18/torgovjy-kupol-toki-zargaron>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

5.7.4. TİM ABDULLAH HAN TİCARET KUBBESİ

Buhara pazarları ayrıca özel ticaret yapıları olan Tim'leride kapsamıştır. Bunlar arasında Abdullah Han altında korunan ve işgal edilen Abdullah Han Ticaret Kubbesidir.⁴⁶² XVI. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş kapalı bir ticaret kubbesidir. Diğer ticaret kubbelerinin aksine kapalı bir alandır. Toki Zargaron ve Toki Telpakfuruşon kubbeleri arasında yer almaktadır. Esas yapım tarihi XIV. yüzyılın ikinci yarısıdır. Buhara pazarlarının özel ticaret yapıları bu ticaret kubbede yerleşiyordu. Tim duvarları bıyunca Buhara'da "sanduka" adı verilen dolap şeklinde yaklaşık yüz küçük ahşap bankın bulunduğu kapalı bir dikdörtgen oluşturan çok kubbeli bir yapıdır. Eşyalar ve satılacak ürünler duvarlardaki raflara yerleştirilmiştir. Aşağıda küçük bir yükselti olan koltuğun altında, yedek eşya için küçük bir depo vardır. Abdullah zamanında hem brokada, kadife, ipek ve fabrikada üretilen farklı kumaşlar satılmıştır. Abdullah Han zamanında biraz düzensiz olarak inşa edilmiştir. Merkezde daire şeklinde yerleştirilmiş tuğla payandalar üzerinde, pencerele alçak bir kasnak üzerinde bir kubbe yükseltilmiştir. Bu kubbenin etrafında bir dizi kubbe ile örtülü dairesel bir galeri yer almaktadır. Aydınlatma yetersiz kalmış ve odaların çoğu alacakaranlıktır. Günümüzde, içinde ağırlıklı olarak hediyelik eşya dükkanları, antikalar ve el sanatları satan dükkanların bulunduğu bir popüler merkezdir.⁴⁶³

⁴⁶²Suhareva, a.g.e., s. 46.

⁴⁶³Tim Abdullah Han Kubbesi, elektronniy katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buharı, Torgovoye kupola, <https://rusrav.uz/2018/01/18/torgovij-kupol-timi-abdullohon>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

SONUÇ

Buhara yeryüzünde insanlığın ruhsal gelişiminin beşiği olan, geçmiş birkaç bin yıllık tarihe bağlı, insanlığın tüm gelişim aşamalarına tanıklık etmiş, hem uzak geçmişin hem de bugünün süreçlerini gösteren şehirlerden bir tanesidir. Tarihçiler inşaatının M.Ö. V.-VI. yüzyıllarda başladığını kabul görmüşlerdir. M.Ö. IV. yüzyılda Buhara Yunan tarihçileri tarafından “*Soğdlular ülkesindeki en büyük müstahkem kale*” olarak bahsedilmiştir. Geçmişte şehir farklı dönemlerde farklı isimlerle anılmıştır. Ancak tarihe Buhara adıyla damgasını vurmuştur. Yerli tarihçi Narşahî “*Tarihi Buhara*” adlı eserinde burayı “*her çağ için ebedi şehir*” olarak tanımlamıştır.

XIII. yüzyılın başında Buhara'nın zenginlikleri Moğolların dikkati üzerine çekmiştir. Cengiz Han liderliğinde 1220 yılında Buhara ele geçirilmiştir. İşgal sonucunda nüfus keskin bir şekilde azalmış, binlerce şehir ve köy yıkılmış ve bir daha toparlanamamıştır. Camiler, medreseler ve çarşıların birkaçı hariç çoğu harabe haline gelmiştir. Buhara kalesi on iki gün sonra fethedilmiştir. Feodal toplum kurularak ekonomi tamamen yıkılmıştır. Moğol istilası genel olarak Buhara'da bilim ve kültürün gelişimini birkaç yüzyıl geriye atmıştır. Ne zaman ki, yönetime Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud Bek'in gelmesi ve barışçıl yönetimi uygulaması nedeniyle şehir tamamen restore edilmiştir. Savaşlarda harap olan yerlerin tekrar mamur hale gelmesi, yıkılan medreselerin tekrar tesis edilmesi için Mahmud Yalavaç ve daha sonra Mesud Yalavaç büyük çaba sarfetmişlerdir. Neticede şehir büyük bir gelişme düzeyine ulaşmıştır. Moğollar devrinde Buhara'da Sorkoktani Beki tarafından Haniyye medresesi, Mesud Yalavaç tarafından da Mesudiyye medresesi inşa edilmiştir. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren muhteşem mimari yapıların yapımına devam edilmiştir. Buhara'nın doğusunda, eski Karşı kapısının arkasında, Fethabad mahallesinde iki türbe Seyfeddin Boharzi ve Bayankulikhan türbeleri inşa edilmiştir. Bu yapılar günümüze ulaşan en ünlü yapılar arasındadır. Bu dönemde inşa edilen bir diğer yapı ise Buhara'nın Sallahana kapısının 200 metre güneydoğusunda yer alan Babayı Poradoz türbesidir.

1370 yılında Buhara Timurlular tarafından fethedilmiştir. Bu dönemde Buhara parlak bir devir yaşamış ve Maveratünnehir'in ekonomik ve kültürel merkezi olarak ikinci sırada yer almıştır. Bu dönemde uygulanan Timurlu sanatı sonraki gelecek hanlıkların sanatı için de örnek teşkil

etmektedir. Bu dönemde Buhara’da imar ve kültürel faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Timur ve halefleri imar konusunda büyük başarılar elde etmiştir. Timur’un torunu Uluğ Beg şehirde kendi adına medrese yaptırmıştır. Moğollar tarafından tahrip edilen yapılar baştan sona yeniden inşa edilmiştir. Ayrıca ticari merkezlerin, pazarların, kervansarayların gelişmesi için birçok faaliyetler sürdürülmüştür. Timur devrinde Buhara’da imar faaliyetleri daha da artmıştır. Timur döneminden önce inşa edilen Çeşme-i Eyyüb türbesi, Magoki Attar camisi ve Namazgâh camisi restore edilmiştir. Arkeolojik materyallere göre, XIV. yüzyılda Buhara’da yapılar yoğun bir şekilde inşa edilmiş ve şehrin birçok yerinde o zamana övgü fayanslar bulunmaktadır. Timurlular tuğla malzemeyle inşa ettikleri yapıları değişik çini ve sırlı tuğlalarla süslemişlerdir. Yaptıkları mimari eserlerinde bitki, yazı ve geometrik motifler öne çıkmıştır. Ayrıca din dışı binalarda minyatür benzeri resimlere de yer verilmiştir. Bina içlerinde stuko süslemeler kullanılmıştır.

XVI. yüzyılda Şeybanî Özbek Hanedanlığı döneminde Buhara Türkistan’ın sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel hayatındaki konumunu önemli ölçüde artırmıştır. Bu dönemde şehir önce ulusun merkezi, daha sonra tüm devletin başkenti statüsüne sahip olmuştur. Şeybanî hanedanının üç temsilcisi Buhara’nın tarihi, kültürü ve mimarisinde özel bir yere sahiptir. Ubeydullah Han’ın ölümünden sonra Şeybanî han karşılıklı savaflara son vererek bütün çabasını Buhara yapılarını restore etmek için çaba sarfetmiştir. Onun döneminde Buhara’nın siyasi ve ekonomik bir merkez olarak konumu daha da güçlenmiş ve şehir devletin başkenti olarak devam etmiştir. Abdulaziz Han’ın saltanatı sırasında Buhara’da yeniden yapılanma süreci başlamıştır. Yeni yapılar inşa edilmiştir. Şehir yeni bir savunma duvarı ile çevrilmiştir. Magoki Attar camisi yenilenmiş ve bir cami, bir hamam ve bir ticaret kubbesini içeren Sarrafon mimari topluluğuyla bağlanmıştır. Bu dönemde kentsel gelişme ilerlemiş ve mimari yüksek bir düzeye yükselmiştir. İmar çalışmaları devam ederek eski binalar tamamen onarılmış veya yıkılmıştır. Camiler, medreseler, hamamlar, kervansaraylar vb. dahil olmak üzere benzersiz dini ve sosyal merkezler oluşturulmuştur. Pazarların yerleri genişletilmiştir. Buhara’nın eteklerinde halkın terk ettiği yerlerde yeni yerleşim alanları, evler camiler yapılmaya başlamıştır. Eğitime olan ilgi artmış, her mahallede okullar açılmış bazı hanelerde evde eğitime geçilmiştir.

XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında Buhara’yı Astarhanlılar yönetmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan savaflar kültürel hayatın gelişimini etkilemiştir. Edebiyat, sanat ve diğer alanlarda yetenekli bilim adamları ortaya çıkmıştır. Abdülaziz Han medresesi, Nadir Divanbegi

medresesi, Bolohovuz camii modern bir şekilde inşa edilmiştir. Okullarda ve medreselerde ağırlıklı olarak dini, kesmen de edebiyat okutulmuştur. İmam Kuli Han iç karışıklıklara son vermiştir. Çevresine bilim adamlarını ve şairleri toplamış, kendisi de şiirler yazmıştır. Bu dönemde Buhara'da merkezi devlet gücü güçlendirilmiştir. Hindistan, İran ve Rusya ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Astarhan Hanedanı Subhan Kuli Han zamanında Buhara'da Darüş-şifa medresesi, Registan'daki büyük bir havuz, Ark'ta Salamhana ve Jome mescidi dahil olmak üzere birçok yapı inşa edilmiştir. 1629-1623 yılları arasında Lebî Havuz topluluğunun bir parçası olan bir ev ve bir medrese inşa edilmiştir. XVII. yüzyılın Buhara mimarisinde Timur döneminin gelenekleri yeniden canlanmış, bol dekorasyon arzusu geri dönmüştür. Bu dönemde en aktif yapılar İmam Kuli Han ve yeğeni Abdulaziz Han döneminde yapılmıştır. Kukeldaş medresesi, Koş medresesi gibi yapılar inşa edilmiştir.

Mangıtlar devri Buhara tarihinin en meşhur devri olmuştur. Emir Haydar döneminde Buhara'da ilim, özellikle tarih ve İslâm ilimleri gelişmiştir. Bunun saltanatı sırasında Çor Minar ve Halifa Niyazkul medresesi, camiler, evler, hamamlar inşa edilmiştir. Ayrıca Emir Haydar annesi için özel bir medrese yaptırmıştır. Nasrullah Han ve onun zamanında Buhara'da Kazı Hasanhoja, Olimjonboy, Ubaid, Modarihan, İsmailhoja, Ali Çobin, Mirza Abdulgaffar, Tajiddin medreseleri inşa edilmiştir. Buhara'da Mangıt Hanedanlarından en önemlileri Muhammed Hakim ve oğlu Muhammed Rahim olmuştur. Bu Hanedanlar bir yandan fetihlere devam ederken bir yandan da Buhara'nın imar ve iskan işlerini de aksatmamıştır. Muhammed Danyal Biy döneminde kanal kazım işleri ve sulama sistemi geliştirilmiştir. Kazan kanalı inşa edilmiştir. Babasının ölümünden sonra tahta çıkan Şah Murad Buhara'yı daha da geliştirilmiştir. Muhammed Rahim Han'ın imar ve iskan siyasetini devam ettirmiş ve şehirde düzeni sağlamıştır. Dini eğitim önem kazanarak ilahiyat eğitimi veren medreselerin sayısı artmıştır. Medreselere fazla önem verilmiş imkanları arttırılmıştır. Birçok yeni medreseler inşa edilmiştir. Devlet parasının ve değerli eşyaların saklanması için Ark'ta iki hazine binası inşa edilmiştir. Bu dönemde Muhammed Amin Topçubaşı medresesi, Elçi Ernazar medresesi, Mangıt Hanedanları için saray bahçesi olan Sitorai Mohi Hosa inşa edilmiştir.

Buhara'nın tüm bu görkemli eserleri geçmiş ve bu günü birbirine bağlamaktadır. Bu eserler zengin dekoratif süslemeleri ve görkemli tasarımları ile tüm dünyada büyük üne kavuşmuştur. Atalarımızdan bize miras kalan bu muhteşem eserler her zaman incelenmelidir ve araştırılmalıdır.

Böylelikle daha çok kişi tarafından tanınacak ve Türk kültürünü zenginleştirecektir. Bunun gibi geçmişimizi aydınlatacak eserlerin gücü, güzelliği ve canlılığı sonraki nesiller içinde ilham kaynağı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdul Gani Mektebi: <https://rusrav.uz/2018/01/18/maktab-abdulgani-kvartal-sesu>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)
- Abduraimov, M. A: **Oçerki Agrarnih v Buharskom Hanstve v XVII Pervoy Polovine XIX Veka**, c.1, Taşkent, İzdatel'stvo "Fan" Uzbekskoy SSR, 1966.
- Ahmedov Boriboy: **Uzbekistan tarihi menbaları (Kadimki zaman ve orta asırlar)**, Taşkent, Ukitivçi Neşriyatı, 2001.
- Ahmedov, B. A: **İstoriko-Geografiçeskaya Literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv.** (Pismennie Pamyatniki), Taşkent, İzd. Fan, 1985.
- Ahmedov, Boriboy **İnstitues of Timur**, Taşkent, 1996.
- Ahmodjan Kervansarayı: <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-ahmadzhon>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)
- Aka, İsmail: Timurlular, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 41, İstanbul 2012.
- Aka, İsmail: Şahrüh'un Kara Koyunlular üzerine seferleri, **Taih incelemeleri Dergisi**, IV, 1989.
- Aka, İsmail: **Mirza Şâhruh ve Zamanı**, Ankara, TTK, 1994.
- Akün, Ömer Faruk: Bâbürnâme, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c.4, İstanbul 1991
- Alan, Hayrünnisa: **Bozkırdan Cennet Bahçelerine Timurlular (1360-1506)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007.

- Alan, Hayrünnisa: Mangıtlar, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 27, Ankara, 2003. S. 570-571.
- Alan, Hayrünnisa: **Çağatay Hanlığı**, Avrasya'nın sekiz asrı Cengizoğulları, haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken, 2017
- Alpargu, M: **Onaltıncı yüzyılda Türk dünyası I (Özbek ve Kazak Hanlıkları)**, Ankara, Ofset Yayınları, 1994.
- Amiri Hamamı: **<https://rusrav.uz/2018/01/18/mechet-banja-amiri-kaushi-olak>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)**
- Arapov, Aleksey : **Historical Monuments of Uzbekistan**, Taşkent: SMI-ASIA, 2017
- Arat, Reşit Rahmeti: **Baburnâme, (Babur'un Hâtıratı)**, b.1, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Aslanapa, Oktay: **Türk Sanatı**, b.2, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1989.
- Astrabâdî, Mirza Mehdi-han: **“İstoriya Nadir-Şaha (Tarih-i Nadiri)”**, Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv. İranskie, Buharskie i Hivinskıe İstoçniki, Moskva-Leningrad, T.II, İzd. AN SSR, 1938.
- Aşurov T, Gelah T, Komolov U: **Buhoro**, b. 2, Taşkent, Uzbekistan SSR Devlet Neşriyatı, 1959.
- Ayaz Çinnifuruş Kervansarayı: **<https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-ajuz-chinnifurush>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)**
- Aydın, Canan Nilufer: **Timur dönemi imar faaliyetleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şubat 2020.

- Aydın, Erdinç: **İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç'in Buhara Hanlığı hakkındaki raporu (Tercüme-Tahlil)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül 2021.
- Aydogdyev, Jumanazar: **Buhara eğitim sisteminin tarihi**, Taşkent, Akadem Neşriyatı, 2017.
- Aykut, A. Sait: **İbn Battuta Seyahatnamesi**, c.1, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- Bahadır Han, EbulGazi: **Şecere-i Türk (Türk'ün Soyağacı)**, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Selenge Yayınları, 2020.
- Barra-i Kalon Kervansarayı: **<https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-baroji-kuhna>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)**
- Barthold, V.V: **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun, Yıldız, Ankara, TTK Yayınları, 1990.
- Bartold, V. V: **Buhara, İslam Ansiklopedisi**, II, s. 763-768.
- Bartold, V. V: **İstoriya izuçeniya vostoka v Europe i v Rossii**, S. Petersburg, 1911.
- Bartold, V. V: **Orta Asya tarihi üzerine dört çalışma**, çev. İlhan Aslan, Port İstanbul, Yayınları, 2020.
- Bartold, V. V: **Türkistan'ın Kültür Tarihi**, çev. Gülnisa Aynakulova, Ankara, Astana Yayınları, 2020.
- Bartold, V.V: **Maveraünnehir, DİA**, VII, İstanbul, MEB Yayınları, 1979.

- Bartold, W: **Four Studies on the History of Central Asia**, trns. V. And T.Minorsky, I, Leiden 1956
- Bartold, W: **Ulug Beg ve zamanı**, haz. İsmail Aka, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Bedreddin Kervansaray: <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-badriddin>, **17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)**
- Beksaç, Engin: Timurlu sanatı, **TDV İslam ansiklopedisi**, c. 41. İstanbul, 2012.
- Bigi, M. Z: **Maveraünnehir’de Seyahat**, haz. Ahmet Kanlıdere, İstanbul, Kidega Kitabevi, 2005.
- Boukhary, Mir Abdoul Kerim: **Histoire de L’asie Centrale (Afganistan, Boukhara, Khiva, Khoqand) Depuis les dernieres années du règne de Nadir Châh (1153), jusqu’en 1233 de l’H’égire (1740-1818)**, Publiée, Paris, Traduite et Annotée par Charles Schefer, 1876.
- Burnaşev, T: **“Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 g. i Obratno 1795 godu”**, Sibirskiy Vestnik, Ç. II, III, S. Petersburg, 1818, s. 37-110.
- Burnes, Alexander: **Travels into Bokhara Being the Account of a Journey From İndia to Cabool, Tartary And Persia Also, Narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore**, with Presents from the King of Great Britain; Performed under the Orders of the Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832 and 1833, C.I, London, John Murray-Albemarle Street, 1834.
- Clavijo, Ruy Gonzalez de: **Timur devrinde kadis’ten semerkand’a seyahat**, İstanbul, Köprü Yayınları, 2016
- Curtis, William Eleroy: **Turkestan: the heart os Asia**, Hodder&Stoughton, New York, George H. Doran Company, 1911.

- Cüveyni: **Tarih-i Cihan Güşa**, çev. M. Öztürk, Ankara, TTK, 2013.
- Çelik, Muhammed Bilal, Keser, Emre: Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati, **Mavi Atlas Dergisi**, 6(2), 2018.
- Çelik, M.B: Cengizli Hâkimiyet anlayışını değiştirme girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı örneği, **Akademik incelemeler dergisi**, II/1 2007.
- Çelik, Muhammed Bilal: **1800-1865 yılları arasında Buhara Emirliği**, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şubat 2009.
- Çitgaron Kervansarayı: <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-chitgaron-chitti-chatti>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)
- Dalkılıç, Mehmet: Buhara'nın islamlaşmasında Kuteybe Bin Müslimin Rolü” **uluslararası sosyal araştırmalar dergisi**, c.5, Güz 2012.
- Doğan Orhan, Erdoğan Aysel: **Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2017.
- Dokuman, Filiz: **Marco Polo Seyahatnamesi**, c.1, Tercüman 1001 Temel eser, 87, 88.
- Donald, Lisa Golombek, Allen, Newton Wilber Terry: **The Timured Architecture and of Iran and Turan**, Princeton: Princeton University Press, 1988.
- Duman, Abdullah: **Nerşahi'nin Tarih-u Buharası**, İstanbul, Ayışığı Kitapları Yayınevi, 2013.
- Ebi İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi, İstahri: **Mesalik el-Memalik**, Edit. M. J. De Goje, Brill Matbası, Leyden, 1927.

- Ebu Abdullah Şihabüddin **Mu’cemü’l-Buldan**, Dar-u Sadr, III, Beyrut, 1977.
- Yakut b. Abdillan el-
Hamevi er-Rumi el-
Bağdadi:
- Efremov, F.S: **Rossiyskogo Unter-Ofitsera Efremova Nine Kollejskogo Aссора Desyatiletnee Stranstvovanie i Priklyuçeniya v Buharii, Hive, Persii i İndii i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu Pisannoe İm Samim**, S. Petersburg, 1786.
- Efremov, F.S: **Stranstvovanie Nadvornogo Sovetnika Efremova v Buhariyu, Hivu, Persiyu i İndiyu i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu**. S. Petersburg, Novoe, İsprav. İ Umnoj., 1794.
- Efremov, F: **Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiyu**, 3-e Vnov Pereizd., İsp. i Umnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondireva, Kazan 1811.
- Fathullojon
Kervansarayı: <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-fathullozhon>, **17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)**
- Fazlullah, Reşidüddin: **Camiü’t-Tevarih** (İlhanlılar kısmı), çev. İ.Aka, M. Ersan, A.H.Khelejani, Ankara 2013.
- Firdevsi: **Şehname**, Cilt: I, Çev. Necati Lugal, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1994.
- Firdevsi: **Şehname**, Cilt: III, Çev. Necati Lugal, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1994.
- Fraser, James: **Narrative of A Journey into Khorasan in the years 1821 and 1822: with a new introduction by Edward Ingram**, Oxford University Press, 1984.

- Frye, Richard Nelson: **Orta Çağ Başarısı Buhara**, çev. Hasan Kurt, Ankara, 2000
- Gangler, Anette – Gaube, Heinz – Petruccioli, Atillio: **Bukhara The Eastern Dome of İslam**, Edition Axel Menges, Fellbach 2004.
- Golombek. L.; Wilber. D: L.Golombek-D.Wilber, **Timurid Artchİtecture of Iran and Turan, I-II**, Princeton 1988.
- Güldal, A: Maveraünnehir’de İktidar el değiştiriyor, Şeybanİler ve Hanlıklar, **Mostar Dergisi**, no. 25, Mart 2007
- Habibullaeviç, Djurabayev DjamŐed: “**Borba za Tsentralizatsiyu Gosudarstvennoy Vlasti v Buharskom Hanstve v Period Pravleniya Muhammada Rahim-Hana (1747-1758)**”, Vestnik Tadjikskogo Gosudarstvennogo Universiteta Prava, Biznesa i Politiki, Seriya Gumani- tarnih Nauk, 2012.
- Halfin, I: **Zapiski o Buharskom Hanstve (Otçeti P.İ. Demezona i İ.V. Vitkeviça)**, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı İzd. Moskva, “Nauka”, 1983.
- Hanikov, Nikolay: **Opisaniye Buharskogo Hanstva**, St. Petersburg, Tipografi İmperatorskoy Akademi Nauk, 1843.
- Hatunoğlu, Nurettin: Buhara Hanlığı, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, haz: Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu**, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Hatunoğlu, Nurettin: **Türkistan’da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2011.
- Hayit, B: **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 1995.
- Hilkova, Sbornik Knyaza: “**Stateyny Spisok Posolstva v Buhariyu Dvoryanina İvana Hohlova**”, S. Petersburg, 1879.

- İbn Havkal: **Suretü'l-Arz**, çev. Ş.S.Kamoliddin, Taşkent, 2011.
- İbn Havkal: **Suretü'l-Arz**, Daru'l-Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, 1992.
- İbnü'l-Esir: **el- Kamil Fi-Tarih**, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986.
- İstahri, Ebi İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi: **Mesalik el-Memalik**, Edit. M. J. De Goje, Brill Matbaası İstahri, Leyden, 1927.
- İşanov A. İ: Buhoro Zindoni, **Özbek Sovyet Ansiklopedisi**, C.2, Taşkent, SRR Fanlar Akademiyası, 1969.
- İvanov, V. V: **Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI - Seredina XIX v.)**, Moskva, İzd. Vostoçnoy Lite- raturı, 1958.
- Jukovskiy, S.V: **Snoşeniya Rossii s Buharoi i Hivoy za Poslednee Trehsotletie**, Petrograd 1915.
- Kafalı, M: **Çağatay Hanlığı (1225-1645)**, Ankara 2005.
- Kafalı, Mustafa: **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, b.1, Ankara, TKAEY, 2009.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Ondördüncü yüzyıldan sonra Orta Asya'da kurulmuş Türk Devletleri**, Türk Dünyası el kitabı, c.1, Ankara, TKAEY, 1992.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017.
- Karakulak, Mesut: İki Dünya Arasında Bir Elçi: İvan Daniloviç Hohlov'un Buhara Misyonu (1620-1622), **Turkish Studies-Social Sciences**, 15(1), s. 369-388.

- Karakulak, Mesut: Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü : Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673, **History Studies International Journal Of History**, Ekim 2019, c.11., S.5, s. 1607-1626.
- Koç, Dinçer: Buhara Hanlığı'na gelen Rus Diplomat ve Askerler, **TDA**, Mart-Nisan 2017, c. 115, S. 227,
- Koç, Dinçer: Rus Kaynaklarına göre XIX. Yüzyılda Buhara Kervansarayları, **TDA**, c. 121, 2018.
- Koç, Dinçer: Buhara Emirliği'nde eğitim sistemi, **Tyurkologičeskiye issledovaniya dergisi**, c. 3, S. 1, 2020.
- Koç, Dinçer: Bir Rus Mühendisinin Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği, **Türk Dünyası Araştırmaları**, c. 120, 2018.
- Koç, Dinçer: Muhammed Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve komşuları, **TDA**, c. 119, 2018.
- Koç, Dinçer: **Hive (Harezmi) Hanlığı**, Avrasya'nın sekiz asrı Cengizogulları, haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloglu, İstanbul, Ötüken, 2017.
- Koç, Dinçer: Sefername-i Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri, **TDA**, Ocak-Şubat 2018, c.118, S.232,
- Köse, Kürşad: **İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e göre XIX. Yüzyılın ilk yarısında Buhara Hanlığı**, Yayanlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.
- Kuluta Kervansarayı: <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-kulita>, **17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)**
- Kunjak Hamamı: <https://rusrav.uz/2018/01/18/hammam-kunzhak>, **18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)**

- Kurbanova, Dilafiruz: Buhorodagi Hoja Bahouddin Nakşbandiy va Turkiyadagi Şayh Şabon valiy muzey majmualarining oziga hosligi, **I. Milletlerarası Türkiye-Özbekistan Münasebetleri Sempozyomu**, 8-10 Kasım 2018, s. 351-352.
- Kurt, Hasan: **Orta Asya'nın islamlaşma süreci (Buhara örneği)**, Ankara, Fecr Yayınevi, 1998.
- Kügelgen, Anke von: **Die Entfaltung Der Naqşbandiya Mugaddddiya Im Mittleren Transoxanien Vom 18. Bis Zum Beginn Des 19. Jahrhunderts: Ein Stück Detektivarbeit**, Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries, c. II, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1998.
- Kügelgen, Anke von: **Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18. - 19. Jahrhundert)**, İstanbul, Orient-İnstitut; Würzburg, Ergon in Kommission, 2002.
- Macit, Abdülkadir: **Şeybani Özbek Hanlığı, (Siyasi, İdari, Askeri ve İktisadi Yapı)**, Ankara, İlem kitaplığı, 2016.
- Makdisi, Muhammed b. Ahmed: **İslam Coğrafyası, (Ah-senü't-Tekasim)**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2015.
- Malcolm, Sir John: **The History of Persia from the Most Early Period to the Present Time: Containing an Account of the Religion, Government, Usages and Character of the Inhabitants of that Kingdom**, c.II, Londra, Printed for John Murray, 1829.
- Marks, K: **Formı, predşestvuışiye kapitalistiçeskomu proizvodstvu**, Gospolitizdet, 1940
- Meyendorf, Baron Von: Baron von Meyendorff, **“A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820”, The Great Game: Britain and Russia in Centrhnal Asia**, C.5/Part.2, London, Routledge, 2004.

- Meyendorf, Count: **Journey of The Russian Mission from Orenburg to Bokhara 1840**, çev. Colonel Monteith and Madras Engineers, Londra, Spectator Press
- Misgaron Hamamı: <https://rusrav.uz/2018/01/18/hammam-misgaron-bozori-kord>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)
- Muhammadjonov, A: **Kadimgi Buhoro (Arxeologik lavhalar ve tarih)**, Taşkent, “Fan” Neşriyatı,
- Mukaddesi, Muhammed b. Ahmed: **İslam Coğrafyası, (Ah-senü’t-Tekasim)**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2015.
- Mukaddesi, Şemseddin Ebi Abdilleh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir: **Ahsenü’t-Tekasim fi Ma’rifeti’l-Ekalim**, Leyden, 1877.
- Müminov, İ. M: **Istoriya Buhari: S Drevheşih Vremen Do Naşih Dney**, Taşkent, Izdatelstvo “Fan” Uzbekskoy SSR, 1976.
- Narşahi, Ebu Bekr Muhammed b. Ca’fer: **Tarih-i Buhara**, çev. Erkan Göksu, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Narşahi: **İstoriya Buharı**, ter. N. Lıkoşena, Taşkent 1987.
- Nemseva, N. B: **Hanaka Sayfiddina Baharzi v Buhare (K istorii arhitektornogo kompleksa)**, Buhara, 2003.
- Nogay Kervansarayı: <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-nogaj>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)
- Obolef, Leonid Nikolaevich: **Latest history of the Khanates of Bokhara and Kokand. Translated from the Russian of the “Turkestan gazete” for 1876, by P. Mosa**, Calcutta, Foreign Department Press.

- Olimjon Kervansarayı: <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-olimzhon>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)
- Olufsen, Ole: **The Emir of Bokhara and His Country, Journeys And Studies İn Bokhara (With A Chapter On My Voyage On The Amu Darya To Khiva)**, London, William Heinemann, 1911.
- Özaydın, Abdulkerim: **Canogulları, TDV İslam Ansiklopedisi**, c.7, İstanbul, 1993.
- Özgüdenli, Osman Gazi: **Maveraünnehir, TDV İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2003.
- Özkan, Murat: **Buhara Hanlığı, (1500-1920)**, İstanbul, Selenge Yayınları, , 2021
- Özkan, Murat: **Türkistan'ın keşif çağı**, (Rus Seyyah Burnasev'in Gözünden Buhara), İstanbul, Kronik Yayınevi, 2019.
- Özkan, Murat-Karakulak, Mesut: **Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718-1725), Turkish Studies-Historical Analyses**, 15(1), ss. 209-220.
- Pander, Klaus: **Timuroğullarının Orta Asya Mimari Sanatına Katkıları**, Genel Türk Tarihi, c. 5. Ed. Hasan Celal Güzel ve Ali Birinci, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Poi Astana Kervansarayı: <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-poji-ostona-pistasulto>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)
- Polatov, : **Şaharsozlik Tarixi**, Taşkent, Fan ve Tehnologiya, 2008.
- Ramazanoğlu, Gözde: **Kalan cami, TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 24, İstanbul, 2001.
- Raşid Kervansarayı: <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-rashid>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

- Recebov, K: **Muhammed Rahimhan Mengitler Sulalesi Asasçısı**, Buhara Mevcleri, S.3, 2005.
- Recebov, K: **Emir Şahmurad Yahud Emîr Masum**, Buhara Mevcleri, S.1, 2006.
- Rempel, Lazar İzraileviç: **Dalekoe i Blizkoe Stranitsı Jizni, Bita, Stroitelno Dela, Remesla i İskusstva Staroy Buharı Buharskie Zapisi**, Taşkent, Literatürü i İskusstva, 1981.
- S. Erşahin: **Türkistan'da İslam ve Müslümanlar**, Ankara, İlahiyat Vakfı Yayınları, 1999.
- Saifiddin Kervansarayı: <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-sajfiddin>, **17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)**
- Sallahhana Mektebi: <https://rusrav.uz/2018/01/18/maktab-sallohhona>, **18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)**
- Sâmî, Mîrzâ Abdal Azîm: **Ta'rîh-i Salâtîn-i Mangîtiya (İstoriya Mangitskih Gosudarey)**, İzdanie Teksta, Predislovie, Pervod i Primeçaniya L.M. Epifanovoy, Moskova, İzd. Vostoçnoy Literatürü, 1962.
- Saray, M: **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul, Nesil yayınları, 1993.
- Saray, Mehmet: **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, İstanbul, İÜ Yay., 1990.
- Sarrafon Hamamı: <https://rusrav.uz/2018/01/18/hammam-sarrofon>, **18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)**
- Schuylar, Eugene: **Turkistan Notes of a Journey in Russian Türkistan, Khokand, Buhara, And Kuldja**, c. II, London, Spottiswoode and Co. Press, 1876.

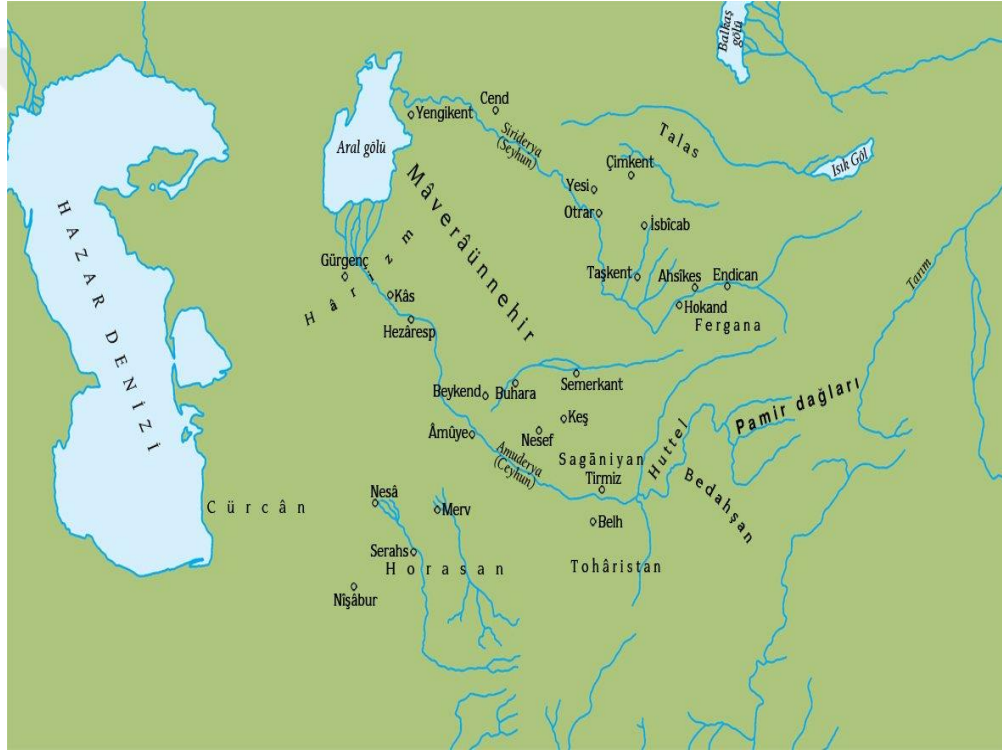
- Schuyler, Eugene: **Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca seyahat notları**, çev. Firdevs Çetin&Halil Çetin, İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2007.
- Suhareva, O. A: **K İstorii Gorodov Buharskogo Hanstva**, Taşkent, Uzbekistan SSR Fanlar Akademisi Neşriyatı, 1958.
- Suhareva, O. A: **Buhara XIX-naçalo XX v.**, Moskova, Hauka, 1966.
- Suleymanoviç, İgdavletov İlşat: **“Diplomatiçeskaya Deyatelnost Maksyuta Yunusova i Mendiya Bekçurina v Yugo-Vostoçnoy Politike Rossii v XVII v.”**, Teoriya i Praktika Obşçestvennogo Razvitiya, No. 13, 2014.
- Şamî, Nizamüddin: **Zafernâme**, çev. N. Lugal, Ankara 1987
- Şeşen, Ramazan: **Buhara, TDV İslam ansiklopedisi**, c.6, İstanbul, 1996.
- Şeşen, Ramazan: **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1985.
- Şişkin, V. A: **Arhitekturniye Pamyatniki Buharı**, Taşkent, 1936.
- Şişkin, V. A: **Meçet Magoki-Attori v Buhare**, Taşkent, Trudı İnstitutu İstori i Arheologi AN UZSSR, vıp. VII, 1955.
- Tali, Abdurrahman: **Tarih-i Abu-l-Fayz-hani (İstoriya Abulfayz-hana)**, Perevod A.A. Semenova, Taşkent, İzd. FAN, 1959.
- Tim Abdullah Han Kubbesi: **<https://rusrav.uz/2018/01/18/torgovyj-kupol-timi-abdullohon>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)**
- Togan, Z. V: **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, I, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.

- Toki Sarrafon Kubbesi: <https://rusrav.uz/2018/01/18/torgovj-kupol-toki-sarrafon>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)
- Toki Telpakfuruşon Kubbesi: <https://rusrav.uz/2018/01/18/torgovj-kupol-toki-telpakfuruşon>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)
- Toki Zargaron Kubbesi: <https://rusrav.uz/2018/01/18/torgovj-kupol-toki-zargaron>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)
- Truvorov, A.N: **Nakaz Borisu I Semenu Pazuhinım, Poslannım v Buharu, Balhi I Yurgenç 1669**, T.15, S. Petersburg, Russkaya İstoriçeskaya biblioteka İzd. Arheografiçeskoy Komissii, 1894.
- Uludağ, Süleyman: Seyfeddin Boharzi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 4, İstanbul, 1991.
- Uluğbek Tamokufuruş Kervansarayı: <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-ulugbek-tamakifuruş>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)
- Umnyakov, İ. İ: **K voprosı ob istoriçeskoy topografi Buharı**, Taşkent, sb. Turkestanskogo vostoçnogo instituta v çest A. E. Şmidta, 1923.
- Usta, Aydın: Sâ mâniler, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 36, İstanbul, 2009.
- Ünal, Sümeyra: **Petr İvanoviç Demezov'un Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- Vali, Mahmud İbn: **More Tayn Otnositelno Doblestey Blagorodnih (Geografiya)**, Vvedenie, Perevod, Primeçaniya, Ukaateli B. A. Ahmedova, Taşkent, İzdatelstvo "Fan" Uzbekskoy SSR, 1977.
- Vasileviç, V.Bartold: **Türkistan'm Kültür Tarihi**, çev. Gülnisa Aynakulova, Ankara, Astana yayınları, 2020.
- Yakovlev: **"Mulla İrnazar Maksutov, Poslannik Buharskiy"**, Sibirskiy Vestnik, Ç.1, 1824,

- Yıldırım, Kürşat: **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2013.
- Yılmaz Vurgun, Seda: **“XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliğı (Hanlığı)”**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2013.
- Yusupova M. A: **Evolyusiya zodçestva Buharı XVI naçala XVII veka**, Taşkent, Fanlar Akademisi, 1997.
- Zarcone, Thierry: **Yasak Kent Buhara 1830-1888**, çev. Ali Berktaş, Dünya Şehirleri Dizisi, İletişim Yayınları, 2001.
- Ziya, A: **Özbek Devletçiliğı Tarihi (En kadimki devirden Rusya baskınıge kader)**, Taşkent, Şark Neşriyatı, 2001,
- Zohidov, P. Ş: Bahouddin Nakşibendi hazirası, **Uzbekistan Milliy Ansiklopedisi**, Taşkent, Devlet İlmi Neşriyatı, 1994, s. 174-175.

EKLER

Ek 1. MOĞOLLARA KADAR BUHARA'NIN TARİHİ VE FİZİKİ GEÇMİŞİ

Şekil 1.1. Maveraünnehir bölgesi haritası⁴⁶⁴

⁴⁶⁴ Osman Gazi Özgüdenli, Maveraünnehir, TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2003, c. 28, s. 177-180.

Şekil 1.2. Ark Kalesi⁴⁶⁵

Şekil 1.3. Samaniler Türbesi⁴⁶⁶

⁴⁶⁵ Arapov, **a.g.e.**, s. 43.

⁴⁶⁶ Usta, **a.g.m.**, s. 64-68.

Şekil 1.4. Magoki Attari Camii⁴⁶⁷

Şekil 1.5. Vabkent Minaresi⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ Arapov, a.g.e., s. 48.

⁴⁶⁸ Arapov, a.g.e., s. 50.

Şekil 1.6. Paykend⁴⁶⁹

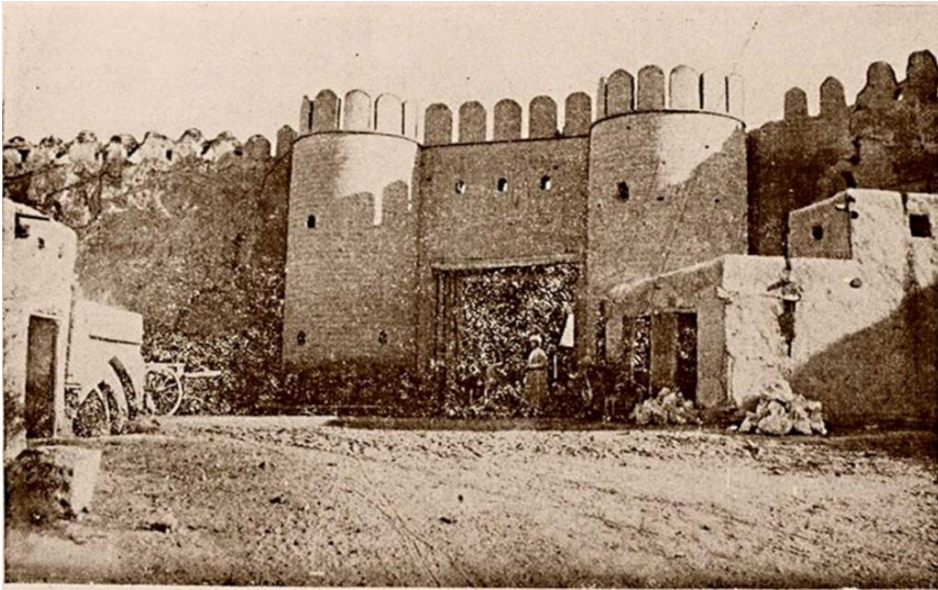
Şekil 1.7. Varakşa⁴⁷⁰

⁴⁶⁹ Arapov, a.g.e., s. 44.

⁴⁷⁰ Arapov, a.g.e., s. 45.

Şekil 1.8. Semerkant kapısı⁴⁷¹

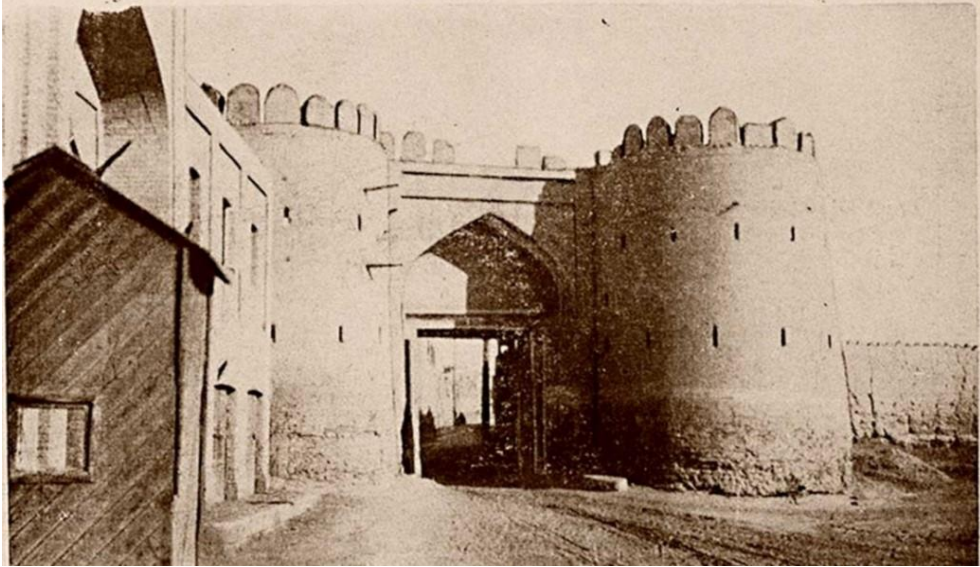

⁴⁷¹ Suhareva, a.g.e., s. 16.

Şekil 1.9. Mazarı-Şerif kapısı⁴⁷²

Şekil 1.10. Karşi kapısı⁴⁷³

⁴⁷² Suhareva, a.g.e., s. 16.

⁴⁷³ Suhareva, a.g.e., s. 16

Şekil 1.11. Sallyahana kapısı⁴⁷⁴

Şekil 1.12. Namazgâh kapısı⁴⁷⁵

Şekil 1.13. Şeyh-Jalol kapısı⁴⁷⁶

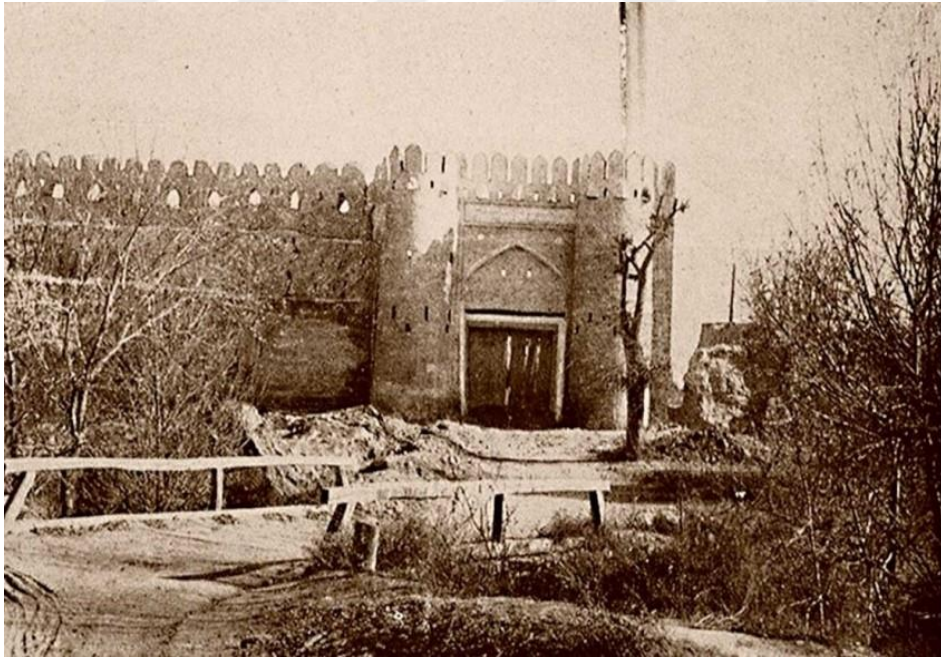
⁴⁷⁴ Suhareva, **a.g.e.**, s. 16.

⁴⁷⁵ Suhareva, **a.g.e.**, s. 16.

⁴⁷⁶ Suhareva, **a.g.e.**, s. 16.

Şekil 1.14. Şergiran kapısı⁴⁷⁷

Şekil 1.15. Talipoç kapısı⁴⁷⁸

⁴⁷⁷ Suhareva, a.g.e., s. 16.

⁴⁷⁸ Suhareva, a.g.e., s. 16

Şekil 1.16. Köşe kapısı⁴⁷⁹

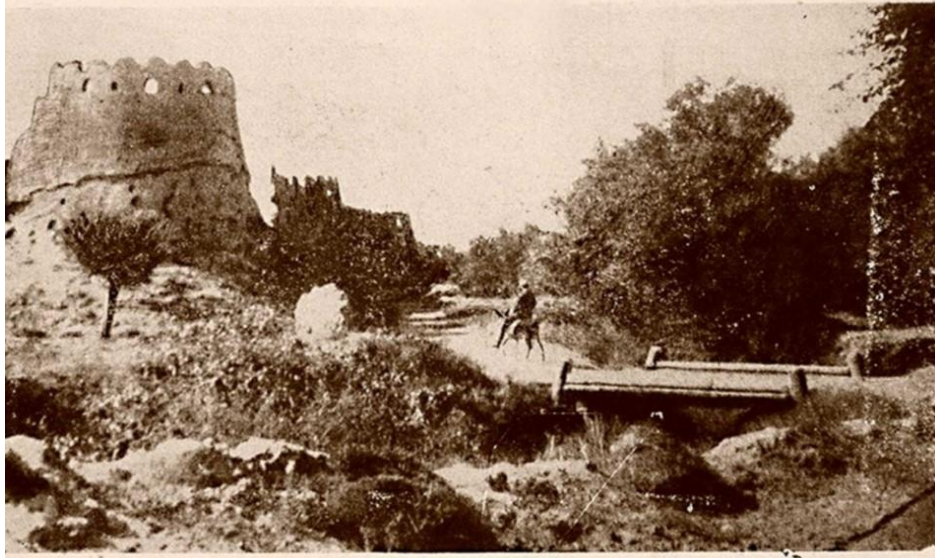
Şekil 1.17. Hazreti İmam kapısı⁴⁸⁰

⁴⁷⁹ Suhareva, a.g.e., s. 16.

⁴⁸⁰ Suhareva, a.g.e., s. 16.

Şekil 1.18. Hazreti İmam kapısının içerideki şekli⁴⁸¹

Şekil 1.19. Şehir duvarı⁴⁸²

Ek 2. MOĞOLLAR DEVRİNDE BUHARA'DA İNŞA EDİLEN İMAR FAALİYETLERİ

⁴⁸¹ Suhareva, a.g.e., s. 16.

⁴⁸² Suhareva, a.g.e., s. 16.

Şekil 2.1. Seyfeddin Boharzi türbesi⁴⁸³

⁴⁸³ Arapov, a.g.e., s. 52.

EK 3. TİMURLULAR DEVRİNDE BUHARA'DA İNŞA EDİLEN İMAR FAALİYETLERİ

Şekil 3.1. Kalyan minaresi⁴⁸⁴

⁴⁸⁴ Arapov, a.g.e., s. 49.

Şekil 3.2. Çeşme-i Eyyüb Türbesi⁴⁸⁵

⁴⁸⁵ Arapov, a.g.e., s. 47.

Şekil 3.3. Uluġbek medresesi⁴⁸⁶

⁴⁸⁶ Arapov, a.g.e., s. 54.

Şekil 3.4. Gijduvani Anıt Külliyesi⁴⁸⁷

Şekil 3.5. Çor Bakır Camisi⁴⁸⁸

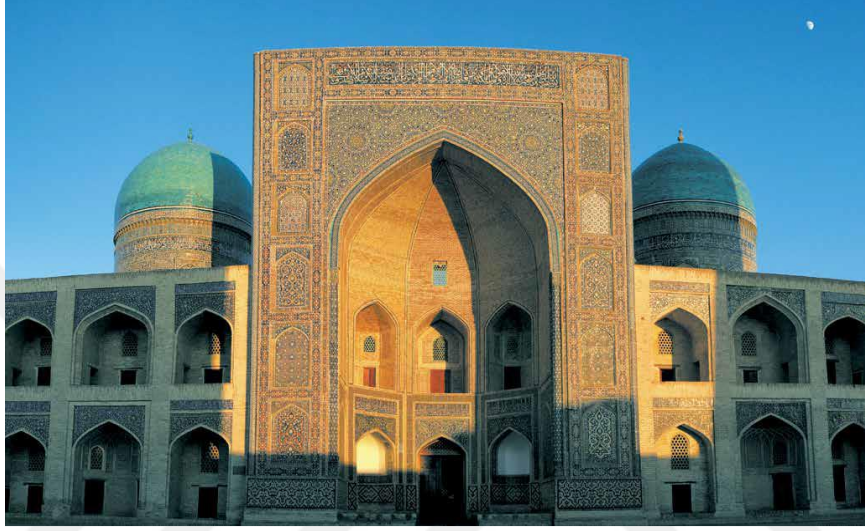
Şekil 3.6. Namazgah cami⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ Arapov, **a.g.e.**, s. 51.

⁴⁸⁸ Arapov, **a.g.e.**, s. 59.

⁴⁸⁹ Şeşen, **a.g.m.**, s. 363-367.

EK 4. BUHARA HANLIĞI DEVRİNDE BUHARA'DA İNŞA EDİLEN İMAR FAALİYETLERİ

Şekil 4.1.1. Miri Arab medresesi⁴⁹⁰

⁴⁹⁰ Arapov, a.g.e., s. 57

*Şekil 4.1.2. Kalyan Camisi*⁴⁹¹

*Şekil 4.1.3. Bahaeddin Nakşibendi camisi*⁴⁹²

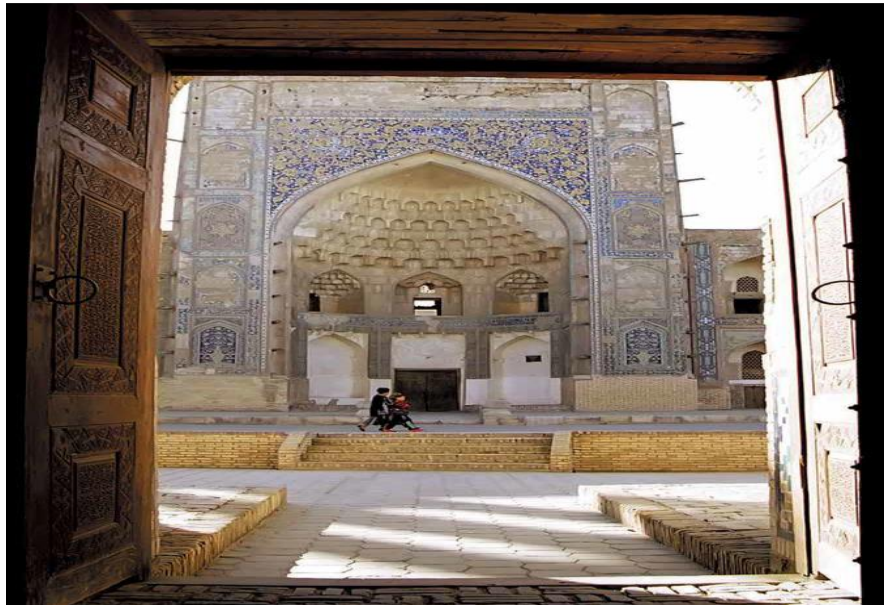
⁴⁹¹ Arapov, **a.g.e.**, s. 56.

⁴⁹² Arapov, **a.g.e.**, s. 58.

Şekil 4.1.4. Lebî Havuz⁴⁹³

Şekil 4.2.1. Nadir Divan Begi Medresesi⁴⁹⁴

⁴⁹³ Arapov, a.g.e., s. 64.

⁴⁹⁴ Arapov, a.g.e., s. 65.

Şekil 4.2.2. Abdulaziz Han medresesi⁴⁹⁵

Şekil 4.2.3. Bolohovuz cami⁴⁹⁶

Şekil 4.2.4. K keldaş medresesi⁴⁹⁷

⁴⁹⁵ Arapov, a.g.e., s. 55.

⁴⁹⁶ Arapov, a.g.e., s. 60.

⁴⁹⁷ Arapov, a.g.e., s. 62.

Şekil 4.3.1. Çor Minar medresesi⁴⁹⁸

Şekil 4.3.2. Sitorai Mohi Hosa⁴⁹⁹

⁴⁹⁸ Arapov, **a.g.e.**, s. 63.

⁴⁹⁹ Arapov, **a.g.e.**, s. 66.

EK 5. BUHARA'DA YAPILMIŞ DİĞER İMAR FAALİYETLERİ

Şekil 5.1.1. Çitgaron Kervansarayı⁵⁰⁰

Şekil 5.1.2. Fathullojon Kervansarayı⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Çitgaron Kervansarayı, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buhari, Karavansarai, <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-chitgaron-chitti-chatti>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

⁵⁰¹ Fathullojon Kervansarayı, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buhari, Karavansarai, <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-fathullozhon>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.1.3. Uluġbek Tamokufuruş Kervansarayı⁵⁰²

⁵⁰² Uluġbek Tamokufuruş Kervansarayı, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buhari, Karavansarai, <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-ulgubek-tamakifurush>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.1.4. Poi Astana Kervansarayı⁵⁰³

⁵⁰³ Poi Astana Kervansarayı, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buhari, Karavansarai, <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-poji-ostona-pistasulto>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.1.5. Raşid Kervansarayı⁵⁰⁴

Şekil 5.1.6. Saifiddin Kervansarayı⁵⁰⁵

⁵⁰⁴ Raşid Kervansarayı, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buhari, Karavansaraj, <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-rashid>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

⁵⁰⁵ Saifiddin Kervansarayı, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buhari, Karavansaraj, <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-sajfiddin>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.1.7. Olimjon Kervansarayı⁵⁰⁶

⁵⁰⁶ Olimjon Kervansarayı, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buharı, Karavansarai, <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-olimzhon>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.1.8. Nogay Kervansarayı⁵⁰⁷

⁵⁰⁷ Nogay Kervansarayı, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buhari, Karavansarai, <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-nogaj>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.1.9. Kuluta Kervansarayı⁵⁰⁸

⁵⁰⁸ Kuluta Kervansarayı, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskikh i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buhari, Karavansaraj, <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-kulita>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.1.10. Barra-i Kalon Kervansarayı⁵⁰⁹

Şekil 5.1.11. Ayaz Çinnifürüş Kervansarayı⁵¹⁰

⁵⁰⁹ Barra-i Kalon Kervansarayı, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buharı, Karavansarai, <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-baroji-kuhna>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

⁵¹⁰ Ayaz Çinnifürüş Kervansarayı, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buharı, Karavansarai, <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-ajuz-chinnifurush>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.1.12. Bedreddin Kervansarayı⁵¹¹

⁵¹¹ Bedreddin Kervansarayı, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buharı, Karavansaraj, <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-badriiddin>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.1.13. Ahmadjan Kervansarayı⁵¹²

⁵¹² Ahmadjan Kervansarayı, elektronny katalog vseh suşestvuyişih utraçennih istoričeskih i arhitekturnih pamyatnikov starogo goroda Buhari, Karavansarai, <https://rusrav.uz/2018/01/17/karavansaraj-ahmadzhon>, 17 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.2.1. Abdul Gani Mektebi⁵¹³

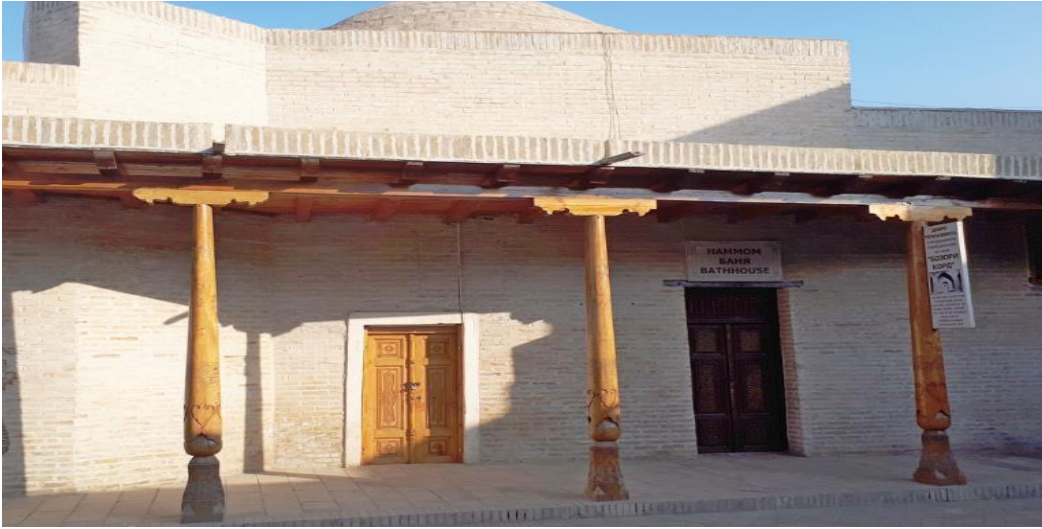
Şekil 5.2.2. Sallahana Mektebi⁵¹⁴

⁵¹³ Abdul Gani Mektebi, <https://rusrav.uz/2018/01/18/maktab-abdulgani-kvartal-sesu>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

⁵¹⁴ Sallahana Mektebi, <https://rusrav.uz/2018/01/18/maktab-sallohhona>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.3.1. Sarrafon Hamami⁵¹⁵

Şekil 5.3.2. Misgaron Hamami⁵¹⁶

⁵¹⁵ Sarrafon Hamami, <https://rusrav.uz/2018/01/18/hammam-sarrofon>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

⁵¹⁶ Misgaron Hamami, <https://rusrav.uz/2018/01/18/hammam-misgaron-bozori-kord>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.3.3. Kunjak Hamamı⁵¹⁷

⁵¹⁷ Kunjak Hamamı, <https://rusrav.uz/2018/01/18/hammam-kunzhak>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.3.4. Amiri Hamamı⁵¹⁸

Şekil 5.4.1. Zindan⁵¹⁹

⁵¹⁸ Amiri Hamamı, <https://rusrav.uz/2018/01/18/mechet-banja-amiri-kaushi-olak>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

⁵¹⁹ Arapov, a.g.e., s. 61.

Şekil 5.5.1. Şapkacılar Ticaret Kubbesi⁵²⁰

⁵²⁰ Şapkacılar Ticaret Kubbesi, <https://rusrav.uz/2018/01/18/torgovji-kupol-toki-telpakfurushon>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.5.2. Toki Sarrafon Ticaret Kubbesi⁵²¹

Şekil 5.5.3. Kuyumcuların Ticaret Kubbesi⁵²²

⁵²¹ Toki Sarrafon Ticaret Kubbesi, <https://rusrav.uz/2018/01/18/torgovj-kupol-toki-sarrofon>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

⁵²² Kuyumcuların Ticaret Kubbesi, <https://rusrav.uz/2018/01/18/torgovj-kupol-toki-zargaron>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)

Şekil 5.5.4. Tim Abdullah Han Ticaret Kubbesi⁵²³

⁵²³ Tim Abdullah Han Ticaret Kubbesi, <https://rusrav.uz/2018/01/18/torgovj-kupol-timi-abdullohon>, 18 Ocak 2018, (Çevrimiçi)